

AZIZ NESIN

BAY dÜDÜK

MIZAH HİKAYELERİ
VE ROMAN

TASHKENT - 1969

АЗИЗ НЕСИН

ХУШТАК АФАНДИМ

ҲАЖВИЙ ҲИКОЯЛАР
ВА РОМАН

Тошкент — 1969

ҲИКОЯЛАР

МУНДАРИЖА

Сузбоши ўрнида <i>Азиз Несин</i>	5
ҲИКОЯЛАР	
Хуштак афандим	9
Калтаксиз туролмайман	14
Асабий одам	18
Айбингга иқрормисан?	21
Кейин хурсанд бўласиз	23
Даъводан кечасизми?	26
Биз у ерга бормаймиз	30
Демократия шунқори	35
Шукур қилсанг арзийди	40
Пулимга яраша ер беринг	46
Мушт кетди	50
Безовта бўлманг	55
Сигарет қутисидаги арз-додлар	59
Назокату нафосат	64
Ҳазилкаш одамлар	70
Оркестр одам	78
<i>Шармандай қачон тўқилсан!</i>	84
Алифбенинг биринчи ҳарфи	88

ҲАРОИИБ БОЛАЛАР (роман)

Биринчи хат	95
Американ қурган меъмор	96
Дадалар аълочи бўлади	100
Дарслар янгидан бошланди	103
Ишлаган тишлайди	111
Фидойи болалар	117
Сендан буни кутмаган эдим	122
Виждон азоби	127
Саккиз қизнинг отаси	131
Ҳали ёшлиқ қиласан	135
Умров суяги	138
Атаманинг туғилган куни	141
Қўлбола донишманд	144
Тома-тома сел бўлур	147
Бошланиши чакки эмас	151
Ивярсик қиз	152
Аиб бўлади	157
Ватанпарвар бўлинглар	161
Қироат керак	167
Нонтифоқ мактаб ва оқла	171
Зукколар мусобақаси	176
Лаббай, жоним!	184
Меҳмон кутдик	188
Емон одат	193
Уй қайси ҳолатда?	198
Елғон гапирма	201
Байрам концерти	203
Болалар романи учун конкурс	211
Марра сеники	212
Езувчидан болаларга мактуб	213

ҲУШТАК АФАНДИМ

Роса ҳолдан тойганман. Толеим пастга ўхшайди, қаерга иш сўраб бормайин, йўқ деган жавобни оламан. Аҳволинг ночор бўлганидан кейин мянга ҳар хил бўлар-бўлмас фикрлар келавараркан. Ўзим Мачкадан Дўлмабоғча¹ томонга қараб кетялману, етти ухлаб тушга кирмайдиган хаёллар оғушидаман. Бир пайт қарасам, стадионнинг олдидан чиқиб қолибман. Худди қиёмат қойим бўлганга ўхшайди. Атроф-теварак гуж-гуж одам, ўтиб кетишнинг сира иложи йўқ. Булар стадионга қандоқ киришади? Ҳайронман. Гирдобга тушиб қолган одамдай турган жойимда гир-гир айланаман. Баъзан юқоридан босиб қолишса, эллик қадам орқага ташлаймиз, орқадан суриб келишадиган бўлса, яна шунча олдинга силжиймиз. Гоҳо оломон тўрт томондан чунонам қисиб келадик, турган еримда чирпирак бўлиб кетаман.

Бундоқ қарасам, оломонни ёриб ўтишнинг ҳеч иложи йўқ. Аслида-ку бўлар иш бўлди, деб қўл қовуштириб ўтирганим йўғ-а, аммо қанчалик уриниб-суринсам ҳам кучим етмади. Назаримда, катта бир ўпқонга тушиб қолганману, бунинг ичидан энди ҳечам чиқолмайдигандайман. Қанчалик ўзимни тўрт томонга уриб, қўл-оёғимни ишга солмайин, барибир нафасим бўғилиб, шу ернинг ўзида асфаласофилнинг кетворадиганга ўхшайман.

Шу тариқа дунёдан умидимни узиб турган эдим, бирдан чуриллаган ҳуштак овози эшитилиб қолди. Ўзиям кетворган ҳуштак экан шекилли, туғма карларнинг қулоғини ҳам қоматга келтирворади. Ҳозиргина қайнаб, кўпириб турган оломон бир зумда қоқ иккига ажралиб, ҳуштак чалган одамга йўл бўшатди. Ким экан бу азамат, деб бундоқ қарасам, ўзимнинг Муса келяпти!

— Муса-а-а!— деб қичқириб юбордим суюнганимдан. Аслида-ку «ҳув Муса!» деб чақирсам ҳам бўларди-я, лекин ҳуштакка ҳурмат зўр эканми менда, ҳайтовур ундоқ қилмадим. Мени кўриб, Муса олдимга келди, қўлимдан ушлаб, ўзи билан олиб кетди. Илдам юриб кетдик. Мабодо бирор ердан ўтолмай қолсак, ошнам ҳуштагини чуриллатиб қўяди. Одамлар бир-бирини йиқитиб бўлса ҳам, дарров бизга йўл бўшатишади. Олдинда Муса, орқада мен — шу тариқа стадионнинг эшигига етиб олдик. Муса яна ҳуштак чалган эди, эшикда турган бир одам «буюрсинлар!» деб бизни ичкари қўйиб юборди.

— Спорт бўйича каттакон бўлдингми, Муса? Бу қандоқ

¹ Истамбулда жойларнинг номи. (Тарж.)

гап ўзи, ҳуштак чалсанг, ҳамма сенга йўл берадиган бўпти?— ҳайрон бўлиб сўрадим ундан бир оз нафасимни ростлаб олгач.

— Қўявер, парво қилма. Ҳўш, ўзингдан гапир, қаерда ишлаяпсан?

— Ҳеч қаерда. Беш ойдан буён ишсизман. Эркакларга иш йўқ. Ҳозир йўл-йўлакай шуни ўйлаб келаётган эдим. Озроқ грим қилиб хотин киши бўлиб олсаммики, деган халғам ҳам бордим. Аммо бу масалада бировни айблаб ҳам бўлмайди. Менинг ўзимга ҳам бирор хизматчи керак бўлса, гўда-йиб кириб, гўдайиб чиқадиган эркаклардан кўра аёл кишини афзал кўрадим. Ниятимда бирор ғараз бўлгани учунмас. Ахир эркак билан аёлнинг қиладиган иши бир бўлганидан кейин оладиган одамнинг чиройлироқ бўлгани маъқул эмасми? Лоақал ҳуснини кўриб, яйраб ўтирасан-ку.

— Бўлди, бўлди. Миянг айниб қолганга ўхшайди.

— Сен ҳам беш ой ишсиз юриб кўр, кейин биласан.

Майдонда ўйин бошланиб қолди, икковимиз ўйинга берилиб кетдик. Футбол тугаганидан кейин яна кўчага чиқдик. Бу гал ҳам Муса ҳуштагини чуриллатиб, йўл очиб борди. Катта кўчага чиқиб олган эдик, «машинага ўтирамыз» деб қолди. Яхшику-я, лекин шу топда машинага тушиб бўладими? Машина ёки автобустга чиқаман, деб турганларнинг кети кўринмайди. Бирорта машина кўриниб қолгудай бўлса, тумонат ёприлиб боради.

— Ҳали-бери бизга навбат тегмайди, икки-уч кун ётиб кутиш керак, деб қўйдим.

— Қўявер, ишинг бўлмасин.

Энимиздан гизиллаб бир такси ўтди. Муса дарров ҳуштагини чалиб юборди. Ҳозиргина тўхтамай ўтган такси дарҳол орқага қайтиб, олдимизга кўндаланг бўлди. Икковимиз чиқиб олдик. Шуниси қизиқки, шофёр машинага бошқа одам олмади.

— Транспорт полициясига бошлиқ бўлдингми, Муса?— яна ҳайрон бўлиб сўрадим ундан.

Дамингни чиқарма, дегандай қўлини лабига босди. Нишон-тошида таксидан тушдик. Муса чўнтагига қўл солди.

— Пулингиз керак эмас, жон ака, шунинг ўзига раҳмат,— деб шофёр бола оёғини тираб туриб олди.

— Шофёр танишмиди? — деб сўрадим Мусадан.

— Йўқ.

— Бўлмаса полицияда каттароқ ишдамисан?

Яна «жим бўл» деган ишорани қилди-да, кейин қўшиб қўйди:

— Манави жойдан бирор нима олиб, уйга борамиз.

Қассоблик дўконига қараб юрдик. Дўконнинг олдида одам уймалашиб ётибди, яқинига йўлаб бўлмайди. Ҳамма ёқда қий-чув, тўполон. Яна Мусанинг ҳуштаги иш берди. Бир чуриллатиб қўйган эди, ҳамма тинчиди қолди. Қассобнинг ўзи ичкаридан югуриб чиқиб, бизни дўконга бошлаб кирди.

— Бир кило юмшоқроқ гўшт керак эди.

— Бош устига, яна нима?

— Миядан борми?

— Унтаси етадимми?

Қассоб буларни яхшилаб ўраб берди. Муса ёнидан ҳамёнини олди.

— Хафа бўламан, бейафандим,— деганича қассоб пулни олишга асло унамади. Нарсаларни олиб, дўкондан чиқдик.

— Айтсанг-чи, энди, Муса, ўзи нима гап? Еки муниципалитетга раис бўлиб қолдингми?

— Бугун кўчада овқатланамиз,— деди у саволимни яна жавобсиз қолдириб.— Эртага дам олиш куни, масаллир кунимизга ярайди. Яна бирор нима олайми?

— Бўлар.

Бу ердан чиқиб, баққол билан сабзавотфурушга учрадик. Муса ҳуштагини қанда қилмади. Икки қўлимиз ўроғлиқ нарсаларга тўлиб кетди. Аммо бир лира ҳам пул сарфлаганимиз йўқ. Муса ҳуштагини чуриллатиб, битта такси тўхтатди. Уйига қараб жўнадик. Машинадан тушаётганимизда шофёрга кутиб туришни буюрди.

Ошнам уйланмаган, бир ўзи туради. Қўлимиздаги нарсаларни уйига қўйиб, кўчага чиқдик. Такси кутиб турган экан, тўғри казинога қараб юрдик. Бу шофёр ҳам пул олмади.

Казинонинг ичи лиқ тўла одам. Муса ёнидан ҳуштагини олиб, энди чаламан деб турган эди, бир гала официант билан кўринишидан казинонинг эгасига ўхшаган бир киши олдимизга югуриб келди. Дарров саҳнадан пастроққа жой қилиб беришди, биздан сўраб ҳам ўтирмай бирпасда стол устини тузаб қўйишди.

— Гапирсанг-чи, Муса, кимсан ўзи? Е ревизорлик қиялсанми-а?

Нимани сўрамай «жим» дейди, бир оғиз ҳам жавоб бермайди. Муса катта одам бўлиб кетганга ўхшайди-ю, лекин ким бўлиб ишлаётганикин? Уйлаб-уйлаб тагига етолмайман.

Бир пайт ўйин-кулги бошланиб кетди. Роҳат қилиб ўтирибмиз. Официантлар атрофимизда парвона. Тўсатдан орқа томонда шовқин кўтарилди. Маст-аласт одамлар ёқа бўғишиб кетишди. Иш пичоққа бориб тақалай деганида, Муса ҳуштак чалиб юборди. Ҳозиргина бир-бири билан шердай олишишиб

турган азаматлар чуриллаган овозни эшитиб, думларини қисиб қолишди.

Бу Муса тушмагур ким бўлиб кетдйкин-а? Ҳеч ўйимга етолмай қолдим. Икки юз лира атрофида еб-ичган бўлсак керак, деб ўтирувдим, казинонинг эгаси бир чақа ҳам пул олмади.

Уйга яна машинада қайтдик. Эртасига дам олиш кун келди. Муса энг шимариб, овқатга ўзи уннаб кетди. Мен кетмоқчи бўлган эдим, жавоб бермади.

— Ҳеч қаёққа кетмайсан,— деди у.— Меникида беш-олти кун юратур. Миянг ҳам анча дам олади.

Уйда бир ҳафта қолиб кетдим. Икковимиз роса айландик, ўйнаб-кулдик. Қайф-сафо қилдик. Лекин ошнамдан сариқ чақа ҳам кетгани йўқ. Қаерга бормайлик, ҳамиша узатган пули қўлида қолади.

— Ҳой Муса, катта одам бўлиб кетганингни тушуниб турибман. Лекин амалинг нима, айтсанг-чи?— деб роса ёлбордим. Шундаям айтмади. Охири бир кун:

— Айтсам, бировга гуллаб қўймайсанми?— деб сўради.

— Асло.

— Сўз берасан-а?

— Бераман.

— Сўз битта-я?

— Битта.

Менга роса қасам ичиртириб, бировга айтиб қўймаслигимга тўла ишонганидан кейингина чўнтагини ковлаб, ёнидан хуштагини олди-да, уни ўпиб, пешонасига суртди.

— Ҳамма қаромат мана шу хуштакда, ошнам,— деди у.— Бир кун Қоракўлда такси кутиб турувдим. Одам кўп, менга навбат тегишига кўзим етмайди. Қўлимдаги занжирли хуштагимни ўйнаб, гижиниб тургандим, нима бўлиб ҳам беихтиёр уни чалиб юборибман. Шу заҳотиёқ бир киши олдимга югуриб келиб, садом берди. Менинг ўрнимда бўлганингда сен нима қилардинг шунақада?

— Ҳайронман.

— Биласанми, мен нима қилдим? «Тартиб ўрнатинг, ўрлим», дедим-да, индамай кетавердим. Нарироқ бориб кўрсам, кўчадан ўтишнинг ҳечам иложи йўқ. Яна хуштак чалдим. Физиллаб кетаётган машиналар тақатақ тўхтаб қолди. Кўчанинг нариги бетига бемалол ўтиб олдим. Олдинига роса ҳайрон бўлдим, лекин чуқурроқ ўйлаб кўрсам, хуштакда чиндан ҳам ҳикмат кўп. Бизда ҳамма ишлар шунинг амри билан қилинмайдими, ахир? Хуштак чалинса, кемалар йўлга чиқиб, поездлар жойидан жилади. Машиналар хуштак билан тўхтайдилар. Еқа бўғишганларни у бир зумда яраштириб қўяди. Унинг овози

эшитиб, баъзан одамлар тирақайлаб қочишадиям. Масалан, ҳозир мен уни бир чуриллатиб қўйсам, ҳамма каклик болаларидай ин-инига кириб кетади. Ҳа, дўстим, бизнинг юртимизда ҳамма нарса хуштакка боғлиқ эканини мен ўшанда тушундим. Шу-шу мени хуштак боқиб келяпти. Жон оғайни, бу гапни зинҳор бировга айта кўрма. Акс ҳолда, хуштакчилар кўпайиб, менинг бозорим касод бўлади.

Бу сирни бошқа одамларга айтмасликка сўз берганим тўғри, аммо ёзмаслик ҳақида орамизда гап бўлгани йўқ. Шунга кўра ундан эшитганларимни ёзяман. Лекин менинг ҳам сизларга битта илтимосим бор. Ҳозир бир гап айтаман, шунини ҳеч кимга билдирманглар.

Муса билан хайрлашганимдан кейин мен ҳам дарҳол хуштак сотиб олдим. Тақсим майдонида унинг кучини бир синаб кўрмоқчи бўлдим. Чалган хуштагим ҳеч кимга таъсир қилмади-ю, лекин ўзим қамоққа тушдим. Эртаси кун газеталарда менинг тўғримда бўлмагур гапларни ёзиб чиқишди: «Бир фирибгар қўлга тушди!» «Сохта полициячи, муттаҳам қамоққа олинди!..» Тепамда худо турибди, бир марта хуштак чалдим, холос, бошқа ҳеч қанақа гуноҳ қилганим йўқ. Шундан кейин тушундимки, бизнинг юртимизда хуштакка эътиқод зўру, аммо уни қойил қилиб чала билиш ҳам керак экан. Менга ўхшаб хуштакни дағ-дағ титраб чаладиган бўлсанг, дарров жойингни кўрсатиб қўйишаркан.

Сиздан илтимос қилмоқчи бўлган нарсам шуки, хуштакни қандоқ чалиш кераклигини бошқа одамларга айтиб юрманглар. Чунки чуриллатишни қойил қиладиганлар учун у зўр тилсим!

КАЛТАКСИЗ ТУРОЛМАЙМАН

Автобус лиқ тўла одам. Шулардан бири автобусга янглишиб чиқиб қолганга ўхшайди. Аслида у «Тез ёрдам» машинасига муҳтож кўринади. Боёқишнинг чап қўли бўйнига латта билан осиб қўйилган, боши чандиб ташланган. Бир кўзи моталоқ бўлиб шишиб кетибди, иккинчиси эса қонталаш. Қўлидаги ҳассаси билан зўр бериб, ўзига жой очмоқчи бўлади, худди соатнинг капгиридай жағи тинмай, дам-бадам: «Иҳ!» «Уҳ!» «Воҳ!» деб инқиллайди. Гўё автобус бир чайқалса, қўлоёғи узилиб, бир қоп суяк бўладиган важохати бор.

Раҳми келди шекилли, бир кйши унга жойини бўшатиб берди.

— Худоё кам бўлманг,— миннатдорчилик билдирди у инқиллаб.

Ёнидаги одам буни таниб қолди.

— Уҳ... Вой жоним, омонмисиз, Шарофиддинбей. Абгор бўлдим, абгор. Уҳ...

— Худо шифо берсин. Ҳа, тинчликми, нима бўлди?

— Вой биқиним... Асти сўраманг, уч ойдан бери аҳвол шу.

— Чакки бўпти-ку... Шифоси билан берган бўлсин, Солмонбей. Нима касал бўлдингиз? Қаерингиз оғрийди?

— Оҳ, нимасини айтасиз. Бу ҳам кўргилик экан. Шунақа касал ҳам бўларкан... Уф, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим...

— Оббо, сизга қийин бўпти-ку. Докторлар нима деяпти? Касални аниқлашдими?

— Вой белим... Бунга докторнинг кучи етмайди, биродар. У ҳам ожизлик қилади... Уҳ-ҳ... Душманингга ҳам кўрсатмасин бу кунни. Аъзойи баданим зирқираб оғрийди-я, худди биров омбир билан суғуриб олаётганга ўхшайди. Икки сонимни кўтара олмайман. Ана, ана, иҳ...

— Докторга мурожаат қилиш керак, Солмонбей. Бунақа юришда бўлмайди. Лоақал касалхонага ётиш керак.

— Меникининг касалхонага алоқаси йўқ, Шарофиддинбей. Рухиятга боғлиқ нарса бу. Вой жоним-эй... Ўзиям жуда юқумли бўларкан.

Шарофиддинбей сал четга сурилиб ўтирди.

— Ундай бўлса кўчага чиқмаслик керак.

— Уф... Иҳ... Чиқмай бўладими? Айтишга осон, бошидан ўтган билади буни. Чиқмай кўринг-чи... Уғлимдан юқди бу касал.

— Ия, ўғилча ҳам бетоб денг?

— Нимасини айтасиз. Бетоб бўлганда ҳам... жуда танг аҳволда. Анчадан бери шунақа. Вой - вой... Мен сизга айтсам, гап бундоқ, афандим... Уғлим лицейни битиролмади. Тўққиз-

инчи синфда икки йил ўтириб, аранг ўнинчига чиқиб олудди. Ўнинчи синфда ҳам икки йил қолиб кетди. Ҳаммасига копток сабабчи... Вой биқиним... Уғлимга насиҳат қилдим, коптогингни қўй энди, эс-хушингни йиғиб ол, кейинингни ўйла, дедим. «Бу нарса менга боғлиқ эмас, дада», дейди. Қолаверса, ҳар футбол ўйинидан кейин ҳамма ёғи дабдала бўлиб келади. Чап оёғи синиб, копток ўйнамайдиган бўлиб қолувди, шунга ҳам шукур қилдим. Уф, бўлмай кетяпман... Оёғи синган бўлса ҳам ўзи соғ қолганига суюндим. Ахир бир кунмас, бир кун майдондан ўлигини судраб чиқишим ҳам мумкин эди-да. Уҳ, аъзойи баданим ўт бўлиб ёняпти... Шундан кейин, афандим, ўғилча футбол жинниси бўлиб қолди. Ўзи ўйнамайди-ю, лекин бирорта ўйиндан қолмайди. Анқара билан Измир унга икки қадам йўл бўлиб қолди. Соғ-саломат бориб келадиган бўлса майлийди-я, ҳар гал калтакдан шишиб, майиб бўлиб қайтади. Кейин ҳафталаб кўрпа-тўшак қилиб ётади. Ҳамиша овози хиппа бўғилган бўлади. «Овозга нима қилди, ўғлим», десам, «кўпроқ бақириб юборибман», дейди. «Камроқ бақирсанг бўлмасдими?» десам, «бу менга боғлиқ эмас», дейди. Бир ўйиндан боши ёрилиб келса, иккинчисидан бурни қонаб, кўзи шишиб қайтадиган бўлиб қолди.

— Уғлим, яна нима бўлди?

— Ўйин пайтида ёқалашиб қолдик.

— Майдонда футболчилар жанг қилишини-ку биламан, лекин томошабинлар ҳам ёқалашадими?

— Бўлмаса-чи.

— Бошқалар ёқалашса ёқалашаверсин, сен тинч ўтирсанг бўлмайдими?

— Четдан туриб гапириш осон, ўзинг бир бориб кўрсанг биласан.

Ўғил билан савол-жавобимиз ҳамиша шу. Бир куни уни полиция бўлиmidан ажратиб олиб келдим. Яна бир сафар «Тез ёрдам» касалхонасидан топдим. Яна насиҳат қилдим, бўлмади. «Четдан туриб маслаҳат бериш осон, ўзинг бир бориб кўр, кейин биласан» деган важи қилди. Бўпти, мен ҳам бир бориб кўрай, деб аҳд қилдим.

Бир куни футбол ўйинига ўғлим билан етаклашиб бордик. Ўйин бошланиб кетди. Майдондаги командалар билан заррача ишим йўқ. Қим-кимга тўп киритса киритаверсин, менга нима. Стадионда ўтирган томошабинларнинг қилигини кўриб, кулгим қистайди. Нима бўлди-ю, бир пайт дарвозалардан брига тўп кирди. Кирганини ўз кўзим билан кўрдим. Лекин судья буни ҳисобламади. Ошкор адолатсизлик қилди, чилаб туролмадим. «Судья кўзойнак тақсин!» деб қичқирдим. Бошқа одамлар ҳам қий-чув кўтаришди. Шу пайт ёнимда ўтирган-

лардан бири, «тўп кирмовди. Судья ҳақ», деб қолди. Мен ҳам бўш келмадим. «Тўп кирган эди. Судья сотилган экан, ҳисобламади», дедим. Туппа-тузук кийинган ҳалиги одам менга қараб, «кўзинг кўрми, ҳўкиз, тўп кирмовди-ку», деб қолса бўладими. «Ўзинг ҳўкиз экансан, аҳмоқ», дедим. Футбол ўйинига энди боришим, ҳали баланд-пастини билмасдим. Аслида сени биров ҳақорат қилса, индамай туришинг керак экан. Гап қайтариб чакки қилган эканман, бояги одам «гурс» этиб бурнимга бир мушт туширди. «Гуп» этиб ағдарилиб тушдим. Хайрият, одамлар ўртага тушиб, ажратиб қўйишди, бўлмаса кунимни кўрар эканман. Оғиз-бурним қон, ерда думалаб ётибман, ўғлим ёнимга кирар, деб ўйловдим, қаёқда дейсиз. «Ўғлим, бу нима кўргилик?» десам, «тўхтаб тур, дада, ҳозир гол бўлади», деган жавобни қилди. Рўмолчани қонаган бурига тикиб, зўрға ўрнимдан турдим.

Бояги урган тўпини судья ҳисобламаган командага меҳрим қўзиб кетди. Ушанинг ўйинчисига копток тегса, жазавам тутиб, ўтира олмайдиган бўлиб қолдим. Худди майдонда юрган одамдек, оёғимни силтаб ташлайман. Баъзан эса оёғимни даст кўтараман-да, дарвоза тўрини тешиб, тўпни осмонга спутник қилиб чиқарадиган одамдек зарб билан тепаман. Азбаройи қизишиб кетганимдан олдимда ўтирган одамнинг орқасига қараб тепаётганимни сезмабман. Сал ҳовурдан тушгач, ундан кечирим сўрадим. «Ҳечқиси йўқ, футболда бўладиган гап, ана ҳозир гол бўлади, қара, қара», деди. Шу пайт кимдир орқамга қараб бир тепди. Зарбнинг зўрлигидан кўзимдан ўг чақнаб кетди. Футболчилик шунақа бўларкан, Шарофиддинбей. Шу тариқа бир-биримизни тепкилаб ўтирган эдик, қутилмаганда бизнинг команда дарвозасига тўп уришди. Виждонини ютган судья буни ҳисоб қилди. Бундай ноҳақлик олдида чидаб туролмадим. «Судья — латта!» деб бақирдим. Аъзойи баданим титраб кетди. Енимда газ сув сотадиган бир одам ўтирган экан, унинг шишаларини олиб, судьяга отдим. Яхшиямки, қўлимга фақат шиша илинди. Уша пайтда гранат бўлса ҳам отиб юборардим. Бирдан қий-чув бошланиб кетди. Томошабинлар тарафма-тароф бўлиб, ёқалашиб кетишди. Одамлар жуфт-жуфт бўлиб, бир-бирини сола бошлади. Ун яшар бир болани топиб, мен ҳам тагимга босиб савалай кетдим. Бунақада одам ўлдириш ҳам ҳеч гап эмас экан. Яхшиямки болапақир: «Амаки, икковимиз бир томандамиз-ку», деб қолди. Болани энди тагимдан бўшатган эдим, девдек бир одам менга чанг солиб, тагига босди. Орқа-ўнгига қарамай роса дўппослай кетди. Ўғилни ёрдамга чақираман, қани энди қайрилиб қараса. У ҳам ўзи билан ўзи овора. Охири «полиция!» деб қичқирдим. Полициячилар

ҳам жанжалга аралашиб кетишди. Бири калтак ейди, бири уради. «Хўв биродар, сен тагин мени бекорга ураётган бўлмагин, балки икковимиз ҳам битта команда тарафдоридирмиз», деган эдим, «бошқа одамни энди қаердан топаман», деганича яна бир мушт туширди. Қўлидан зўрға қочиб қутулдим. Барзанги мендан ажраб қолгач, скамейкаларни синдира кетди.

Ниҳоят, муштлашув тўхтаб яна ўйин бошланди. Одамлар қий-чув кўтариб юборди. Томоғим хиппа бўғилган экан, бақиролмай қолдим. Енимда ўтирган одамнинг қўлида тунука қути кўринувди, мен ҳам зўр бериб тақиллатишга тушдим. Чинакам қиёмат шундан кейин бошланди. Майдонда икки ўйинчи ёқалашиб кетди. Ия биз жим ўтирармидик? Яна тарафма-тароф бўлиб муштлашдик. Аллаким оёғимдан кўтариб, осмонга ирғитиб юборди. Ҳавога бир сапчиганимни биламан, бошқаси эсимда йўқ. Бир пайт кўзимни очиб қарасам, касалхонада ётибман.

— Демак, бу жароҳатларни ўша кун олган экансиз-да?— сўради Шарофиддинбей.

— Қайда дейсиз. Командамиз эртаси кун яна ўйнади. Бормай илож қанча? Менинг ўрнимда бўлсангиз, сиз ҳам албатта борардингиз... Ҳа... Уҳ... Оҳ... Вой биқиним... Оғриғига чидолмаяпман.

Солмонбейнинг қўлидаги ўроғлиқ нарса ерга тушди. Энгашиб оларкан:

— Тунука билан шақилдоқ олволдим. Овозим чиқмай қолса, чалиб ўтираман,— деди.

Автобус тўхтади. Ҳамма ёғи оқ докага ўралган одам ўрнимдан турди.

— Хўп, хайр Шарофиддинбей.

— Йўл бўлсин? Докторгами?

— Йўқ, азизим, футболга кетяпман... Уҳ... Их... Вой оёғим...

АСАБИЯ ОДАМ

Азбаройи тутақиб кетганидан қўл-оёғини титроқ босган нимжонгина бир мўйсафидни итариб-суриб полиция бўлимига олиб киришди.

— Манави чол ҳаммамизни ҳақорат қилди, комиссар тўра, дарҳол жавобгарликка тортинг.

Комиссар энг олдинла турган барзангидан сўради:

— Нима деб ҳақорат қилди?

— Емон сўзлар билан ҳақорат қилди, комиссар тўра, отам раҳматликка ҳам тил теккизди. Падари бузрукворимиз ўртага тушмаганларида ҳам майли эди...

Гапни чолнинг ўзи илиб кетди:

— Тўғри ҳақорат қилдим, ҳўкиздан тарқаган экансан, дедим. Мана мен бўлган воқеани гапириб берай, ўзингиз эшитиб кўринг. Таксида келаётган эдим. Бу йигит Олтинбақ қол деган жойда машинага чиқди. Тақсим майдонига келганда тушаман, деб қолди. Буни кўриб қоним қайнаб кетди. «Хўв ҳўкиздан тарқаган, ҳали ёш экансан, куч-қувватинг жойида экан, шу икки қадам ерга машинага тушмасанг ўласанми?» деб айтдим. Бўлган гап шу. Мана ишонмасангиз ўзидан сўранг. Барзанги чолнинг гапини тасдиқлади.

— Бу ерда йигитнинг ўзи айбдор, лекин мени бекорга хафа қилди,— деди ўнг томонда турган иккинчи бир даъвогар.

Чол комиссарнинг саволини кутиб ўтирмай ўзи гап бошлади:

— Буниям бошлаб сўқдим, айб ўзида. Бу одам ўзи Тақсимда машинага ўтирди. Бир нафасда иккита сигарет чекиб ташлади. Индамадим, яна битта тутатди. Миқ этмадим. Машинанинг ичи тутунга тўлиб кетди. Ойнани сал очиб қўяйлик, нафас олиб бўлмаепти, десам, йўқ, ҳаво совуқ, мен шамоллаб қоламан, дейди-я. Гапини эшитиб қазабим қайнади. «Қанақа эшаксан ўзинг, аблаҳ, шамоллаб қолишдан кўрқадиган бўлсанг, нима учун ўтирган жойингда мўркондек кетма-кет тутун қайтарасан?» дедим.

— Қариянинг гапи тўғри. Бунақа бетамиз одамларнинг таъзирини бериб қўйиш керак,— гапга аралашди учинчи даъвогар.

— Сиз ўзингиз нима демоқчисиз?— сўради комиссар унга юзланиб.

— Мениям, афандим... Емон ҳақорат қилди...

— Қилдим, қиламан ҳам... Бу киши Галатасаройдан таксига чиқди. Етти туғиб бир қолган одамни топгандай менга ҳасрат қила кетди. Оиласи тўрт жон эмиш, икки хо-

нали уйда ижара турармиш. Хотини ўтакетган шаллақи эмиш. Утган йили қизини узатган экан, куёви ноқобил чиқибди. Хотини яна ҳомиладор бўлган экан, қорнини ёриб болани олишибди. Энди яна бўйида бўлиб қолганмиш. Бола бўлмасликнинг йўлини билмайсизми, деб мендан сўраб қолди. Шу гапни эшитиб тепа сочим тик бўлиб кетди. «Хўв афандим, бу қандоқ бўлди, ўзинг оғзида битта тиши қолмаган рўдапо чол бўлсанг, бунинг устига хотининг кетма-кет туғиб бераверса? Бу ҳақда сен эмас, бошқалар ўйлаши керак. Ўзинг қанақа молфаҳм одамсан, уйдаги гапни дуч келганга айтаверасанми, номард», дедим.

— Жуда бошлабсан, сенинг ўрнингда бўлганимда мен ҳам шундоқ қилган бўлардим,— деб юборди бошқа бир даъвогар.

— Хўш, сизга нима деди?— унинг ўзидан сўради комиссар.

— Бу одам мениям ҳақорат қилди, тўрам.

— Ҳа, бошладим, яна бошлайман. Ўзи Тепабошида таксини тўхтатиб чиқиб олди. Чиқди-ю, пулемётга ўхшаб кетмакет акса ура бошлади. Четга қараб урса ҳам гўрга эди, лекин бу муттаҳам нақ бетингизга пойлаб отади-я. Яна бир хапшу деб юборган эди, юз-кўзимни сўлакайи билан чаплаб ташлади. «Агар тумов бўлган бўлсанг, оғзингга рўмолча тут ёки аксираётганингда қўлинг билан оғзингни бекитиб тур. Одамнинг бетига қараб акса уриш қаёқдан чиққан, итвачча?»— деб сўкиб юбордим. Ахир йўли шундоқ эмасми, комиссар тўра?

— Балли, отахон, шунақа бўлиши керак, гапинг жуда тўғри,— деди уни қувватлаб яна бир даъвогар.

— Қани, ўзингиз нима демоқчисиз?

— Бу одам мениям куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилди.

— Ҳа, тонмайман, ҳайвон деганим рост. Гап бундоқ. Бу занғар Шишхонага келганда машинани тўхтатди. Пастга тушгач, нуқул чўнтагини ковлайди-ю, пулдан дарак йўқ. Ўзингиз биласиз, бу соатда кўчада қатнов зўр бўлади. Орқамизда трамвайлар, автобуслар, машиналар турна қатор бўлиб кетди. Полициячи бизга тезроқ юр, деб ҳуштак чалади, шофёрлар бақриб-чақришади. Бу ҳўкизнинг эса парволи фалак. Ҳали шимининг чўнтагини ковлайди, ҳали нимчасини. Анчадан кейин «мана-э, топдим» деб ич чўнтагидан юз лиралик қоғоз пул чиқариб берса бўладими?! Жон-поним чиқиб кетди. «Таксига ўтирган одам дарров пулини тайёрлаб қўйиши керак. Шунча одамни йўлдан қолдириш ярамайди.

Пулингни майдалаб қўйсанг бўлмасмиди, ҳайвон?!» деб сўкиб бердим.

Даъвогар бўлиб келган шу таксининг шофёри ҳам унинг ёнини олди:

— Баракалла, бошлаб таъзирини бердинг, қойилман.

Комиссар дарҳол унга ўғирилди.

— Узингиз нега келдингиз?

— Мен ҳам сўкиш эшитдим.

— Ҳа, тўғри, буниям эшак дедим. Нега деганда, у битта хотиндан пулни олиб, хўп опажон, деди, иккинчисига онажон деб мурожаат қилди. Бир кишини амаки, яна бирини тоға деб чақирди. Йўловчиларнинг бирини ака, бирини ука деб роса сайради. Бир мўйсафидни бой ота, деб кузатиб қолди. Тишимни тишимга қўйиб кетавердим. Охири мен ҳам ҳақимни тўлаб, машинасидан тушаётган эдим, «хафа бўлмай кетинг, ота», дейди-я. Бунисига энди нима деса бўлади? «Хў, хумпар, мен сенинг онангни кўрмаган бўлсам, хотининг кимлигини билмасам, нега энди менга ота дейсан? Машинангга тушган одам сенга уруғ-аймоқ бўлиб кетаверар экан-да, эшак!»— деб айтдим.

— Шунча ёшга кириб, Истамбул қанақалигини билмайсанми ўзинг? Мабодо сенга бунақа қўпол, бифаросат одамлар ёқмас экан, кўчага чиқиб нима қиласан? Уйингда тинч ётаверсанг бўлмайдим, эш...

Шу жойга келганда комиссар ўзини ўнглаб олди.— Афандим!

АЙБИНГГА ИҚРОРМИСАН!

Уйқу деб аталмиш шу балойи азимни кимда-ким тағ-томири билан йўқотиб берса, у бутун дунё, инсоният ва маданият олдида гоят катта хизмат қилган бўларди. Зеро дунёда умрдан қисқа нима бор ўзи? Бунинг ҳам учдан бирини уйқу жувонмарг қилиб турса, алам қилмайдим...

Уйқу ҳақида шунақа чуқур фалсафа сотиш билан орога бўлиб кетган эканман, бир вақт бундоқ қарасам, антиқа бир хонада турибман. Чўғдек ёниб турган курсида ўтирган бир одам дабдурустан:

— Нима иш қиласан?— дея мендан сўраб қолди.

— Қамоқдан бўшаган вақтларимда ёзиб тураман.— дедим.

— Нимани ёзасан?

— Ўтдан-бетдан, ҳаводан-сувдан дегандек...

— Бас!— деди у.— Айбдор тилидан илиниб, иқрор бўлдиким, у ўтдан-бетдан, ҳаводан-сувдан ёзиб юрар экан.

— Ҳали ёзганимча йўқ, энди ёзаман, деяпман.

— Ҳаммаси бир гўр, ёздинг нима-ю, ёзаман, дединг нима. Ёзиш ниятинг бор-а ўзи?

— Борликка бору, лекин...

— Бас. Ҳаво билан ким савдо қилади? Ҳукумат. Савдо нимани билдиради? Савдо министрини. Хўш, министр ҳукумат аъзоси эмасми?

— Ҳукумат аъзоси, афандим!

— Демак, сен ҳавони, бу билан эса ҳукуматимизни ҳақорат қилдинг. Бўйнингга оласанми шуни?

— Билмай қолибман...

— Қилган бу жиноятинг учун беш йил қамоқ жазоси оласан... Қани энди сув масаласига келайлик-чи...

— Хўп, афандим.

— Сув деб боя нимага шама қилган эдинг? Бизнинг мамлакатимизда ниманинг суви кўп бўлади? Нутқларнинг... Хўш, нутқларни кимлар гапиради? Министрлар гапиради. Министрлар ким ўзи? Ҳукумат одамлари. Бинобарин, айбдор сув демоқлик билан ҳукумат одамларининг иззат-обрўсига тил тегизди. Айбингга иқрормисан?

— Қайдан билай, шундоқ экан...

— Яна беш йил қамоқ жазоси. Эсингдан чиқарма, ҳаммаси ўн йил бўлди... Қани энди унисига келайлик-чи. Боя «ўтдан-бетдан» дединг. Хўш, ўтда-бетда ким яшайди? Уэ миллатимизга мансуб бўлган одамлар, албатта. Демак, қораланувчи миллатимизни ҳам ҳақорат қиляпти. Шундоқми?

— Шунақага ўхшайди, тақсир...

КЕЙИН ХУРСАНД БУЛАСИЗ

Бир-бирини таниганига уч кун бўлмасданоқ турмуш қуришга ваъдалашиб қўйишибди. Бўлғуси келин дурустгина оиланинг қизи бўлиб, ота-онаси жуда нозик таъб одамлар экан. Шунинг учун қиз йигитга:

— Уйимизга бориб, чол-кампирдан ҳам розилик олмасанг бўлмайди;— дебди.

Куёв тўрани сўрасангиз, ўзи жуда мўмин-қобил йигит, бир гапни икки қилгиси келмайди, иложи борича бировнинг кўнглини ранжитмасам, дейди. Шунга кўра у:

— Жуда соз, эртагаёқ уйингга бориб, отангдан тўйга рухсат оламан,— деб қизни хотиржам қилибди.

Қиз воқеани онасига айтибди. Онаси ҳам бор гапни оқизмай-томизмай эрига етказибди. Хуллас, иккови эртасигаёқ куёв болани кутадиган бўлишибди.

Эртаси куни кечга яқин эшик қоқиб куёв келибди. Иззат-хурмат билан уни ичкари олишибди. Ҳаммалари биргаликда қаҳва ичишибди, аллавақтгача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришибди. Ана гапиради, мана гапиради, деб чол-кампир ро-са кутибди, лекин йигит сира тўйдан оғиз очмасмиш. Бунинг устига кетишни ҳам ўйламасмиш. Кеч кириб, қоронғи тушибди. Кечки овқатни ҳам баҳам кўришибди. Кетидан яна қаҳва ичишибди. Бўлғуси куёв ҳамон чурқ этмасмиш. Оғиз пойлаш билан вақт алламаҳал бўлибди, ярим кечада меҳмонни ҳайдаб бўлармиди? Нонлож унга жой солиб:

— Нариги хонага ўта қолинг, марҳамат, ўрнингиз тайёр,— дейишибди.

Бир вақт ота бундоқ қараса, йигит қизнинг билагидан ушлаб, ўша хонага тортқилаётганмиш. Чолнинг ғазаби қайнаб:

— Уғлим, бу нима қилиқ?— дебди.

Йигит эса пинагини бузмай:

— Гап бор, ота,— деб жавоб қилибди.

— Қанақа гап?

— Гап бор, дедим, бўлди-да, суриштириб нима қиласиз, отахон. Кейин хурсанд бўласиз.

Ҳам гапирармиш, ҳам қизни зўр бериб ичкарига тортармиш. Унинг сирли гапларини эшитиб, чол-кампир индолмай қолибди. Иккови бошлашиб хонага кириб кетишибди.

— Қани, кўрайлик-чи, нима гапи бор экан,— деб чол-кампир мижжа қоқмай тонг оттиришибди.

Унинг биринчи катта иши шу бўлган экан. Эҳтимол, айнан шундоқ бўлмагандир, лекин бизга етиб келгани шу.

Хуллас, эртасига эрталаб хонадан яна бошлашиб чиқишибди.

- Яна беш йил. Ҳисобдан адашма, ўн беш йил бўлди-я.
- Тўғри айтасиз, афандим.
- Яна нима ёзасан?
- Бошқа ҳеч нима ёзмайман, афандим.
- Ёзмайсан-а, ёзмайсан. Гапир тезроқ!
- Хат ёваман...
- Тушунарли, айбдор бу хатларни кимгадир атаб ёзиши турган гап. Яъни... Бўйнингга оласанми бунди?
- Бўйнимга оламан, тақсир.
- Яна беш йил. Жами йигирма...
- Ҳаммаси қанча бўлиши керак ўзи, афандим?
- Бу билан нима демоқчисан? Сен давлат ишидаги хизматчиларни ҳақорат қиляпсан-а. Айбингга иқрормисан?
- Йўқ, афандим.
- Яхшиси, иқрор бўл!
- Хўп, тақсир.

Шундан кейин ўтирганлар бир-бирлари билан пичирлашиб олишди.

— Биргаликда чиқарган қароримиздан маълум бўлғайким, айбдор ўз жиноятларига тўла иқрор бўлганлиги, лекин у мақсаддан ҳали амалий ишга ўтмаганлиги, яъни жиноят миқдори юз фойиз зоҳир эмаслиги эътиборга олинган ҳолда у икки ярим кунни чегириб ташлаш шарти билан йигирма йил, яъни ўн тўққиз йилу уч юз олтиш икки ярим кун қамоқ жазосига ҳамда ўн йил жаҳаннам азобини тортишга ҳукм этилади. Яна маълум бўлғайким, ушбу жазо муддатини ўташ учун айбдорнинг умри озлик қилиб қолгудек бўлса, муддатнинг қолган қисми унинг пушти камарларидан ундириб олинади. Башарти шундан кейин ҳам айбдор тузалиб чиқмагудек бўлса, у жаҳаннам дарбозасидаги қил кўприк бошига оёғидан осиб қўйилажак. Вассалом.

Жаҳаннам соқчилари қўлтигимга кириб, етаклаб кетишаётганида уйғониб кетдим. Аъзойи баданим жиққа ҳўл бўпти. Яхшиям туш тескари келади, деган гап бор-а...

— Қани, нима гапинг бор эди, айта қол энди,— дебди йигитга қизнинг отаси кўзини ерга қадаб.

— Бу ёғидан хотиржам бўлинг, отахон, асло ғам еманг. Бир нарсани билмасак, биз гапирмаймиз. Гап бор, дедимми, вассалом, қўяверинг, кейин хурсанд бўласиз.

Нонуштадан кейин «энди бизга рухсат» деб кетмоқчи бўлган экан, қиз уввос тортиб тиззасига ёпишибди.

— Тур ўрнингдан, йиғлама, бас қил. Кейин айтаман, гап бор, ўзинг хурсанд бўласан,— деганича этагини қутқариб кетибди. Бечоралар нима гап экан, деб роса кутишибди-ю, лекин уни қайта кўриш nasib бўлмабди.

Биз тушган қамоқхонага шу одамнинг ўзидан олдин саргузаштлари етиб келди.

Яна бир куни у газлама дўконига келибди-да, токчада ётган бир тўп матони кўрсатиб:

— Манавини бир кўрай,— дебди.

Газламафуруш хўп деб олиб берибди. У бўлса матони қўлтиғига қистириб, секин эшикка қараб юрибди. Молнинг эгаси олдинига ҳанг-манг бўлиб қолибди, кейин унинг машинага ўтираётганини кўргач, югуриб бориб қўлига ёпишибди. Йигит заррача пинагини бузмай:

— Ия, биродар, нега қўлимга ёпишасан? Молингни еб қўяманми? Нега оласан эмиш-а, тавба. Керак бўлганидан кейин оламан-да. Ҳа, шундоқ. Кўп ҳовлиқма, сабр қил. Гап бор,— дебди.

Унинг босиқ, қатъий гапларини эшитган дўкондор нима қилишини билмай қолади, хуллас, у ё молидан ажраб орқага қайтади, ёки «нима гап бўлдийкин?» деганича каловланиб туради. Аммо у айтган гапнинг нималигини ҳали ҳеч ким билмайди, чунки бир марта қўлга туширган одамига у иккинчи қайта йўлиқмайди.

Бу йигитнинг оғиздан оғизга кўчиб юрадиган ҳунарлари кўп, лекин ҳаммасининг йўли ва усули бир хил.

Бир куни трамвайда кондукторни роса бошлаб кетганини айтиб беришди. Тоза мириқиб кулдик. Воқеа бундай бўлган экан.

Бир пайт у трамвайга чиқибди-да, тўғри кондукторнинг олдида бориб:

— Қани, бўйнингдаги халтани менга узат!— дебди.

Кондуктор ҳайрон бўлиб:

— Нега энди?— деб сўрабди.

— Оббо сен-эй, бер дегандан кейин беравермайсанми.

— Хўш, нега бера эканман?

— Тағин сўрайди-я. Битта айтдим, бўлди-да. Сен менга беравергин, гап бор, кейин хурсанд бўласан.

Кондуктор ҳайрон бўлганича бўйнидаги халтани ечиб берибди. У ҳам пул тўла халтани олиб, шошилмай трамвайдан тушибди, кейин битта-битта қадам ташлаб кетаверибди. Буни қарангки, на югурармиш, на бир ёққа қочармиш. Ҳам-маннинг оғзи очилиб қолибди.

Ана шу одам охири қамоққа тушди. Чуваккина бир кимса экан. Ўзи ўттиз бешларда бўлса ҳам, кўрган одам йигирма бешларга борган, дейди. Кўзлари нақ игна тешигидек, ўзи муғамбир. Унчалик гапдон ҳам эмас. Умумий камерада икки кунгача овози чиқмай юрди.

Келганининг учинчи куни ҳунарини кўрсатди.

Маҳбуслардан бирини кўзининг остига олиб юрган экан, тўғри олдида бориб:

— Қани, менга эллик лира узатвор-чи,— дебди.

— Нега бераман?

— Чўзавер, ишинг бўлмасин.

— Негалигини билсак бўладими?

— Тавба, негалиги билан нима ишинг бор. Бер дегандан кейин беравермайсанми, ошна. Қани, узатавергин, гап бор, кейин хурсанд бўласан.

У ҳам «нима гап бор экан?» деб қизиқиб қолиб, эллик лирани қўлига санаб берибди.

Бу воқеадан ўша кунгача ҳамма хабардор бўлди. Маҳбуслар ҳам, соқчилар билан қамоқхона бошлиғи ҳам буни эшитиб роса кулишди.

Қамалганига ҳали бир ҳафта бўлмаган эди, тўсатдан ғойиб бўлди. Қамоқдан қандай қочганини биз кейин эшитдик. Маълум бўлишича, кечга яқин навбатда турган соқчининг олдида бориб:

— Қани, эшикни оч!— дебди.

Гапни дўндириб гапирганга нима етсин. Агар бошқа одам келиб шунақа деса борми, соқчи тумшугига айлантириб бир туширган бўларди. Лекин бунинг важоҳатини кўриб:

— Очсам нима бўлади?— деб сўрабди.

— Очгин, кейин кўрасан. Гап бор.

Соқчи камера эшигини очибди.

— Мана энди бу ёққа юр!

Соқчи унинг кетидан ташқари ҳовлига чиқибди.

— Энди бу дарвозани оч!

— Нимага?

— Айтган ишни қилавер, сўраб нима қиласан. Очавер, гап бор, кейин хурсанд бўласан.

Соқчи дарвозани ҳам очиб берибди. У нима гап борлигини сабрсизлик билан кутаётган соқчига қўлини силкиб ҳай-ю ҳайт деб жўнаб қолибди.

ДАЪВОДАН КЕЧАСИЗМИ!

Қаҳвахонада кимдир бировни «шарақ» этиб тушириб қолди. Гап-сўз бўлиниб, ўйин тўхтади. Ҳамма шапалоқ овози келган стол томонга ўтирилди. Тарсаки еган одам барваста, йўғону, урган одам чўпдек ингичка, нимжон экан. Йўғон одамнинг чап бетига тушиб қолган беш панжа изига қараб ҳам полиция уни ким урганини билиб олиши мумкин.

Ҳамма, йўғон одам ҳозир ўша қўл кўтарган мижғовни тағига босиб, итдек савалайди, деб ўйлади. Аммо кутилгандек бўлмади.

— Жавобгарликка тортаман!— деб бўкирди йўғон одам. Биров бир нима демади.

— Ҳаммангиз кўрдингиз-а,— деди у яна ўтирганларга қараб.

Шундан кейин у бўйи елкасидан келмайдиган бояги ингичкага ўгирилиб:

— Қани, юр полицияга!— деди.

Тарсаки урган одам хира пашшани ҳайдамоқчи бўлгандек қўлини силтаб:

— Бор-э!— деб қўйди.

Йўғон лапанглаб кўчага югурди.

Қаҳвахонада ўтирган одамлар яна ўйинга шўнғиб кетишди.

Орадан сал ўтгач, бояги йўғон одам ёнида бир полициячи билан ичкари кириб келди-да, ингичкани кўрсатиб:

— Мана шу, мени урган!— деди. Кейин ўтирганларни кўрсатди.— Булар гувоҳ!

Полициячи қўшни столда ўтирган тўрт кишини ингичканинг ёнига қўшиб, идорасига ҳайдаб кетди.

Полиция бўлимига киргач, йўғон одам ҳалням лавлагидек қизариб турган чап бетини кўрсатиб:

— Манави одамни жавобгарликка тортинг, комиссар тўра, мени урди. Булар ҳам гувоҳ,— деди.

Комиссар урган билан калтак еганнинг, шунингдек тўрт-тала гувоҳнинг кимлигини суриштириб, ёзув машинкасида қоғозга туширди.

Даъвогар айбдор билан таниш эмаслигини айтди.

— Бизлар ҳеч нима кўрганимиз йўқ,— дейишди гувоҳлар.

— Шапалоқ овозини ҳам эшитмадингизми?— сўради уларга қараб йўғон одам.

Гувоҳларнинг тўрттовиям «бизлар ҳеч нима кўрганимиз ҳам, эшитганимиз ҳам йўқ» деб туриб олишди.

Шу орада ингичка одамнинг ўзи:

— Мен тонмайман, бу кишини урганим рост, бўйинимга оламан,— деб юборди.

— Хўш, нимага урдингиз?— деди унга қараб комиссар.— Орангизда бирор гап ўтганми? Эки бу одам сизни ҳақорат қилдимми?

— Нима гап ўтарди, мен бу одамни умуман танимайман.

— Бўлмаса нега урдингиз?

— Гап бундоқ,— деди ингичка.— Кеча кечқурун тўғри ишдан чиқиб уйга келдим. Уйда чироқ йўқ экан, ўчириб кетишибди. Пулини тўламаган эдик. Қоронғида ўтирдик. Туни билан мижжа қоқмадим. Бир ёқда онам қасал, икки йилдан бери ошқозони оғрийди. Боёқининг кўрмаган азоби қолмади. Буни қарангки, доктор ёзиб берган дорини ичса, оғриғи босилади. Лекин дори топиш осонми ҳозир?

Эрталаб ўрнимдан турсам, чап томоним қақшаб оғрияпти. Уйдаги деразанинг ойнаси синганига уч ой бўлди, ҳали қўй-диролмаман. Ойна йўқ. Урнига чойшаб тутиб қўйган эдим, барибир бўлмади. Фувиллаб шамол киради, уй совуқ. Чап томоним шамоллабди. Урнимдан туриб, кечирасиз, эшикка чиқдим. Сув тўхтаб қолибди. Ташқарида жала қуйиб турса-ю, уйингизда сув бўлмаса қизиқ туюларкан. Ҳаммамиз дир-дир титраймиз. Кўмирга ордер беришмаганидан озроқ ўтин олувдик, у ҳам тугабди. Мана энди ўтинга ҳам зормиз. Лекин бизга йўл бўлсин.

Ҳар куни ишга кетиш олдидан газеталарни бир ўқиб чиқаман. Қани, бугун нима гаплар бор экан, деб газеталарни қўлга олдим. «Ўзгаллик мусобақаси», «Галатасарой» командаси чемпион бўлди», «Уч юз тонна қаҳва нима бўлади?», «Обидин давер» кемаси турган жойида чириди» деган нарсалар билан тўлибди газета. Хунобим ошиб кетди. Урнимдан сакраб туриб, кўчага отилдим. Югуриб чиқсам, эшигимизнинг олдида суд ходими билан уй эгасининг адвокати келиб туришган экан. Ижара ҳақини тўламаганим учун уйнинг эгаси мени судга берибди. Уйимни тинтув қилиб, мусодарага арзийдиган бирор нима топишолмади. Очигини айтсам, бунақа рўзгорингда бирор арзигулик буюм бўлмаса хижолатда қоларкансан.

Шу пайт адвокат тушмагур:

— Манави диванни опкетамиз!— деб қолди.

У боёқини диванимизга ёпишган эди, қўлига эски иштон, увада кўрпа, ҳар хил латта-путталар чиқди, тагидан ёғоч қутилар кўринди.

— Ия, бу ёқда радиоприёмник бор экан-ку!— деди у дивандан воз кечиб.

Шу дахмазани олиб кетишса, минг марта рози бўлардим. Жонивор бир йилда ўн ой ремонтда ётади-я. Топган пулим шунга кетади. Агар шу балойи азимдан қутулсам...

Энди кетай деб турган эдим, хотиним:

— Қизимиз мактабга бормаяпти, — деб қолди.

— Нега?

— Физкультура муаллими оқ резинкали ботинка билан шалвор олиб келмасанг, дарсга кирмайсан, дебди.

— Ҳа, бир гап бўлар.

— Овқатга ёр йўқ.

Югуриб кўчага чиқдим. Ишдан кеч қолдим, энди бугун бормай кўя қолай дедим ўзимга-ўзим. Бунинг устига тинмай жала қуйиб турибди. Илгари биз томонларга трамвай юрарди, ҳозир у ҳам йўқ. Автобусни пойласанг, ярим соатда зўрға келади. Кошкийди кутганга яраша чиқолсанг. Ҳамиша тирбанд бўлади. Таксини гапирмаган маъқул. Кўчадан машиналар ғир-ғир ўтиб турибди-ю, биттасиям тўхтамайди-я. Оёқдан сув ўтиб кетди, роса ивидим. Нима қиларимни билмай гангириб турган эдим, бир ўспириш олдимга келиб:

— Кечирасиз, тоға, — деб қолди.

Соат-поат сўраса керак, деб ўйладим.

— Кечаги ўйин нима бўлди, эшитмадингизми?

— Тавба...— Индамай жўнаб қолдим. Уша ўртадаги қаҳвахонага кирдим. Уст-бошим жикқа ҳўл, чой сўрадим. Мен урган шу одам ёнимда газета ўқиб ўтирган экан. «Аҳвол чатоқ, бу ёғи нима бўлди» деб ўзимча хаёл суриб ўтирган эдим, бу киши «юртимиз жаҳаннамга кетяпти!» деганича қўлидаги газетани ирғитиб юборди. Бу одам ҳам менга ўхшаб бир нимадан куйган бўлса керак, деб ўйладим. Икковимиз ҳасратлашсак, зора енгил тортармиз, деган мақсадда унга қараб:

— Тинчликми, бейафандим? Сўраганинг айби йўқ, нега хафа бўляпсиз?— деб сўрадим.

— Хафа бўлиш ҳам гапми, қоним қайнаб кетди,— деди у ҳамон тутақиб.— Мамлакат бедарвоза бўлиб қолди. Судьялар нима истаса шуни қилади. Буни қаранг, кечаги футбол ўйинида судья яна тарафкашлик қилибди.

Шундан кейин нима бўлганини билмайман. Ўзимни тутолмай қолдим, комиссарбей. Умримда бировни чертган инсонмасман. Биров электр тугмачасини босиб, баданимга ток юборгандек бўлиб кетдим. Унг қўлим ўзидан-ўзи шартта кўтарилиб, шу одамнинг башарасига шапалоқ туширдим. Урганимни бўйнимга оламан. Лекин мен қасддан урганим йўқ. Ўзимни ушлолмай қолдим. Уриб бўлганимдан кейин ўзимга келдим, олдиниға бу одам ҳозир мени дабдала қилади, деб кўрқдим. Аммо бўлар иш бўлган эди. Парвардигори олам ўша пайтда Зол ўғли Рустам паҳлавоннинг бутун кучини менга бердими дейман, ҳар ҳолда бу кишини қарсиллатиб уриб қолганим рост.

Комиссар калтак еган йўғон одамга бир қараб, тишларини ғижирлатиб қўйди. Кейин ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди-ю. лекин ўнг қўлининг кафтини ишқалаб қўя қолди. Сўнгра йўғон одам турган томонга ўгирилиб:

— Қани, даъводан кеча қолинг!— деб буюрди.

— Йўқ, асло кечмайман!— жавоб берди тарсаки еган одам. Комиссар тутақиб кетди, кейин ёзув машинкасининг олдида ўтирган полициячига ўгирилди.

— Қани, ёз бўлмаса. Даъвогар мамлакатимиз жаҳаннамга кетяпти, дебди. Бу билан у юртимизнинг олий манфаатлариға ҳамда ҳукуматимизнинг маънавий обрўсига...

— Хўш, даъводан кечасизми? — сўради у яна йўғон одамдан.

Тарсаки еган одам беш панжанинг изи тушиб қолган чап бетини силаб туриб деди:

— Хўп, бўлади, афандим, даъводан кечдим.

— ● —

БИЗ У ЕРГА БОРМАЙМИЗИ

Инежиқ қишлоғига уч отлиқ кириб келди. Буларнинг иккитаси оддий жандарм, учинчиси эса ўнбоши эди.

Жандармлар ўзаро чақчақлашиб кетаётган бўлса ҳам, ўнбошининг авзойи бузуқ эди. У худди салтанат тахтига минган одамдек олдинда савлат тўкиб борарди. Қишлоқ йўлининг бошига чиққач, ўнбоши отнинг тизгинини тортди. Шу атрофдаги кўлмак ёнида уймалашиб юрган болалар буларни кўриб, тирақайлаб қочишди. Чиллакдек озгин бир бола жаваба қоринини лапанглатиб қаҳвахонага қараб чопди. Қаҳвахонага ҳаллослаганича кириб борди-да:

— Камандир келяпти, камандир!— деб бақирди.

Қаҳвахонага жимлик чўкди. Ҳамма эшикка қаради. Бола яна изига қайтмоқчи бўлиб ташқари чиққан эди, бояги отлиқлар отдан тушаётганини кўрди. Жандармлардан биттаси отларни жиловидан олиб, устунга қантариб боғлади. Кейин учови ҳам бирин-кетин ичкарига кирди. Қаҳвахонада ўтирган одамлар қимир этмади. Елғиз қаҳвахоначининг ўзи турган жойида бир қимирлаб кўйди:

— Келинлар, ўнбошим, хуш кўрдик.

Жандарм бошлиғи унга қайрилиб ҳам қарамади, узун скамейкаларда, похолдан тўқилган курсиларда тизилишиб ўтирган деҳқонларга назар ташлади, ҳаммани бир-бир кўздан кечириб чиқди. Лекин ичкари бир оз қоронғироқ бўлгани учун ўтирганларни яхши таниёлмади.

Шу алфозда у бирпас гўдайиб тургач:

— Хўш, нима гап, исён кўтаряпсанларми?— деб бақирди.

Ҳеч ким индамади.

— Сенларга гапиряпман, исёнми бу, нега индамайсанлар!— яна ўшқирди у.

— Йўғ-э, ўнбоши, унақа эмас,— деди кимдир бурчакдан.

— Бўлмаса нима бу? Нега индамайсанлар? Оқсоқол қани? Мияси айниган бу чол нега кўринмайди?

Аллақайси томондан оқсоқолнинг овози эшитилди:

— Шу ердан, ўнбошим, келавер.

Ичкаридаги қоронғиликка ўнбошининг кўзи энди анча ўрганиб қолган эди, шунинг учун у қаҳва қайнатиладиган ўчоқ ёнидаги скамейка томон дадил қадам ташлади. Оқсоқол билан унинг ёнида ўтирган одамлар ўринларидан туришди.

— Қани, ўтир, икки оғиз гапимиз бор, шуни эшит,— деди оқсоқол ўнбошига ёнидан жой кўрсатиб.

— Йўқ, ўтирмайман, нима гапларинг бўлса, айтаверинг-

лар!— жавоб берди ўнбоши оқсоқол кўрсатган жойга ўтирар экан.

Иккала жандарм ҳам нарироққа бориб чўкди.

Шундан кейин оқсоқол қаҳвахоначига буюрди:

— Тўраларга яхшилаб бир чой қил!

Сўнгра у ўнг қўлини кўксига қўйиб, келганларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида «хуш кўрдик!» деб чиқди.

— Хўш, исён қияпсанларми?— яна бояги саволини қайтарди ўнбоши оқсоқолга қараб.

— Гапингга тушунмадим, ўнбошим.

— Нега бўлмаса мени кутиб олмадинглар! Хўш, нега кўлимдан жиловни оладиган одам бўлмади? Илгари бўлганмиди шу иш? Демак, исён-да бу!

— Зинҳор ундоқ эмас.

— Бўлмаса ғалаён деб тушуниш керакми? Ахир мени жандарм бошлиғиман, устимда ҳукумат берган расмий кийим-бош!

Кимдир стаканга чой қўйиб, ўнбошига узатди. У чойни олиб, бир хўплагач:

— Чой-пойларинг ўзларингга сийлов, мен ичмайман. Олдин менга ҳисоб берасанлар!— деди, кейин яна ўдағайлади:— Хўш оқсоқол!

— Лаббай, тўра!

— Сенга телефон қилганим ростми?

— Рост, ўнбошим.

— Телефонда демократиянинг қонун-қондаси қанақа бўлишини айтиб бердим, тўғрими?

— Тўғри, ўнбошим.

— Мана шу жандармлар орқали ҳам тайинлаб юбордим-а?

— Шундоқ, ўнбошим.

— Хўш, ҳаммаси тўғри экан, нега айтган нарсани қилмадинг? Нега одамларни тайинланган жойга олиб чиқмадинг? Қани, хўш? Юз нафар одам пиёда борсин, қирқ киши отда чиқсин, ўша айтилган жойга борганда ҳамма «Яшасин демократия!» деб қичқирсин, демаганмидим? Иннайкейин, келатган улуғларимизнинг пойқадамига атаб битта бузоқ билан иккита кўй олиб чиқинлар, девдим, қани ўшалар? Бошқа қишлоқлар айтганимни қилди, нега сенлар бош тортасан?

— Ўнбошим, гапимга қулоқ сол. Биз битта эмас, бешта бузоқ берайлик, биздан иккита эмас, йигирмата кўй ола қол, шунга ҳам розимиз. Шу жониворлар демократия йўлида қурбон бўлсин, майли. Аммо сен бизни катталарни кутиб олишга юборма. Сенга подалаб кўй берсак берайликки, лекин ўша кутиб олиш маросимдан бизларни холи кўй, ўнбошим.

— Бундан чиқди, сизлар демократияга қарши экансиз-да?

— Ундоқ эмас. Демократга қарши жойимиз йўқ. Лекин кутишга чиқмаймиз.

— Бўлмаса эркинлик малол келибди-да?

— Бундоқ ҳам эмас. Эркинликка ҳам бизнинг ҳеч эътирозимиз йўқ. Эркинлик нималигини биламиз, унинг олдила бош эгамиз. Аммо кутиб олгани бормаймиз.

— Менга қара, сени шу мақсадда жандарм кучи билан қишлоққа оқсоқол қилиб сайлаганмидик? Ахир деҳқонлар улуғларни кутиб олмайдиган бўлса, демократия қаёқда қолади? Мен сизни тушунолмай қолдим, дам эркинликка эътирозимиз йўқ, дейсиз, дам «Яшасин демократия!» дейишдан бош тортасиз. Бу қандоқ бўлди?

— Бунақа деганимиз йўқ, ўнбоши. Қиттай янгилишяпсан. Биз, яшасин, деб айтишдан бош тортмаймиз, лекин шарт шуки, қишлоғимиздан четга чиқмаймиз. Майли, шу ернинг ўзида нима десанг, шуни қилайлик, яшасинлаб еру осмонни ларзага келтирайлик, ҳаммасига розимиз. Аммо бизни ўша жойга юборма.

Оқсоқол ўнбошига сигарет тутди. Ўнбоши сигаретдан бир дона олган эди, аллаким ўт узатди.

— Йўқ, чекмайман,— деди у сигаретни ёндириб олгач.

— Сенларникини чекмайман, Қани, оқсоқол, гапир, нега бормайман деяпсан?

— Ўша жойингга бормаймиз, ўнбоши, шу ердагисига биз тайёрмиз. Бир ҳафта яшасин, деб қичқиринглар, десанг қичқирамизу, лекин қишлоқдан ташқари чиқмаймиз.

Шу атрофда ўтирган бир мўйсафид гапга аралашди:

— Барака топгур оқсоқол, шу галчага бор гапни айтиб бера қол. Уз қулоғи билан эшитсин.

— Хўп, бўлмаса қулоқ сол, ўнбоши, мен гапириб берай. Шу вақтгача бирор марта бу ишдан бош товлаганмидик? Йўқ. Нима десанг, шуни қилиб келдик. Сен қирқ киши от миниб борсин, деб буюрганингда юзта отлиқ билан ҳам борганмиз. Камида юз нафар одам яёв борсин, деганингда биз бутун қишлоқни оёққа турғизиб олиб кетганмиз. Сен битта бузоқча сўраган кезларингда бизлар иккиталаб ҳўкиз олиб борганмиз. Ҳа, шу вақтгача бирор марта ҳам гапингни иккитта қилганимиз йўқ. Мана энди бу ёғини тингла: бултур телефон қилиб, кутиб олишга чиқинглар, дединг. Ҳаммамиз чиқдик. Майдон одамлар билан лиқ тўла экан. Кимдир ўртага чиқиб, ваъзхонлик қилди. Гапириб бўлганидан кейин қарсак чалдик. Ўша куни юртдаги полициянинг ҳаммаси биз борган жойга йиғилган эканми, тўда-тўда бўлиб бизга ёпирилишди. Ҳаммасининг қўлида таёғи бор, роса калтак едик. Кўп қатори мени ҳам уриб йиқитишди. Бундоқ қара-

сам, ҳамқишлоғимиз Иброй олакўз ерда войвойлаб ётибди. Боёқишнинг ўзи нима аҳволда-ю, мендан ҳадеб:

— Оқсоқол, бу қандоқ гап?— деб сўрайди.

— Мен ҳам тушунолмай қолдим, Иброй,— дедим унга.— Чамаси бизлар қишлоқдан бу ёққа келгунча ҳокимият бошқа партияга ўтган кўринад.

Роса калтакка шишиб, ерга маржондек тизилганимиздан кейингина нима гаплигига тушундик. Билсак, боя биз қарсак чалган нотиқ бизникидан бошқа партиянинг вакили экан. Биз ҳам янгилишиб ўша муттаҳамга «Яшавор!» деб бақирган эканмиз. Биримизнинг қўлимиз, биримизнинг оёғимиз синди. Урушдан қайтган ярадорлардек қишлоққа кириб бордик. Кўпчилик ётиб қолди.

Орадан бир ҳафта ўтган эди, яна сен телефон қилиб: «Улуғларимиздан бири келяпти, кутиб олинглар. Ўзини аптамбили билан ердан кўтариб олинглар», дединг. Хўп бўлади, деб йўлига пешвоз чиқдик. Аптамбилини кўра солиб, югурдик, ўзинг айтгандек қилиб аптамбили билан ердан кўтардик. Лекин шу пайт ўт ўчирадиган бир машина пайло бўлди-ю, йўғон хартумидан бизга қараб сув пуркай бошлади. Сув билан бизни чунонам саваладики, асти қўявер. Хусайн давангир деган одамимиз бор, ўзи ерда балчиққа беланиб ётибди-ю, ҳадеб чапак чалиб, яшавор! деб қичқиради. Тагин бечора ҳар икки гапнинг бирида, менга сув пуркашяпти, дейди.

Сув тўфонидан зўрға қочиб қутулдик. Кейинчалик билсак, яна янгилишимиз. Ўзимизнинг партия бошлиғиники, деб бегона партия бошлиғининг аптамбилини кўтариб кетган эканмиз. Шилта-ю шалаббо бўлиб қишлоққа қайтиб келдик. Ўзим ҳам роса ивиган эканман, ўн беш кунгача баданимдан нам аримай юрди.

Кейинги ҳафтага яна телефон қилдинг, ўнбоши. Бу гал деҳқонлар бормаймиз, деб, туриб олишди.

— Ия, калтак билан сувни энди кўряпсанларми? Олдинги ҳукумат даврида таёқ емаганмидинглар? Қолаверса, бизни бегона партия эмас, ўзимизнинг партиямиз савалади, шунга ҳам ота гўри қозихонами,— деб уларга насихат қилдим.

Хуллас, қишлоқ аҳлини йиғиб, яна кутишга чиқдик. Ҳали бирорта каттани кўриб, гапини ҳам эшитмаган эдикки, бизга жандармлар ҳамла қилиб қолди. Бизларни машинада қувиб, таёқ билан савалашди. Ўт ўчирадиган машиналар устимизга сув пуркади. Бу ёғини сўрасанг, ўнбоши, шундан кейин кетма-кет бомбалар портлай бошлади. Яна биздан хатолик ўтгандек кўринад-ю, лекин гап нимадалигини билмаймиз. Ўша бомбаси одамни йирлатар экан, кўзларимиздан дув-дув

ёш қуйилади. Ражаб бечора худди жиннига ўхшайди, дам қотиб-қотиб кулади, дам бўлса ҳўнграб йўғлайди. Бомбаси патир-путур ёрилиб турибди. Хартумлардан устимизга сув ёғилади. Машиналар атрофимизда ғир-ғир айланади-ю, бошларимизга кетма-кет таёқ тушади. Одамларимиз бўлса жон ҳолатда, «Яшасин демократия!» деб қичқирашади. Нима бўлди-ю, бир пайт, «хўв яхшилар, жиминглар, ҳукумат ўзгарганга ўхшайди!» деб юбордим.

Зўрға қочиб қутулдик. Бомбалар бизни ёмон хароб қилди. Анча кунгача кўзимиздан дув-дув ёш оқиб юрди. Гапнинг қисқаси, бизларни тинч қўй, ўнбоши тўра, у ерга энди юбора кўрма. Биз асло бормаймиз. Бошқа нима десанг, шунга розимиз. Нима сўрасанг, ўшани берамиз. «Яшасинни» шу ерда туриб қотирамиз. Хўп десанг шу. Лекин улуғларни кутиб олишга бизни юборма. Йў-ўқ, ўнбоши, энди ҳечам бормаймиз.

ДЕМОКРАТИЯ ШУНҚОРИ

Шакарпазликда бобомнинг олдига тушадиган одам бўлмаган экан. Отам раҳматлик серғайрат одам бўлганидан дўкон очиб, қандолатфурушлик қила бошлабди.

Енимиздаги мискар анча бемаънироқ экан, келган харидорларнинг эшагини тўғри дўконимизнинг олдига боғлатаверибди. Буни кўриб отамнинг жаҳли чиқибди-да, мискарлик ҳунарини ҳам ўрганиб олибди. Унга аччиқ қилиб мискар ҳам қандолат сотишга ўтибди. Рўпарада бир баззоз бўларди, ўшанинг денг ҳамма ахлат сувини қандолатхонамизнинг олдига шалоплатиб тўкиш одатини чиқарибди. Уша вақтларда ёш бола эдим, отам:

— Бири дўконимнинг олдига эшагини боғласа, иккинчиси мағзавасини тўкса, шу ҳам инсофданми. Энди мендан кўринглар!— деб бақириб-чақиргани ҳали-ҳали эсимда,

Уша баззозга ўчакишиб отам Истамбулдан анвойи газламалар олдириб келди. Қарабсизки, дўкончамизда ширинликлар билан мискарлик буюмларидан ташқари, анвойи газлама-ю матолар ҳам сотиладиган бўлди.

Кунлардан бирида отам тушмагур чап биқинидаги кавушдўз уста билан айтишиб қолибди. Натижада, дўконимизга Истамбулдан хил-хил кавушлар келадиган бўлди. Хотин-қизлар учун махсус тикилган ажнабий кавушларнинг зўри фақат бизнинг дўкондан топиларди.

Надаримиз қазо қилганларида дўконимиз ер юзида чиқадиган жамики моллардан нусха топса бўладиган даражага келиб қолган эди. Худо менга ёзиш-чизиш ҳавасини иноят қилган экан, савдо соҳасида қиладиган ишим қолмагани учун қаламни сынаб кўришга аҳд қилдим.

Аслида ўрта мактабни битиргандан кейин бошқа ўқимадиму, лекин роса шеър ёздим. Бу ёғини сўрасангиз, уч дафтар тўда шеърим бор. Лекин дурустроқ бир нима ёзгани унча қўлим бормайди, чунки бу ернинг одамлари ёзувчиликни тушунишмайди.

Истамбулда чиқадиган бир журналга шеърларимни юборган эдим, анча маъқул келибди. Баъзи жузъий камчиликларини тузатиб берсангиз, албатта босиб чиқарамиз, дейишибди. Бу гаплар ғирт ёлғонлигини биладман. Истеъдодимни кўришолмайди, шунинг учун шеърларимни босишмаган-да.

«Эл-юрт тараққиёти учун нималар қилиш керак?» деган мавзуда йигирма икки қоғозли бир мақола ёзиб, газеталардан бирига жўнатдим. Шу мақолам бирор ақлли одамнинг

қўлига тушса, газетанинг биринчи бетида бош мақола ўрнида босиб чиқазишига ишончим комил.

Бир пайт бир ошнам «газетада мақоланг чиқибди» деб қолди-ю. Эсим чиқиб кетди. Уша газетани вергулидан нуқтасигача ҳижжалаб ўқиган эдим-ку, нега кўрмабман-а. Аммо шунда ҳам сирни бой бермадим:

— Буш вақтларда газеталарга ул-бул ёзиб қўяман. Жуда кўп редакциядан илтимос келади-ю, лекин вақт қаёқда бунга. Мақолам қайси бирида чиқибди?

Ошнам қўлидаги газетанинг бешинчи бетини очиб, «Газетхонлар билан суҳбат» деган жойини кўрсатди. Азаматлар йигирма икки қоғоз мақолани беш сатрга жойлашибди. Редакциядагилар исми шарифини ва турар жойини ёзиб, «ватандошларимиздан бири эл-юрт тараққиёти учун саводхонликни оширишни ва қанд лавлаги экишни таклиф қиляпти» дейишибди-да, ўша беш сатр гапни келтиришибди. Буниси ҳам меники эмас, ўзлари тўқиган. Боплаб раддия ёзмоқчи бўлдим, лекин редакциядагиларни хафа қилиб қўйсам, газетага иккинчи бор мени йўлатишмайди, деб кўрқдим. Беш сатр бўлса, беш сатр-да, шунга ҳам ота гўри қозихонами. Бугун беш сатр бўлса, эртага олти, индинга олти-миш сатр бўлиб қолар.

Газетада чиқиш ғалати нарса-да. Ота мерос қандолатхонада ширач билан нағал сотиш қаёқда-ю, бу қаёқда: Дарров ҳамманинг оғзига тушдим. Илтимослар ҳам ёғилиб кетди:

— Худо хайрингни берсин, шу муниципалитет раисини бир уриб чиққин.

— Йўл азобини бир боплаб ёз.

— Урмонлар қай аҳволда эканлигини ёзиб юбор.

Ана беш сатр гапнинг қудрати! Агар ўн беш сатр бўлганда нима бўларди?

Ростакам ёзувчи бўламан деган одам редакциянинг ичига кириб олиши керак. Шу мақсадда мен ҳам билган газеталаримнинг ҳаммасига: «Муўтабар газетангизнинг биринчи сони чиққан кундан буён зўр эътибор билан кузатиб келяпман», деган мазмунда хат ёзиб юбордим.

Шулардан биттасидан жавоб келиб қолди. Бу газета янги ташкил қилинганлиги учун мухбирларга муҳтож экан. Бизга мухбирликка рози бўлсангиз, бир дона суратингизни юборинг, дейишибди. Дарҳол расмимни жўнатдим. Мухбирлик васиқаси ҳам қўлга тегди. Дўкандорликни вақтинча тарк этиб, мухбирликка шўнғиб кетдим.

Мухбирликни бир хотин қизил ярим ой жамиятига эллик минг лира ҳада қилганини ёзиб юборишдан бошладим. Ха-

бар газетада чиқмади. Кейин бўлиб ўтган футбол ўйинларини хабар қилдим. Унисиниям беришмади. Жинойи ишлардан ёздим, йўллар ремонт қилинганини билдирдим. Анқарадан катталар келгани ҳақида хабар қилдим — бирор натижа йўқ. Езганларимни гоҳ телефонда бераман, гоҳ телеграмма қиламан ёки хат орқали жўнатиб турибман. Бу ёғини сўрасангиз, одамларга: «Бизнинг нарсани эртага газетада ўқийсиз», деб қўяман-да, чиқмаганидан кейин роса шарманда бўламан. Қолаверса, таъналар ҳам кўпайиб кетди:

— Ҳамидбей томини бўятибди, дарров газетага хабар қил!

— Бакир афандининг эшаги йўқолибди, ёзиб чиқ бунин!

Бир куни редакциядан хат олдим. Хатнинг мазмуни шундай эди: «Муҳтарам мухбиримиз! Бизнинг мақсадимиз газетани бир идеал ва йўналишга қаратган ҳолда чиқармоқликдир. Шу ваддан сиз газетамизга биринчи навбатда ноёб хабарлар юбориб турасиз, деган умиддамиз. Афкор омманинг эътиборини тортиб, унда қизиқиш туғдирадиган хабарлар газетачиликда гоҳ қадрланади.

Масалан: беш киши бир кишини ўлдириши мумкин, бунга ишонса бўлади. Аммо бир киши бештасини ўлдирса-ю, кейин мурдаларни бир бошдан еябошласа, бу ноёб хабар ҳисобланади. Яна бир мисол: бирор футбол ўйини пайтида ишқибозлар судьяни тутиб урадиган бўлса, қўяверинг, бу бўладиган гап, лекин ишқибозлар судьядан калтак еган бўлса, бундай хабарни жон деб босамиз. Етмиш яшар чол тўсатдан хотин кишига айланиб, беш бола туғибди, деганга ўхшаган ноёб, теша тегмаган ҳодисаларга жуда муҳтожмиз. Замонавий тушунчалар руҳида чиқадиган газетамизнинг бир вакили сифатида шу изоҳларимизни эътиборга олган ҳолда, бизга яхши хабарлар йўллаб турарсиз, деган умиддамиз.

Ишингизда муваффақиятлар тилаймиз».

Хатни ўқиб чиққанымдан кейин кўзим мошдек очилди. Илгари юборган хабарларимдан биронтаси ҳам нимага босибди чиқмаганлигини энди тушундим. Мен ҳам вақтни бой бермай, дарҳол ноёб воқеаларни излашга тушдим. Аммо қанча уринсам ҳам, ҳеч бунақасини топа олмадим. Қизиқ, газеталар шунча ноёб хабарни қаердан олишаркин? Ошнорайини олдида юзим қаро бўлгани учун кўчага ҳам чиқолмай қолдим.

Бир куни уйда, деразамнинг тагида ўтирган эдим, сал нарида ўтлаб юрган бир гала қўйга кўзим тушди. Янги қўзлаган бу қўйларнинг ёнида эшак ҳам юрган экан. Илҳомим жўшиб кетди, дарров қўлимга қалам олдим. Езган нар-

самни телеграмма билан дарҳол редакцияга жўнатдим. Эртасигаёқ у газетанинг учинчи бетида босилиб чиқди. «Эшак қўзи турди» сарлавҳали мақолам шундай бошланарди: «Мухбиримиз хабар қилади: кеча бизнинг шаҳарда қирқ беш яшар бир ҳанги эшак иккита қўзи туғди. Қўзилардан бири булбулга ўхшаб хониш қилса, иккинчиси кар ва соқов бўлиб туғилган. Ҳанги эшак иккала қўзига думидан сут бермоқда. Шу ерлик қарияларнинг айтишига қараганда, юртимизда демократия қуёши балқиб чиққандан буён бундай ҳодиса юз бермаган. Демак, ҳанги эшакдан икки қўзичоқ туғилиши яхшилик аломатидир».

Мухбирлик шаънимни оқлаб олдим. Биринчи муваффақият одамнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшар экан. «Осмондан балиқ ёғди» деган иккинчи хабарим газетанинг биринчи бетида босилиб чиқди: «Махсус мухбиримиз... дан билдиради: кеча бизнинг шаҳримизда дўл ўрнига осмондан чўртанбалиқ билан лаққабалиқ ёғди. Буларнинг ҳар қайсиси камида 6—7 кило келади. Балиқларнинг ичидан турли овқатлар чиқяпти. Икки соат давом этган балиқ ёмғири натижасида экинлар билан мева дарахтлари шикастланди. Агар яна шунақа ёмғир бўладиган бўлса, бу йил очарчилик бошланиши мумкин. Тегишли доиралар келгусида балиқ ёмғирига йўл қўймаслик учун осмонга қармоқ ўрнатишга ваъда беришди».

Хабарни дўндирадиган бўлиб қолдим. Бир одам ўзининг ҳўкизи билан тепишиб қолди, иккинчи бир одам зотли буқасига ҳужум қилди, бир хотин чақалоқ ўрнига қурбақа туғиб қўйди, қабилда кетма-кет хабарларим босилиб чиқди. Газетани ўқиган киши бизнинг вилоятимизда бошқача одамлар яшар экан, ҳайвонлари ҳам бўлакча экан, деган фикрга келиши турган гап. Чунки бизнинг сигирлар саккиз бошли бузоқ, бияларимиз икки қўйруқли қулун, аёлларимиз эса ярми ҳўкизга, ярми девга ўхшаган махлуқ туғишарди.

Хуллас, савдони бутунлай йиғиштириб, мухбирликка ўтиб олдим. Езган нарсаларимга энди ҳақ келадиган бўлди, хабарларимнинг нархи ҳам секин-аста оша борди. Менинг хабарларим босилиб тургани учун газетанинг тиражи ҳам кўтарилиб кетди.

Олти яшар қизалоқ ёши ўттизга чиққан кап-катта эркакни тоққа олиб қочгани, етмиш яшар бир кампир ўн яшар болани уйига қамаб олгани ҳақида газетада иккита хабарим чиққан кунни вилоятимизга пойтахтдан катта амалдор келди. Газетага қулиниг ўргилсин бир хабарни дўндириб ташлаш мумкин эди-ю, лекин бизнинг томонларга иккинчи бор қаддам ранжида қилган мана шу одамни ёқтириб қолганим

учун умримда биринчи марта ҳақиқатни ёзиб юборишга аҳд қилдим. Номи чиққан мухбир бўлганим учун мақолам босилиб чиқишига имоним комил эди. Уша кунни бўлган гапларнинг ҳаммасини қандоқ бўлса, шундоқ ёзиб юбордим, ўзимдан бир оғиз ҳам гап қўшмадим. Нега деганда партия ҳақида, эл-юрт ҳақида гап кетаётганлиги учун ёлғон ишлатишга ҳаққим йўқ эди-да.

Мухбирлик ҳаётимда биринчи марта редакцияга бўлган воқеани ёзиб юбордим. Уша хабарим газетада босилиб чиққан кунни мени қамоққа олишди. «Сочи олинган демократия шунқори қамоқда» деб газеталарда босилиб чиққан сурагимни кўрган бўлсангиз керак. Мухбирлик касбимга хиёнат қилганим учун қамоққа тушган бўлсам ҳам, демократия шунқори деган ном олдим. Аслида ўзи мухбир бўлиб шундан қисилиб юрган эдим, мана энди бунисига ҳам эришдим. Ховир қамоқ муддатини тугатай деб қолдим.

ШУКУР ҚИЛСАНГ АРСИЙДИ

Шукрибей бир ярим ойдан бери уй қидиради.

Аслида бошпанаси бор эди-ю, лекин бир куни ижарада турган уйнинг эгаси уни чақириб:

— Бундоқ ўйлаб қарасам, роса ҳотамтой одам эканман. Шунақа қимматчилик бўлиб турганида икки хонали уйга бир юз ўттиз лира олиб келяпман-а. Тагин берган уйимни айтмайсизми: томига зўр черепица ёпилган, ҳожатхонасига мрамар ётқизилган, ром ва эшиклари янги бўёқдан чиққан. Қойил-э, қойил. Сиз тўлаб турган пулга шунақа уй топсам, кўнгилхушлиги учуноқ кўчиб борардим,— деди.

— Шу уйингизда ўн икки йилдан буён ижара тўлаб тураман,— жавоб қилди Шукрибей,— Ўзимники деб биламан, шикастреҳтига қараб турибман. Яқинда деворларини сувоқдан чиқардим. Зинага янги тахта қоқдим, панжарани янгилардим.

Лекин унинг гапи хўжайинга қор қилмади. Уйнинг эгаси кўпроқ даромад олиш учун шундай қилаётганини Шукрибей яхши биларди. Лекин иложи қанча? Наридан борса, ижара ҳақи яна йигирма лира қўшиб беришга қурби етади, холос.

— Майли бўлмаса, ойига бир юз эллик бера қолай,— деди Шукрибей шунинг назарда тутиб.

— Бир юз эллик лира тамаки пулимга ҳам етмайди,— деди уйнинг эгаси кулимсираб.

Шукрибей ўзича чамалаб кўрди: агар чекишни ташлайдиган бўлса, ойига ўн беш лирадан тежайди.

— Гапингиз жуда тўғри,— деди у уйнинг эгасига.— Чиндан ҳам ҳозир бир юз эллик лира шу уйингиз учун камлик қилади. Лекин мен ноинсоф одам эмасман. Сизга кўпроқ ижара ҳақи тўлашга қурбим етмаётган экан, амин бўлингки, бунга ночорлигим сабаб...

— Ҳар ким кўрпасига қараб оёқ узатиши керак,— жавоб қилди у.— Сиз ҳам ўз пулингизга яраша бирор бошқа уй топинг.

Агар Шукрибей пулига яраша уй топганида бу ерда бир дақиқа ҳам турмаган бўларди-я.

— Бир юз олтмиш беш лира тўлай, майли...

Уйнинг эгаси яна кулиб қўйди:

— Ўғлимга мойчақа ҳам бўлмайди.

Шукрибей ҳар куни ишига пиёда бориб келадиган бўлса, бир ойда яна йигирма лира жамғариши мумкинлигини ҳисоблаб чиқди.

— Бир юз саксон беш лира берсам-чи?

— Мени калака қилаётганга ўхшайсиз,— деди бунга жа-

вобан уйнинг эгаси.— Енимиздаги хонадонни ўзингиз биласиз. Худди товуқхонанинг ўзи. Ижара ҳақи қанчалигини эшитганмисиз? Ойига уч юз эллик лира тўлаб ўтиришади. Нима, меники камми ундан? Уч юздан камига кўнмайман. Сиз кетсангиз, тўрт юз лирага ҳам одам топаман. Топилмаса, яна ҳам яхши, лоақал уй эскирмай туради.

Агар Шукрибей шу уйда уч юз лира тўлаб ўтирадиган бўлса, тўрт жоннинг тирикчилигига ойлик маошидан саксон лира қоларкан, холос. Хуллас, иш судга бориб тушди. Уйнинг эгаси «уй ўзимга керак» деган ваъдани кўрсатиб, ўз фойдасига ҳукм чиқартириб олди. Шукрибей бу ердан кўчиб кетишга мажбур, шунинг учун у бир ярим ойдан бери ҳар куни ижарага уй қидиради.

Авжи қиш палласи. Шукрибей қорни қор, ёмғирни ёмғир демай эртадан-кечгача бошпана излайди. Лекин ўтирган жонидан арзонроқ ва дурустроқ уй учрамади. Икки юз лирага биттасини топган эди, бўлмади, оиласи сизмас экан.

Уша куни ҳам шаҳар кезиб, ҳолдан тойганди. Уй топиб бераман, деган даллолларга пул беравериб, жонидан тўйганди. Устига-устак олдин ёмғир ёғиб, кейин қорга айланди, ҳамма ёғини ивитиб юборди. Оёқ кийимидан сув ўтиб кетди. Кечга яқин ёғин тинган бўлса ҳам, Шукрибейнинг бўладигани бўлган эди. «Қани энди бирор одамнинг бўлса-ю, дардингни тўкиб солсанг,— деб ўйларди у ўзича.— Лоақал икки оғиз гаплашиб, енгил тортармидим».

Нияти холис экан. Шу фикр кўнглидан ўтиши билан рўпарада келаётган бир қалин ўртоғини кўриб қолди. Закоий билан учрашганига кўп бўлган эди. Балки уй топиб бериш қўлидан келар. Лоақал мириқиб гаплашиб олади-ку.

— О, Шукрибей, салом.

— Сало-о-ом, Закоийжон. Қалай, тинч юрибсанми?

— Асти сўрама. Хўш, ўзинг қалайсан?

— Қимирлаб турибман.

Ўртоғининг ҳам ташвиши ўзига етиб ортадиганга ўхшайди.

— Нима қилиб юрибсан?— сўради Закоийбей.

Шукрибей дардига қулоқ соладиган одамга муҳтож бўлгани учун бор гапни очиқ айта қолди:

— Э, ошнам, бошимга катта бир ташвиш тушган. Бир ярим ойдан бери бошпана излайман. Турган уйимизнинг эгаси кўчага ҳайдаяпти. Мана бугун ҳам кечгача уй қидирдим. Ёмғир билан қор роса ивитди. Кўрмайсанми, қалтираб кетяпман. Етиб қоламанми, деб қўрқаман...

Ичидаги бор дардини тўкиб солиб, пича енгил тортмоқчи бўлган эди-ю, лекин ўртоғи унинг гапини бўлди:

— Тагин ҳам сен шукур қилсанг бўларкан, биродар. Меникининг олдида сеники ҳолва экан. Эҳ, дўстим, бу замонда иморат қуришдан ортиқ азоб йўқ экан. Сен эшитганмисан, йўқми, билмадим, мен озроқ ер сотиб олгандим. Аслида бўш ер топиб, уни харид қилишнинг ўзи уқубат. Ҳа, майли. Хуллас, тўқсон мингга яхши бир жойдан ер олдим...

— Шунақа гап, Закоийжон,— деди унинг гапини бўлиб Шукрибей.— Уйнинг эгаси бизни ҳайдаяпти. Суднинг ҳукмини ҳам чиқариб олди...

Гапни яна Закоий илиб кетди:

— Уша ерни сотиб олганимдан кейин ўн кун ўтмай бир юз эллик, ҳатто икки юз мингга харидор чиқди. Ҳол-жонимга қўйишмади. Сотасан, деб мени роса қийнашди-да, Шукрибей. Ҳалиям шукур қилавер, биродар...

— Тўғри айтасан, дўстим. Шундан кейин уйнинг эгасига, ижара ҳақини ошира қолайлик, бир юз саксон беш лирага розиман, дедим.

— Қани энди менинг ишим ҳам бир юз саксон беш ёки бир минг саксон беш лира билан битадиган бўлса. Кошкийдди. Сен шукур қилсанг бўларкан. Гапнинг қисқаси, ўша жойга икки қаватли иморат соладиган бўлдим. Ҳозир уста билан мардикор фалон пул туради, ошнам. Кўп чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, бошига тушган одам буни яхши билади. Мўлжалим уйни икки қават қилиш, ҳар бир қаватида расмана хоналардан учта, биттадан меҳмонхона қуриш эди. Шунақа қийналиб кетдимки, Шукрибей, асти сўрама...

— Нимасини айтасан, Закоийжон. Мана энди уйнинг эгаси бизга, кет, деяпти. Мен сенга айтсам, ўша турган уйимизга дунёнинг пулини сарфлаганман. Ҳожатхонанинг девори қулаган эди, яқинда ўн беш лирага янги девор олдирувдим. Бу муттаҳам шуниям билмай, жўна, деяпти.

— Деса деяверсин, биродар. Шунисига шукур қил. Мендан кўра аҳволинг дуруст экан. Менга ўхшаб иморат қуришга киришганингда нима бўларди. Бир пайт волидамиз: «Қургандан кейин яхшилаб қуриш керак, шунча кетганинг бири бўлади, иморатни уч қават қил, бирор кунингга ярасин», деб қолдилар. Пойдеворини олдик. Бисмиллосига 40 минг кетди, Шукрибей. Айтишга осон бу...

— Узинг омон бўл, Закоийбей... Жуда совқотиб кетдим. Уйдан каллаи сахарда чиқувдим. Шу пайтгача қидирдим. Бугуннинг ўзида даллолга ўн беш лира пулим кетди...

— Сеники ҳолва, Шукрибей. Ҳамма нарсани чайқов бозоридан олдим. Ромнинг ўзига икки минг тўладим. Яна керак. Ҳалиям ўзинг дурустсан, шукур қилиб юравер. Иморат курсанг, ташвиш нималигини билардинг. «Бинонинг ҳар бир

қаватида битта эмас, иккита хонадон туриши керак», деб қолди хотиним. Бундоқ ўйлаб қарасам, гапи тўғри. Иморатни шунга мўлжаллаб тиклайвердик, назарингда бу иш осонга ўхшаб кўринади-ю, лекин...

— Асло ундоқ эмас, биродар. Роса қийналган бўлсангиз керак. Оқсарой томондан бир уй топдим, афандим. Битта хона, йўлаги алоҳида. Начора, рози бўлдик. Ишхонадан анча олис экану, лекин илож қанча. Барвақт туриб кетаверман-да. Ижара ҳақи бир юз етмиш беш лира экан, арзон дейишади. Овқат пулидан тежашга тўғри келади. Тагин олти ойлик ҳақини олдиндан бермаса бўлмас экан.

— Эҳ, Шукрибей, шунини ҳали ташвиш деб юрибсанми! Аҳволимни сенга тушунтиролмаганга ўхшайман. Менга ўхшаб сен ҳам тунука қидиряпсанми, цементга муҳтожмисан? Йўқ, албатта. Мен бўлсам буларни чайқовчилардан оляпман. Жоним қийналиб кетди. Сен иморат қилмаяпсан, шунинг учун бу азобларни билмайсан.

— Тўғри, билмайман, биродар. Лекин сен шунини билиб қўйки, Закоийбей ошнам, қишда кўчада қолдик.

— Шукур қил, биродар, шукур қил.

— Уйнинг эгаси икки кундан кейин мени оилам билан кўчага ҳайдайди.

— Бир гап айтайми сенга? Шунисига ҳам шукур қил. Нега десанг, уч қаватини битириб, энди томини ёпай деб турганимда қайнаман: «Куёв, яна икки қават қўшиб қўя қол, бола-чақанг сени кейин дуо қилиб юради», деб қолди. Яна маломатга қолдим. Ҳали уста, ҳали мардикор керак, ҳали муниципалитет... Сенга балли, бунақанги ишлардан холисан.

— Тўғри, Закоийбей, тўғри.

— Шукур қилсанг арзийди.

— Шукур деяпман. Энди нима қилишга ҳайронман...

Бир-иккита қақир-қуқуримиз бўлмаганда бирор бошпана топгунча мусофирхонада ўтириб турармидик.

— Мен сенга айтсам, мусофирхонада туриш иморат қуришдан осон, қийналмайсан. Роса жафо чекапман-да. Ҳа, ишонавер, тўғрисини айтяпман.

— Тўғри, ишонаман, биродар.

— Сен нолимасанг ҳам бўлади!

— Нолиётганим йўқ. Қақир-қуқурни сотай десак, ҳаммаси керакли... Қолаверса, кейин янгисини ололмаймиз. Сотганда ҳам арзон-гаровга кетади.

— Кетса кетаверсин!

— Кетаверсин, мен бир нима деётганим йўқ. Кетса кетаверсин.

— Иморатни беш қават қилиб тиклаб олдим. Лекин уни тиклагунча қанча азоб чекканимни фақат мену парвардигор билади. Кейин, азизим, укам келиб қолди. «Ака, шунинг устига бир болохона қурдирмасангиз бўлмайди. Яхшими-ёмонми, ҳар ҳолда кунингизга яраб қолади, ижарага қўйиб, ойига тўрт юз-беш юз лира олиб турасиз», деди. Жуда мушкул экан бу нарса, биродар. Майда-чуйда нарсаларга роппа-роса ўн минг кетди. Бунақа ишлардан хабаринг йўқ-да, шунинг учун ўз ташвишинг ўзингга катта кўринади. Мен сенинг ўрнингда бўлганимда жуда шукур қилиб юрган бўлардим.

— Тўғри айтдинг, Закоийжон. Енимда пулим бўлганида бола-чақа билан қишда кўчада қолармидим... Олти ойлик ижара ҳақини олдиндан тўласам, кўчиб кириш мумкин экан. Менда шунча пул нима қилади...

— Бўлмагани маъқул. Иморат қилиш... Бошимга бало сотиб олдим. Ернинг пулини ҳисобламаганда иморат нарибериси билан олти юз мингга тушди. Буни битиргунча гўр азобини кўрганимни айтсам...

— Уҳ-ҳў...

— Шунинг-чун мендай жабр тортмаганингга шукур қил.

— Минг қатла шукур. Ҳолимдан нолимайман. Лекин қишнинг чилласида бола-чақам билан бошпанасиз қолдим, холос. Бошқа ҳеч нимадан нолимайман.

— Асло нолима, худонинг ғазаби келади. Мана, мена ибрат ол, биродар. Иморатни битириб олганимдан кейин яна бошим ғавғода қолди. Ҳали у келиб, менга сот, дейди, ҳали бу келади. Бир миллион берамиз, дейишди. Мен, икки миллионга ҳам сотмайман, дедим. Шунақа маломатга қолдимки, ошнам, бу кунни худо душманингга ҳам кўрсатмасин.

— Қариндош-уруғникига ҳам бориб бўлмайди. Ҳамманинг ҳоли ўзига маълум. Бировнинг кўзига ёмон кўринишининг нима кераги бор!

— Бундан кўра бировнинг кўзига ёмон кўринган маъқул. Сен қаттакон иморатнинг эгаси бўлишлик қанчалик зўр машаққат эканини билмайсан-да, шунинг учун бекорчи гапларни айтяпсан. Беш маҳал шукурни қанда қилмай юравер, сен фақат шуни бил. Нега десанг, биродар, ҳозир ижарачи деган бир дардисар бор. Мен сенга айтсам...

— Ташвишинг меникидан кўпроқ экан, Закоийжон.

— Сеники ҳам гап бўптими, биродар. Шунисига шукур қил.

— Шукур, минг марта шукур. Энди мен кетай, Закоийбей. Хайр бўлмаса.

— Хўп, Шукрибей. Мени кўриб, шу кунингга шукур қилиб юравергин, Шукрибей!

Шукрибей аксира-аксира уйи томонга кетди. Тўсатдан иситмаси ҳам кўтарилди.

— Хўш, уй топдингми?— сўради хотини уни кўра солиб.
— Шу кунимизга шукур қилиб юрсак арзиркан, хоним. Биздан авҳоли оғир одамлар ҳам бор экан. Мабодо биз ҳам иморат қурадиган бўлсак, биласанми нима бўларкан? Ҳа, шу авҳолимизга кеча-ю кундуз шукур қилиб юраверайлик.

ПУЛИМГА ЯРАША ЕР БЕРИНГ

Бир неча кундирки, уйқуда ҳаловат йўқ. Қаттиқ ишлай-вериб асабни бузган кўринаман: ўринга кирсам, уйқу босади-ю, аммо кўз қурғур ҳеч илинмайди.

Бўлмади, охири докторга боришга тўғри келди.

— Бир кунда неча соат ишлайсан?— деб сўради у.

— Ун олти-йигирма соатдан.

— Унақа бўлса толиқибсан,— деди-да, кейин сўради:— Нега энди мунча кўп ишламасанг?

Докторни бошлаб сўкиб бермоқчи бўлдим, лекин ўзимни қайтардим. Рост-да, ахир, шу ҳам гап бўлдимми? Нима, бунчалик кўп ишлаётган бўлсам, сабаби бордир...

Доктор асаб биан уйқу учун дори-дармон ёзиб берди. Аммо лекин, ҳеч қайсисидан фойда кўрмадим. Жойимга ётиб, энди ухлайман деб турганимда, уч ойдан бери тўла-маган уйнинг ижара ҳақи лоп этиб эсимга тушиб қолса бўладими? Энди бу ёғи нима бўлиши ўзингизга маълумдир.

Ётган жойимда ҳисоб-китобга тушиб кетаман. Уч юз эллик лира... Шундан йигирма бешни олиб ташла... Хўп, олдин нолдан бешни олиш керак... Нолга олтидан бирни олиб берамиз, ўн бўлади. Ундан бешни олсак беш қолади... Тўртдан иккини олсак икки қолади... Учнинг ўзи тушади... уч юз йигирма беш қоларкан... Шунга тўқсон олтини қўшиш керак. Бешга олтини қўшсак, ўн бир бўлади. Бири дилда...

Миямда рақамлар чувалашиб кетавергач, ётган жойимдан ирғиб тураман... Қўлга қалам-қоғоз олиб ҳисоблай бошлайман. Ишни битиргач, ухлатадиган хап доридан яна бир марта отиб оламан. Мудроқ келди дегунча, югуриб бориб ўринга кираман. Энди кўз илинай деб турганда миямга бир фикр келиб қолди: «Борди-ю, ойнага 10 лирадан тугиб борсам, бир йилда қанча бўларкан?» Лаънати шу ижара пули жуда қонимга ташна қилиб юборди-да... Бу дунё деганидан бошланасиз ўтадиганга ўхшаймиз.

Шу ҳафта ичида нари борса беш соат ухлагандирман. Бедорликнинг тўртинчи куни мажолсизликдан ўрнимдан туролмай қолдим. Кўз толиқиб, зора ухлаб қолсам деган умидда қўлга газета олдим.

Газетанинг биринчи бетида босилган шу хабарга тўсатдан кўзим тушиб қолди: «Тақсимда, иморатсиз қуруқ ер тўрт миллион лирага сотилди».

Тўрт миллион лира-я... Ернинг сатҳи 1624 квадрат метр экан. Тўрт миллионни 1624 га тақсимлай бошладим. Узим турмушда нўноқроқ одам бўлсам ҳам ҳисобни яхши

кўраман. Бундоқ чамалаб чиқсам, ҳалиги ернинг бир квадрат метри 2500 лирага тушибди.

— Ажабо,— ўйлаб кетдим ўзимча,— шу жойни мен сотиб олмоқчи бўлсам қандоқ бўларди... Пули қанчайди? Ҳа, тўрт миллион лира. Бир ойлик маошим қанча ўзи? Беш юз лира.

— Ухлай қолсанг-чи энди!— деб хотиним ялина бошлайди.

— Йўқол, кўрмаяпсанми нима қилаётганимни!— дея жеркиб бердим уни.

— Хўш, ойлигим беш юз лира экан... Қани, овқатдан сиқиштириб борсам, бир ойда қанча йиғишим мумкин? Ҳеч иложи бўлмаепти-ку... Тўхта-чи... Майли, бир амаллаб ойнага 100 лирадан тугиб борсам, бир йилда 1200 лира бўларкан. Ун йилда 12000 лира, юз йилда эса 120000 лира... Минг йил умр кўрсаму, тишнинг кирини сўриб юриш эвазига ҳар ойда юз лирадан олиб қўяверсам, бир миллион икки юз минг лира пул тўпларканман. Барибир бу ҳам камлик қилади. Нима бўлса ҳам ўша ерни сотиб олишга қарор қилдим.

Ҳисобни болаликдан севаман. Лицейда ўқиб юрган пайтларимда ҳам миямда ҳамиша рақамларни уриштириб юрардим. Ушанда йўлда тўхтамай, овқат ҳам емай тинимсиз югураверсам, ойнага, қуёшга, Марсга неча миллион йилда етиб боришим мумкинлигини ҳисоблаб чиққанман. Энди бундоқ ўйлаб қарасам, мен учун қуёшгача пиёда юриб бориш, бояғи жойни сотиб олишдан осон тушар экан.

Тонг ёришган бўлса ҳам ҳисоб ҳали тугагани йўқ. Уша ерни сотиб олиш учун уч минг йил яшасам ҳам озлик қилар экан. Бу гал хомчўтни бошқача қилиб кўрдим. Хўш, борди-ю, оладиган беш юз лира маошимнинг ҳаммасини тугиб қўяверсам-чи?

Буни ҳам чамалаб кўрдим. Маълум бўлишича, мақсадга етиш учун яна роппа-роса 666 йил яшаб, 666 йил муттасил ишлашим керак экан. Буниси ҳам тўғри келмайди. Хап доридан устма-уст иккитасини ютиб олдим-да, ўринга ётдим. Эс-ҳушим ўша сотилган жойда бўлгани учун бари-бар ухлаёлмадим. Яна туриб кетдим... Бир кунда 16 соат ўрнига 24 соат ишлаб, ойлиқни минг лирага етказсаму, унинг бир тийинига ҳам тегмай асраб қўяверсам нима бўларкин? Шундаям яна 33 йил умр кўришим шарт экан.

Энди қизчам ялинишга тушди:

— Дадажон, ухлай қолинг! Пича ухланг!

— Йўқол!— уни ҳам ҳайдаб солдим.

Шу жойни сотиб олмагунимча кўзимга уйқу келмайди

энди. Бу гал хомчүтнн тескари солдим. Хўш, ўша ерни сотиб олиш учун бир ойда қанча пул топишим ва шундан қанчасини тугиб қўйишим керак? У-ў-ў, бир ойда 2 минг лирадан йиғиб юрсам ҳам 167 йил ишлашим керак экан. Э, қуриб кетсин!.. Ҳеч иложи бўлмаяпти-ку!

«Тўхта, тўхта,— дилимда ўйлайман ўзимча,— ахир шу жойни сотиб олган ҳам сенга ўхшаган одам-ку. Мунча пулни у қаёқдан олдийкин?»

— Доридан яна ичиб оласанми?— деди хотиним ялингансимон.

Яна дори ичдим. Ичим ҳам бинойидай дорихонанинг ўзи бўлиб қолди.

— Сенга нима бўлди, жоним, ухласанг-чи, ахир!

— Йўқол ҳамманг, кўзимга кўринма!

Хўш, тўрт миллион лирани қўртдай санаб берган одам бунча пулни қаердан олди экан? Шу тақир ерга бели оғримай тўрт миллион лира берганига қараганда, ёнида яна тўрт миллион пули қолган бўлиши керак. Саккиз миллион лира-я! Айтишга осон. Бу одам нима ишда ишларкин ўзи? Агар у моянахўр бўладиган бўлса, энг катта амалдор ҳам бир ойда кўпи билан 1500 лира пул олади. Бунақа одам тўрт миллион лира топиш учун 276 йил тер тўкиб ишлаши керак. Шунда ҳам у моянасининг бир тийининиям сарфламаслиги лозим-а.

Қуриб кетсин-э, ўйлайвериб миям тарс ёрилиб кетай деди. Ҳалиги одам врачга ўхшайди. Докторлар кўп пул топишади. Улар бир марта кўриш учун бемордан ўттиз лирадан пул олишади.

— Тонг отиб кетди, бир оз мизғиб олсанг-чи.

— Бошимни қотирма, дедим-ку сенларга!

Агар у бир кунда ўнтадан касал кўрадиган бўлса, уч юз лира ишлайди. Демак, бир ойда 9000 лира... Шунинг 6 мингини тугиб борса... Уша ерни сотиб олиш учун доктор 67 йил бемор кўриши керак! Демак, ерни сотиб олган киши врач ҳам бўлиши мумкин эмас... Борди-ю, савдогарчилик қилса-ю, ҳар ойда ўрта ҳисоб билан 10 мингдан топса-чи... Бу ҳам ақлга сиғмайдиган нарса.

— Беш кундан бери мижжа қоқмайсан-а. Бирпас чўзилгин, балки кўзинг илинар.

Естикқа бош қўйиб, кўзимни юмаман. Қани энди уйқу келса... Топдим! Топдим! Ундай одамнинг исловатхонаси бўлиши керак. Қулинг ўргилсин бешта жонон унинг сармоясини бўлади. Жононларнинг ҳар қайсиси кунига 100 лирадан ишлаб берса борми, беш карра юз — беш юз. Ўттиз карра беш юз — ойига ўн беш минг лира деган сўз. Ижара ҳақи, май-

да-чуйда харажатлар чегириб ташланса, чўнтагида ўн минг лира қолади. Йилига 120 минг лира бўлади. Ўттиз йилда эса... Минг лаънат-э, исловатхона очсам ҳам ерни сотиб олишга қурбим етмас экан!

Қани, яширинча четдан мол келтириб сотсам-чи... Бу фикр ўзимга ҳам ёқиб тушди, ўрнимдан ирғиб туриб ҳисоблаб чиқувдим, унисин ҳам хомроқ чиқиб қолди.

Шу пайт калламга тўсатдан бир фикр келди. Чўнтакларимни ковлаштирган эдим, ўн икки ярим лира пул чиқди.

— Сенларда қанча пул бор?

Хотинимдан беш, болалардан икки лира пул топилди. Ҳаммасини санаб кўрсам, ўн тўққиз ярим лира бўлибди... Ернинг ҳаммасини сотиб олиш шарт эмас-ку, пулимга яраша оламан қўяман-да. Бир квадрат метр жой 2500 лира туради, демак, бизга тўғри келмайди. Бир квадрат дециметри эса 25 лира. Бунисига ҳам қурбим етмайди. Бир квадрат сантиметрига 25 қуруш тўлаш керак. Хўш, ёнимда ўн тўққиз ярим лира пулим бор. Демак, бу пулга 78 квадрат сантиметр ер сотиб олишим мумкин. Соатга қарадим: эрталабга яна икки соат вақт бор. Барвақт туриб ўша жойга бораман-да, шундай дейман:

— Қани, шу ердан менга 78 квадрат сантиметр ер ўлчаб беринг!

Уйдагилар атрофимда парвона:

— Ёта қол энди... Пича мизғиб олгин!

Етмиш саккиз квадрат сантиметр ер! Абадий уйқуга кетиш учун шу саҳнга чўзилиб ётсам ҳам, барибир сиғмайман, бошқа биров ётган мангу истироҳат манзилидан оёғим чиқиб қолади...

Сотиб оладиган еримнинг устида қаққайиб туришимдан бошқа чора йўқ.

— Сенларга ер йўқ,— дедим хотиним билан болаларга,— сенларга ер йўқ... Бу дунёда мен якка ўзим тик туришим мумкин бўлган бир парча ер топдим. Қани, йўқолинглар. Сенлар ҳам ўз ғамларингнинг ўзларинг е!

— Уйқудан қолиб жинни бўпти бу,— дея ваҳима ичида уйдагилар тумтарақай қочишди.

Сизларга ҳам маслаҳатим шу. Тўрт миллион лирани қандай топишни сиз ҳам бир ўйлаб кўринг-да, ёнингиздаги бор пулга неча квадрат сантиметр ер сотиб олишингизни ҳисоблаб чиқинг. Шундан кейин устма-уст хап дори ютаверасиз. Сўнгра эса... жиннихонанинг 8-бўлимида албатта учрашамиз. Қираверишдаги ўрин каминалариники бўлади.

— ● —

МУШТ КЕТДИ

«Хар нарсанинг бир сабаби бўлади».

Йўқ, мен айтмоқчи бўлган гап бу эмас. Ҳикоямни бирор ақлли гап билан бошламоқчи эдим. Қани, бундай деб кўрайчи: «Тутақиб кетган одам барибир жаҳлидан тушади».

Тўғриси айтсам, буниси ҳам ўзимга ёқмай турибди. Зўр гап айтиш учун одамнинг ўзи зўр бўлиши керак экан-да. Шунинг учун ҳам баъзан ўзимдан хафа бўлиб кетаман. Бу ёғини сўрасангиз, ҳамма ҳикояларимни тарих саҳифаларига битса арзийдиган зўр гап билан бошлаган бўлсам ҳам, шу вақтгача на менинг ва на ёзган нарсаларимнинг қадрига етadиган одам топилгани йўқ. Қани, кўрайлик-чи, зўр одамлар айтган гаплар чиндан ҳам зўрмикин? Шунақа зўр одамлардан бири: «Ёзда ҳаво иссиқ бўлади»,— деган экан.

Буни қаранг, қандай ақлли, қандай ҳикматли гап! Одамзод юз йиллаб излаб келган ҳақиқатни у мана шу тўрт сўзга жо қилиб берибди. Яна бир зўр одам дунёдан кўз юмаётгани: «Эшикларни очиб қўйинг!»— деган экан. Қанчалик улуғ, ҳикматли сўзлари билан инсониятга йўл кўрсатиб берган. Бу сўзлар замиридаги маънони тушунапсизми?

Яхшилаб мағзини чақиб кўринг-а... Мана шу уч сўзнинг замирига яширинган чуқур маънони тавсифламоқ учун том-том китоб ёзсангиз ҳам озлик қилади. Унинг нима демоқчилигини биласизми? Ҳўш, нима демоқчи эдим? У: «Ҳой одамлар!.. Эшакка ўхшаб жойларингда димкиб ётаверманглар! Етган оғилларингизнинг эшигини очиб қўйинглар, токи маърифат нурлари у ерни чароғон этсин!» демоқчи бўлган.

Йўқ, ундай эмас, мана бундай: «Эшикларни очиб қўйинглар! Дунё кўзингизга кўринсин. Руҳий тутқунликдан қутулинг!»

Аслини олганда, ўлим тўшагида ётган ўша зўр одамнинг ҳам ҳаммага ўхшаб нафаси қисилгану, бечора: «Эшикларни очиб қўйинг!» деган-қўйган.

Бўлган гап шу. Насиб қилса, мен ҳам қазо қилиб нариги дунёга боришим билан дарров Гётени қидириб топиб:

— Сиз ҳаёт билан видолашаётганингизда: «Пардани кўтаринг, яна озроқ нур тушсин!»— деган экансиз. Бу гапнинг маъноси нима?— деб сўрайман.

Имоним комилки, Гёте кулимсираб шундай дейди:

— Яна озроқ нур тушсин, дебманми? Ҳа, энди ўшанда кўзимда нур қолмаган бўлса керак-да. Тепамда турган ёрдўстларни яхшироқ кўриш учун шундай деган бўлсам ажаб эмас.

...Кўчада кетаётган эдим. Бир уйнинг эшигидан миёвля-

ганича бир мушук югуриб олдимга чиқди-ю, тирақайлаб қошиб қолди. Мени бунчалик ўйлантириб қўйган нарса ҳам шу мушук бўлди. Уйдан бунчалик миёвляб чиқишининг сабаби нима экан? «Хар нарсанинг бир сабаби бўлади». Ҳўш, мушукнинг жон аччиғида уйдан югуриб чиқишига сабаб нима?

Мен ҳам сизга мана шунинг тарихини ҳикоя қилиб бери-моқчиман. Лекин ҳикояни қайси учидан бошлашни билолмай турибман. Демократик принципга асосан қуйдан юқорига чиқсаммикин ё ўзимизнинг шарқ одатига кўра юқоридан пастга тушганим маъқулми? Очироқ қилиб айтганда, мушукдан министрга чиқайми ёки министрдан мушукка тушайми? Келинг, ота-бободан қолган таомилга амал қила қолайлик.

Хуллас, мушук воқеаси, унинг калтак еб, оғриқ азобиغا чидаёлмай, кўчага миёвляб чиқиш воқеаси мана бундай бошланди.

Ҳамма газеталар бирваракайига битта министрга қараб ўт очишди. Министр ҳам жуда ғазабланиб, нима қилишини билмай қолди. Одатда у нима қилишини билмай юраги сиқилса, ҳаммаша маслаҳатчисини чақиртирарди. Бу гал ҳам у маслаҳатчисидан алланимани сўраган эди, батафсил жавобини олди, сал туриб яна бир нима сўради, маслаҳатчи яна яхшилаб жавоб қайтарди. Лекин министрнинг кўнгли ҳамон ғаш эди. Энди нима қилсин? «Нима қилса ҳамки, тутақиб кетган одам яна жаҳлидан тушиши керак». Министр маслаҳатчидан яна бир нима сўради. Маслаҳатчи бу ишни қандай бажарганлигини айтди. Йўқ, буни бошқача қилиш керак эди. Маслаҳатчи нега ўзбошимчалик қилди? Шунақа иш ҳам бўладими? Бўлади! Бўлмайди! Йўқ, бўлади! Бўлмайди!

Министр маслаҳатчисининг нозик жойини топиб олгандан кейин, бошлаб сўқди. Ана энди министрнинг дили таскин топиб, енгил тортди.

«Нима қилса ҳамки, тутаққан одам жаҳлидан тушиши, ўз ҳолатига қайтиши керак». Маслаҳатчи жаҳлидан тушиш учун нима қилиши керак? Истеъфо берсинми? Йўқ, бўлмайди, истеъфога чиқиб нима қилади? У бош бошқарувчини чақириб, бир нима сўради. Бош бошқарувчи жавоб берди. У яна ниманидир сўради. Бунисига ҳам жавоб олди. Яна савол, яна жавоб. Бош бошқарувчи манами нарсени бундоқ, анами нарсени ундоқ қилмаслиги керак эди... Бўлди. Маслаҳатчи секретарини чақирди:

— Қани, ёз!

Маслаҳатчи гапириб турди, секретарь ёзиб борди. Шундан кейин у анча енгил тортгандай бўлди. Агар шундай қилмаганда, юраги тарс ёрилиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Ҳўп, яхши, ҳўш, энди бош бошқарувчи нима қилсин? Мас-

лаҳатчи ёздирган нарсаларни ҳазм қилиш унга осонми? Бош бошқарувчи тугмачани босди:

— Инспектор Алибейни чақиринг!

— Алибей ўн кундан буён сафарда-ку.

— Бўлмаса Валибейни чақиринг.

Инспектор Валибей кирди.

— Хизмат, бейафандим!

— Фалон иш қай аҳволда?

— Битган, бейафандим!

— Анави-чи?

— Униси ҳам.

— Қай тарзда битказилган?

— Мана бундоқ, афандим!

— Уни бунақа қилмаслик керак эди-да! Бундай қилинг, деб ким айтди сизга? Бу ишни мана бундоқ қилиш керак эди. Сенларга ўргатавериш ўзимга қолмади.

Бош бошқарувчи роса унинг пўстагини қоқди. Уҳ, бу ёрув дунёда аламдан чиқадиган кун бор экан-ку, шу бўлмаса аҳволи не кечарди.

Энди инспектор нима қилсин? Бу аламларни индамай ичига ютиб кетаверсинми? Йўқ, ютиб кетаверган билан бўлмайди.

— Мудирбей!

— Лаббай, тақсир!

— Лаббайнинг нимаси? Эрталаб нима девдим сенга?

— Эрталаб дейсизми? Ҳеч нима демовдингиз.

— Нега демаган эканман? Алланарса деган эдим-ку.

— Бугун эрталаб сизни кўрганим йўқ-ку.

— Э, бугун бўлмаса кеча айтгандирман.

— Кеча бетоб эдингиз, ишга чиқмовдингиз.

— Демак, ўтган кунни айтган эканман-да.

— Ҳа, тўғри, нимаям девдингиз.

— Нима деган эдим? Айтган бўлсам, нега шу вақтгача қилинмади? Бунақаси кетмайди, билдингми!? Иккинчи бунақа қилма! Қатъиян ман қиламан!

Мудирнинг таъби намозшом бўлди. «Нима қилса ҳамки, жаҳлдан тушиш керак».

— Муовинимни чақиринг!

— Хўп бўлади!

Мудирнинг ўринбосари хонага кирди. Мудир сўради:

— «Д» рўйхат тузиб бўлингими?

— Бўлди, афандим.

— Ҳаммаси битдими?

— Ҳа, битди.

— Қоғозлар тиркалдими?

— Шундоқ, афандим.

Қани энди мудирнинг ҳовурини босадиган бирор ишқал чиқа қолса-чи?

— Ҳаммаси жўнатилдими?

— Ҳа, жўнатилди.

Шу хат ўлгурлар сал кечикканда-ку, мудир жанжал чиқаришга баҳона топарди-я.

— Қачон жўнатилди?

— Кеча.

— Нима? Кеча дейсизми? Бу қанақа бемаънилиқ, бу қанақа дангасалиқ? Ҳеч кимнинг ишлагиси келмайди-я. Ишлаш керак, ишлаш! Мен талаб қиламан! Тушунарлими?!

Бировни койисанг, шунақаям енгил тортасанки!..

Мудир ўринбосари бўлим бошлигининг олдида кириб келди-да, тутақиб сўради:

— Булар нимаси?

— Бухгалтерияга жўнатиладиган ҳужжат.

— Шунақамк? Сиз қалк...

Лавлагидек қизариб кетган бўлим бошлиғи дарғазаб мудир ўринбосари хонадан чиқиши биланоқ столга бир мушт урди:

— Ҳасанбей қани?

— Қайси Ҳасанбей? Иккинчи бўлимдаги Ҳасанбейни айт-япсанми? Е рўйхат тузадиган Ҳасанбей керакми? Қайдлар бўлимида ҳам битта Ҳасанбей бор. Тақсирим, ё секретариатдаги Ҳасанбейни сўраяптиларми?

— Э, ҳаммаси бир гўр эмасми... Ҳаҳ, анави секретариатдаги Ҳасанбейни чақиринг!

— Афандим, тушликка кўнғироқ чалинган эди, овқатга чиқиб кетибди.

— Бўлмаса, ўзинг бу ёққа кел!

— Мен Ҳусайнман-ку, афандим.

— Ҳусайнмисан-Мусайнмисан, ҳозир бунинг фарқи йўқ. Мен сенларга минг марта айтаманки...

У ўн минутга яқин роса бақириб-чақирди. Соҳилда лангар ташлаб, буғини чиқариб юборган кемага ўхшаб, шундан кейингина енгил тортди. Бутунлай ўзига келгач, хонадан чиқиб кетди.

Хизматчи Ҳусайнбей идора хизматкорини тутиб олиб, роса адабини берди.

— Ойналар нега кир? Шифтда осилиб ётган ўргимчак инини нега супуриб ташламадинг? Столларнинг усти артилмаган, пол ифлос бўлиб ётибди. Қанақа ишлашни кўрсатиб қўяман сенга? Уқдингми?

Хусайнбей иссиқда қалин кийимини ечиб ташлагандай енгил тортиб, ташқарига чиқиб кетди.

Ғазабдан қони қайнаган хизматкор дарвозабонни қидириб қолди. Аксиға юриб дарвозабон ҳам қуён бўлиб, уйига кетиб қолган экан. Энди нима қилиш керак? «Нима қилса ҳамки, одам боласи жаҳлидан тушиши керак».

Хизматкор трамвайга чиқди.

— Уҳ, оёғимни босиб олдинг. Қўзми бу ё пўстакнинг йиртиғими?

Хизматкорнинг оёғини босиб олган одам ғиринг демай тураверди. Хизматкорнинг олдига кондуктор келди.

— Қани, билет олинг!

— Э, нима деяпсан, тиқилинчни кўрмайпсанми? Вагонда қимирлаб бўлмайди-ю, бу тағин билет ол дейди-я!

— Бўлмаса билетсиз кетаверасанми?

— Одам камайганда оламан.

— Йўқ, бунақаси кетмайди?

— Кетади!

— Кетмайди!

Икки ўртада тўполон чиқди. Хизматкор ҳам шу жанжал туфайли анча енгил тортди.

Трамвай кондуктори ишини тугатиб, уйга қайтди. Қараса, хотини ошхонада тиржайиб турибди.

— Нега тиржаяпсан? Хув ўша тиржайган...

Кондуктор хотинини роса дўппослади. Кейин зўр иштаҳа билан овқатни туширди.

Хотини боёқиш юм-юм йиғлади. Кейин оёғининг тагида ивирсиб юрган мушукни кўриб қолиб, оташкурак билан белига бир туширди. Калтак еган мушук ҳам миёвлаганича тирақайлаб қочди.

Кондукторнинг хотини ҳам алаmidан чиққач, эрига суйкалди. Кўз ёшидан кейин келган муҳаббат ширин бўлади. Эр-хотин иккаласининг илгариги ҳузур-ҳаловати яна жойига тушди.

«Ҳар нарсанинг бир сабаби бўлади». Агар министрни газеталар уриб чиқмаганда, мушук бечора ҳам кўчага миёвлаб чиқмасди.

Одамлар-ку бир амаллаб аламдан чиқишади. Бечора мушук нима қилади!.. У югурганича миёвлаб олдимдан ўтиб кетганини ўз кўзим билан кўришга кўрдиму, аламини кимдан олиб, жаҳлидан қандоқ тушишини билолмай турибман...

БЕЗОВТА БЎЛАМАН

Ҳайкалтарош Ҳикмат ёмон одам эмасу, лекин бечоранинг битта айби бор-да: ҳаддан зиёд сертакаллуф. Икковимиз ўн беш йиллик қадрдон бўлишимизга қарамай, доимо мени «ҳазратлари», «афандим» дейди. Баъзан такаллуфни шунақаям ошириб юборадики, назарингда худди сени калака қилаётганга ўхшайди. У билан биринчи танишганимда мен ҳам шунақа бўлгандим. Кичик одам бўлишимга қарамай, мен билан худди ҳукумат бошида турган партиянинг каттакон амалдорига гапираётгандек «ҳазратлари» деб қуллуқ қилаверганидан бирам хижолат бўламан, бирам ўсал тортаманки, асти қўяверинг.

Ҳайкалтарош Ҳикматнинг нега бунчалик сертакаллуф бўлиб қолганлигининг сирини кейинчалик билиб олдим. Унда айб йўқ экан, бир вақтлари саройга яқин юрган оиланинг фарзанди бўлганлиги учун лутф-назокат қон-қонига сингиб кетган экан. Бувасининг отаси султон Азизнинг бош қайиқчиси, яъни султон тушадиган қайиқда эшкакчиларга буйруқбардор бўлган экан.

Бош қайиқчи деганда кишининг кўз ўнгига кўкракларини жун босган, қоядек қоматдор, қўл-оёқлари ғўладек бир паҳлавон келади. Бизнинг ҳайкалтарош Ҳикмат эса, бунинг акси... пачоққина. Бувадан то набирага қадар бўйнинг кичрайиб бориши худди ҳозирги турмуш даражамизни акс эттиргандай. Ҳукуматимиз амалга оширган кейинги иқтисодий тадбирнинг таъсири остида бўлса керак, Ҳикмат ҳам шу сиёсатдан «баҳраманд» бўлаётган демократик гражданинг ўзи бўлиб қолган.

У чувакқина, ёқимтой, назокатли, артист табиат одам. Бошқача айтганда, турмушда бирор нарсани эплай олмаслик ва оч қолиш учун инсонга нимаики керак бўлса, шуларнинг ҳаммасидан топиларди.

Тунов куни шу қадрдон дўстимнинг уйига бордик. Кўз кўзга тушиши билан одатий қйлигини бошлади:

— Ҳазратлари!

— Э, Ҳикматбей, қўйсанг-чи шу ҳазратларингни...

— Жоним билан, афандим.

— Афандингни ҳам йиғштириб қўй.

— Хўп бўлади, тақсир.

— Нега одамни хуноб қиласан, тақсир демасанг туролмайсанми?

— Айтмаслигим мумкин, афандим, нега мумкин бўлмасин, тақсир.

У, фақат менга эмас, дўкандорга ҳам, этик мойлайдиганга

ҳам, қўшнисига ҳам, хуллас, дуч келганга шунақа мурожаат қилаверади. У шунақа қилавергандан кейин сен ҳам муомалани нозиклаштиришга мажбур бўласан. Аммо бунақасига ҳеч менинг тилим келишмайди, у эса росмана гап айтолмайди.

Унинг хоналари катакка ўхшаган шинамгина уйи бор. Бизни у катта хонага олиб кирди. Энди курсига ўтирай дегандим, югуриб келиб:

— Йўқ-йўқ, худо ҳаққи, бу ер бўлмайди, яйраб ўтиролмайсиз,— деб қолди.

— Кўйсанг-чи, бўлаверади...

— Бўлмайди, афандим, қани бу ёққа марҳамат қилинг.

Ноилож туриб кўрпачага ўтирдим.

— Оҳ, бу жой ҳам менга ёқмаяпти.

— Овора бўлма, менга маъқул.

Югуриб кириб, ичкаридан уч-тўртта болиш олиб чиқиб, белимга, тирсагим тагига қўйди.

— Ўтиниб сўрайман, безовта бўлмай ўтиринг...

— Ўзинг безовта бўлма, азизим, мен жуда яхши ўтирибман...

— Ёзилиб ўтиролмаяпсиз-да.

— Йўқ, жуда яхши ўтирибман.

— Азбаройи худо, тўғрисини айтинг, безовта бўлаётганингиз йўқми?

— Йўқ-йўқ, асло.

Ошнам сира огиз очишга имкон бермайди.

— Ноқулай жойда ўтирибсиз, қани, бу томонга ўтинг, суяниброқ ўтирасиз.

Ўзим яхши ўтиргандим, уни ҳадеб безовта қилавермаслик учун деворнинг нариги бурчагига ўта қолдим. У яна бир талай ёстиқ келтириб ташлади.

— Тўғрисини айтинг, ташвиш чекаётганингиз йўқми?

— Йўқ, биродар, асло. Ўзинг оворагарчиликини қўй, жуда яйраб ўтирибман.

— Назаримда азият чекаётганга ўхшайсиз...

— Нега энди, азизим, жуда яхшиман.

— Шабада кириб безовта қилаётган бўлса, деразани ёпиб қўя қолай?

— Йўқ-йўқ, шабада яхши бўляпти.

— Каминаи камтаринингизнинг назарида ҳазратлари безовта бўлаётгандек туюляптилар, тақсир, ўтирган жойингиз ноқулай...

— Жойим яхши.

— Ичкарига марҳамат қила қолинг, ўша ер қулайроқ.

Нариги хонага кўчдик.

— Жон афандим, айбга буюрманг...

— Йўғ-э, нега ундай дейсиз, жуда соз, оғайнижон!

— Ишқилиб, айб қилмасангиз бўлгани.

— Айб дейсизми? Ҳеч қанақа айбли иш йўқ-ку...

— Яхши ўтиролмаяпсиз-да...

— Яхши ўтирибман-ку.

— Ҳа, ўтиргандай бўлмаяпсиз... Чамамда, безовта бўляпсиз. Ўтирган жойингиз анча зах, қани, бу ёққа марҳамат қилинг!

Хонадан хонага, хоналарда эса бурчакдан бурчакка ўта-вериш жонимга тегди. Бурма болишлар устма-уст келиб турибди.

— Қалай энди, яхши ўтирибсизми?

— Яхши, жуда яхши.

— Ишқилиб, азият чекманг-да.

— Йўғ-э,

— Айбга буюрманг, ўзим билиб турибман...

— Хўп.

Ундан безовта бўлмаслик, айбга буюрмасликдан бўлак гап эшитмай қолдим.

Хайрият, охири дастурхон ёзилди.

— Дастурхонга қаранг, афандим.

Ошнам тушмагур қилиғини яна янгидан бошлаб юборди:

— Курсида яхши ўтиролмаяпсиз, мана бунисига ўтинг.

Шўрвага қошиқ солиб энди ичай деб турган эдим:

— Йўқ, тақсир, азият чекапсиз, тагингизга болиш келтиришин,— деб қолди.

— Ҳожати йўқ, шундоқ ҳам яхши ўтирибман.

— Марҳамат қилиб овқатдан олинг, илтимос қиламан!

— Оляпман, Ҳикматбей.

— Марҳамат қилинг, худди ўзингизнинг уйингиздагидек еб-ичиб ўтиринг...

— Раҳмат.

— Салат оғзингизга ёқмади шекилли...

— Йўғ-э, еб ўтирибман-ку.

— Тузи кам бўлса...

— Йўқ, тузи жойида...

— Хўп, айбга буюрмайсиз...

— Йўғ-э...

— Марҳамат қилиб олиб ўтиринг.

— Мерси... Бўлдим.

— Худо ҳаққи, олинг!

Қорним роса тўйган бўлса ҳам, олинг деб қистайвергани учун яна озроқ тотиндим.

— Қўриб турибман, овқат сизга ёқмади.

— Жуда ажойиб бўлибди, қўлингиз дард кўрмасин.

— Олинг, ош бўлсин... Пиёз билан қўшиб олинг... Лекин ҳеч емайпсиз-да, афандим. Ҳазратларига бир илтимосим бор эди.

— Марҳамат, Ҳикматбей...

— Аммо айбга қўшмайсиз! Қорнингиз оч қолди.

— Йўғ-э, жуда тўйдим.

Овқатдан кейин қаҳва узатилди. Ҳикматбей менинг ғамимни еб, яна бир неча марта бурчак билан курси алмаштиришни таклиф қилди... Тоқатим тоқ бўлди, Ҳикматбей билан икки оғиз тузукроқ гаплаша олмай, уйга қайтдим.

Кеча намозшомга яқин эшик тақиллаб қолди. Қарасам, ҳайкалтарош Ҳикматбей. Кўриб жуда хурсанд бўлдим.

— Келинг, марҳамат, Ҳикматбей...

— Узларини безовта қилмай қўя қолай, афандим.

— Йўғ-э, нега безовта бўлар эканмиз, қани, ичкарига марҳамат қилинг...

— Йўқ-йўқ, ортиқча овора қилмай қўя қолай.

— Хизмат...

— Афандим, ҳазратларини безовта қилишдан мақсад...

— Безовтаси борми бунинг...

— Бизнинг кулбада сиқилмай ўтирдингизми, шунин билмоқчи эдим.

— Жуда кўнгилдагидек бўлди, раҳмат.

— Тўғриси, сизни яхши кутиб ололмадик.

— Йўқ-йўқ, жуда яхши бўлди.

— Йў-ў-ўқ, ёзилиб ўтиролмадингиз.

— Улай агар, худонинг балосига учрай ёлгон гапирсам, остона ҳатлаб кўчага чиқолмай қолай, жуда яхши ўтирдим.

— Каминангиз билиб турибди, ҳазратлари кўнгили учун шундай деяптилар, аслида яхши ўтиролганлари йўқ.

Сабр косам тўлиб кетди. Ут ўчирувчи машинадек бир наъра тортиб юборган эканман, қўни-қўшнининг ҳаммаси уйдан отилиб кўчага чиқди.

— Безовта бўлганим йўқ! Йўқ! Йўқ!

Ҳикматбей чуваккина гавдасини эшик орқасига олди. Шунда ҳам у:

— Йўқ, афандим, айбга буюрманг, яхши ўтиролмадингиз. Энди каминангизга ижозат, сизни анча безовта қилдим,— деб чулдирадди.

СИГАРЕТ ҚУТИСИДАГИ АРЗ-ДОДЛАР

Биз қишлоқ баққолининг каталак дўкончаси олдида тўхтадик. Шиша идишга лампа мой қуйдириб олаётган аёл ҳам, баққол ҳам бизни кўриб мийиғида кулиб қўйди.

— Рашид оға сизларни кутиб ўтирибди,— деди баққол бизга қараб.— Ҳув юқоридаги қаҳвахонага бораверинглар. Манови тепаликдан ўтиб, ўнг қўлга буриласизлар.

Икковининг кулгиси ғалати туюлди; бу кулги ҳам пичинг, ҳам таънага ўхшаб кетарди.

Ҳайрон бўлиб сўрадим:

— Рашид оға деганингиз ким ўзи?

— Тезроқ бора қолинглар. Кўзи тўрт бўлиб ўтирибди. Борганда биласизлар...

У кўрсатган тепаликка чиққан эдик, узоқдан қаҳвахона кўринди. Шу пайт олдимизга бир бола чопқиллаб келди-ю: «Рашид бувам кутиб ўтирибдилар»,— деганича изига қайтди.

Қизиқ, нима гап экан ўзи? Тўғри қаҳвахонага қараб юрдик. Олам билан лиқ тўлган қаҳвахонага кириб, ўтирганларга салом бердик. Қаҳвахўрлар бизни кўриб, бир кулиб қўйишди. Яна ўша истеҳзо аралаш кулги...

— Рашид оға ким бўлади?

— Ҳа, менман...

Деворга тақаб қўйилган узун курси устида чордана қуриб ўтирган пахмоқ соқол, истараси иссиққина бир деҳқон шундай деди-ю, ўрнидан туриб, биз томон юрди.

— Хуш келибсизлар!

— Хуш кўрдик. Рашид оға сиз бўласизми?

— Ҳа, менман.

— Бизни кутаётган эмишсиз, йўлда кимни кўрсак шунақа дейди. Кутаётганингиз ростми?

— Қани, ўтиринглар, ўтиринглар. Кутаётганлигимиз тўғри-ю, лекин сизларни эмас. Устингиздаги шаҳар кийимини кўриб, сизларни ўшалар деб ўйлашибди. Бирор нарса ичасизларми?

Биттадан айрон сўрадик. Кейин машинамиз йўлда бузилиб қолганлигини, ниёда келаётганимизда дуч келган киши: «Сизларни Рашид оға кутиб ўтирибди», деганини айтдик. Рашид оға қаҳвахонани тўлдириб ўтирган деҳқонларга қараб:

— Биз кутган одамлар булар эмас. Утган йили кўрмаган мидингиз уларни?— деди.

— Ҳа, кўрганмиз, кўрсак албатта таниймиз. Булар эмас,— деб жавоб қилди бир неча киши.

— Узи нима гап, Рашид оға, кимни кутяпсизлар?

Рашид оға олдимизга бир тугунча келтириб қўйди. Сўнгра

уни авайлаб очиб, ичидан тўрт дона бўш сигарет қутиси олди.

— Биз мана шу қутиларнинг эгаларини кутиб ўтирибмиз,— деди у сигарет қутиларини бизга узатар экан.— Омонат нарса бўлгани учун сақлаб қўйибмиз.

Қутиларнинг иккитаси «Ениже», қолганлари эса «Геленжак» ва «Бўғоз ичи» сигаретларидан бўшаган экан. Рашид оға улашаётганида менга теккан «Геленжак» қутисига разм солиб қарасам, аллақандай илон изи ёзувларга, турли-туман белги ва рақамларга кўзим тушди.

— Бу нима ўзи, Рашид оға?— сўрадим чолдан.

— Булар бизнинг арз-додларимиз бўлади.

— Қанақа арз-додлар?

— Бизнинг арз-додларимиз. Ҳозир одат бўлиб қолган, юртда сайлов яқинлашди дегунча барака топкур улуғларимиз қишлоқма-қишлоқ юриб, деҳқоннинг арз-додини эшитадиган бўлиб қолганлар.

Тунов йили шунақа бўлди. Улар қишлоғимизга келиб, кимнинг нима арзи бўлса, айтаверсин, дейишди. Тумонат одам йиғилди. Улар тўрт киши экан, аптамбилдан тушиб келишди. Ичларидан биттаси халойиққа хитоб қилди: «Оғалар, шу вақтгача ҳеч ким сизларнинг арзларингизга қулоқ солмаган эди. Демократия — халқнинг дилига қулоқ солиш деган гап. Шунга кўра, биз бугун ҳузурингизга келдик. Кимнинг дилида нима гапи бўлса, айтаверсин, қулоғимиз сизда».

Мана, сизга арз керак бўлса, деб дилимиздагини тўкиб солдик. Бизлар гапириб турибмиз, улар ёзиб олишяпти.

— Афандим, безгак тинкамизни қуритиб юборди, шундан кутқаринг бизни!— деган эдик, улар дарров ёзиб олишди.

— Елғиз ўзим беш синф боласини ўқитиб юрибман, қишлоққа ўқитувчи юборинглар!— Муаллимнинг бу гапини ҳам тўртталаси баробар ёзиб олишди.

Хуллас, улар кетма-кет сигарет тутатиб, биз нима десак, шуни ёзиб олишаверди. «Ҳозирча бунга имкон йўқ, тўхтаб туринглар», деган гапни эшитмадик. Мен ёнимда турган муаллимнинг қулоғига шивирлаб: «Буларга негадир кўнглим чопмаяпти»,— деб қўйдим. Чиндан ҳам кўзимга ғалатиноқ кўринишарди. Нимаики айтмайлик, ҳаммасига бирпасда рози бўлишаверди.

Уларни бир синаб кўрмоқчи бўлдим.

— Йлоҳим кам бўлманглар,— дедим уларга қараб,— ҳамма дардларимизни ёзиб олдинглар, раҳмат. Энди охирги илтимосимиз бор: қишлоққа поезд йўли тушса девдик.

Сигарет қутисининг орқасига буни ҳам ёзиб қўйишди.

Қош қорайди. Меҳмонлардан иккитаси қўлидаги қутиларни

ташлаб юборди. Дарров бориб ердан олдим-да, чўнтакка солдим. Қаҳвахонадан чиқиб кетишаётганида улоқтирилган учинчи қутини ҳам ёнимга солдим. Улар аптамбилга минишди. Физиллаб юриб кетган аптамбил орқасидан қўл силкиб турувдик, яна алланарса улоқтирилганини кўриб қолдим. Югуриб бориб қарасам, сигарет қутиси экан, дарров олдим. Уша тўртта сигарет қутиси шу бўлади. Энди тушунган бўлсангиз керак. Бизнинг жамики арз-додларимиз шу қутиларга ёзилган. Яқинда хабар келди, бу йил ҳам арз тинглагани келишармиш. Шуларни кутиб ётибмиз.

Қутиларни қўлга олдим. «Ениже» қутисининг устига олти марта «Шукрия! Шукрия!», бир марта «Шук» деб ёзилибди. Яна ёнма-ён тушган уч юлдузу, бир қайиқ сурати. Катта ва кичик қилиб бир талай уч бурчак ва тўрт бурчак шакллари солинган. «Бўғоз ичи» қутисининг устида мана шу ёзувларни кўрдим: «Қайнағамнинг ўртоғи ҳақида илтимос қилиш... Вофибейни дурустроқ ишга жойлаштириб қўйиш... Куёвни Италияга кетаётган делегацияга киритиш... Акс ҳолда, истеъфо беради, деган гапни тарқатиш... Уч юз минг можароси... Раққоса, раққоса» (беш жойда қайтарилган)... Саккизта юрак расми.

«Геленжак» қутисига каттакон кўз сурати солинган бўлиб, ичига қимор соққаси чизилган. «Бўлади, жуда яхши, бўлади, жуда яхши» деган сўзлар гоҳ ёзма, гоҳ босма ҳарфлар билан беш-ўн марта ёзиб қўйилган.

— Ана келишяпти!

— Келишяпти!

Қаҳвахонага жон киргандек бўлди. Унинг олдида тўхтаган машинадан уч киши тушди.

— Марҳабо, оғалар!— деди улардан бири.

— Ассалому алайкум, ватандошлар!— деди иккинчиси.

— Ҳорманг биродарлар!— деди учинчиси.

Деҳқонлар ҳозиргина бизни қандоқ кутиб олишган бўлса, уларни ҳам шу кулги билан қарши олишди.

Келганларнинг иккитаси Рашид оғанинг ёнига, учинчиси нарироқдаги узун курсига ўтирди. Улар ўнг қўлларини кўкракка қўйиб, қаҳвахонадагилар билан бирма-бир сўрашиб чиқишди.

— Утган йилдан бери кўришмадик, қалайсизлар оғалар?— сўради ичида семизроғи.

Ҳамма учун Рашид оға жавоб берди:

— Раҳмат, яхшимиз. Ўзларингиздан сўрасак?

— Биз ҳам яхшимиз. Илгаригидан дурустмиз. Сизлар ҳам илгаригидан дурустга ўхшайсизлар. Ҳаммангиз қувноқ кўринасиз. Йлоҳим вақтингиз чоғ бўлаверсин.

— Оғалар!— хитоб қилди уларнинг ичида ёши энг кичи- ги,—демократия — халқнинг дилига қулоқ солиш демакдир.— У «Геленжак» сигаретини чўнтакдан олиб, лабига қистирди. Қаҳвахоначи оташкуракда унга чўғ тутди.— Биз сизлардан олган илҳом билан ишлаймиз. Мана, яна ҳузурингизга кел- дик. Ҳеч тортинмай, дилингизда бор гапларни айтаверинг... Сизлар айтган нарсаларга қулоқ солиш бизнинг бурчимиздир. Кўнгилда нима муддао бўлса, барини андиша қилмай айта- веринглар!

Олдинга атроф сув қуйгандек жим бўлди-ю, кейин ши- вир-шивир гап бошланди.

— Аввало, шу безгак дастидан дод,— гап бошлади тик турган деҳқонлардан бири.— Естигимизни қуритиб кетяпти. Ботқоқ жойларни қуритиш керак, дори сепган билан бўлма- япти.

Учови ҳам бу гапни сигарет қутисига ёзиб олди. Шу пайт Рашид оға ёнидагининг ёзувига тикилди:

— Кечирасиз, афандим, нотўғри ёзиб олганга ўхшайсиз?

«Бўғоз ичи» сигарет қутисини қоралаб ўтирган одам ёзган нарсасини дарров ўчириб ташлади-да, шоша-пиша янгидан чизиқ тортди.

— Нега энди?— сўради «Геленжак» қутисининг эгаси.— Ахир ботқоқнинг қуритилиши...

— Дарвоқе, кўзимга янглиш кўринганга ўхшайди,— Рашид оға шу гапни айтди-ю, ёнидаги тугунчани тиззасига қўйиб, ичидан «Геленжак» сигарет қутисини олди, кейин унинг усти- даги ажи-бужи чизиқларни эгасига кўрсатди.— Ўтган йили ҳам безгак деганимизда шунақа ёзган экансиз.

Қаҳвахонада «гур» этиб кулги кўтарилди.

Бошқа бир деҳқон арз қилди:

— Муаллим сўраймиз, қишлоқда муаллим етишмайди.

— Етишмайди!— деди «Ениже» қутисининг эгаси.

— Нотўғри ёздинг, афандим,— деди Рашид оға тугунча- дан ўтган йилги «Ениже» қутисини олиб кўрсатиб.— Ўтган йили муаллимимиз шу ҳақда гапирганда сен «Шукрия! Шук- рия!» деб ёзган эдинг.

Меҳмонлар сигарет қутиларини бирин-кетин чўнтакка со- лишди.

— Овора бўлиб ёзиб ўтирманглар, ҳамма гап бу ерда бор. Манави чизиқлар фабриканики, манави олтита юрак бўлса поездники бўлади,— деди Рашид оға қўлидаги қутиларни уларга узатар экан.— Манави қути бугун келмаган жаноб- ники.

Бояги семиз одамнинг жаҳли чиқди:

— Булар нимаси?

— Нима бўларди, арз-додлар-да. Аммо сизникими ёки бизникими, бунисини билолмайман.

Улар ўринларидан туриб, чиқиб кетишаётганида чол яна гап қотди:

— Шукриянинг ишини унутманглар. Уч юз минг-а. Тагин бунинг устига, юлдуз билан қайиқнинг расми-я...

Ҳамма қаҳвахонадан чиқиб машина томон юрди. Олдинда улар, орқада деҳқонлар. Биз ҳам Рашид оғанинги ёнидамиз. Олдинда бораётган уч кишидан бирини йўтал тутди:

— Сигаретни ташлаш керак.

Иккинчиси унга қўшилди.

— Мениям мазамни қочиряпти.

— Тўғри, ташламаса бўлмайди, зарари тегяпти,— қўшиб қўйди учинчиси.

Учови машинага ўтириб жўнаб қолди. Деҳқонлар эса ҳамон қотиб-қотиб кулишарди.

НАЗОКАТУ НАФОСАТ

Стол тагидан муқоваси кўк, муъжазгина, усти зарҳал ён дафтарча топиб олдим. Кимники бўлди экан, деган хаёлда ичини очдим. Ия, бу нимаси? Дафтарчанинг биринчи бетига баобру бир кишининг, жуда ҳам баобру кишининг турар жойи, телефон номери ёзиб қўйилган. Қани, бу ёғини кўрай-чи! Вой-бў, иккинчи бетда бир эмас, нақ учта шунақа одамнинг номи бор-а. Дафтарни бетма-бет варақлаганим сари ҳайратим ошаверди.

Нега десангиз, мамлакатимизда сиёсат ва давлат тепасида турган нуфузли одамларнинг ҳаммаси дафтарга бирма-бир ёзиб чиқилган экан. Бундоқ қарасам, буларнинг ичида энг кичиги бош директорлик лавозимида. Қизиги шундаки, номи дафтарга тушган сиёсат арбобларнинг ҳаммаси ҳозир ҳокимият тепасида.

Шу топда ўрнимда бошқа одам бўлганида ҳам барибир боши қотиб гаранг бўлиши турган гап эди. Рост-да, казо-казоларимизнинг турар жойи аниқ кўрсатилган, бу дафтарча худди бирор фалокатни бошлаб берадиган бомбага ўхшайди. Буни менинг пайимга тушган бирор одам атайлаб ташлаб кетган бўлса керак. Улуғларимизнинг исму шарифлари битилган бу рўйхат ҳали бошимга қандай кулфатлар солишини аниқ билмасам ҳам шунисига аминманки, уни уйимдаги стол тагига холис ният билан ташлаб кетишмаган. Мени ваҳима босди. Назаримда, шу топда ҳозир эшик дукиллайди-ю, уйга беформа полициячилар бостириб кириб: «Қани, дафтарни чўз!» дея менга дўқ уради. Дир-дир қалтираб: «Қанақа дафтар?» деб сўрайдиган бўлсам, уйда тинтув бошлашади, кейин худди ўзлари илгари яшириб қўйгандай бирпасда стол тагидаги дафтарни топиб олишади.

Шундай бўлишига имоним комил. Менинг уйимга дафтарни ташлаб кетган ўша разил одам албатта полицияга шипшитиб қўйган. Каттакон фитнага мен ҳам аралашиб қолганга ўхшайман.

«Қани, сайра энди!— дейди менга дафтарни топиб олган полициячилар.— Сен нима учун каттадан-кичик ҳамма улуғларимизнинг турар жойларини бу дафтарга ёзиб олгансан? Хўш, сен уларга махсус дафтар очганмисан? Еки товламачилик ҳунаринг борми? Тўғриси айт, ёки уларнинг жонига қасд қилганмисан?»

Худоё мушкулимни ўзинг осон қил. Рост, агар шунақа деб қолишса, қўлимдан нима келади?

Ҳозироқ дафтарга ўт қўйиб, кулини кўкка совуришим керак!

Мени домига илинтирмоқчи бўлган пасткашнинг ўзи ким бўлди экан? Кеча кечқурун учта ошнам уйимга келган эди. Уларнинг қўлидан бунақа иш келмаслигига аминман. Сабаби, бири доцент, иккинчиси университет кутубхонасида хизматчи, учинчиси эса адабиёт ўқитувчиси.

Ваннахонага кириб, дафтарни энди ўтхонага ташлайман деб турган эдим, тўсатдан эшик дукиллаб қолди. Юрак ўйноғида бориб эшикни очган эдим, қарасам, кечаги улфатлардан бири, университет кутубхонасида ишлайдигани келган экан. Холид — йигирма йиллик қадрдон дўстим. Менга ўхшаб у ҳам жуда серташвиш кўринади.

— Нима гап, нега рангинг қув ўчган?— деб сўради у.

— Узинг-чи? Узингга нима бўлди?

— Кеча шу ерда дафтарим тушиб қолмабдимми?

— Манавими?— қўлимдаги дафтарчани унга кўрсатдим.

— Ҳа, ҳа, худди шунинг ўзи,— деди у дафтарга чанг солиб.— Шунинг ўзи. Йўқолиб қолдим деб ўтакам ёрилди. Шунақаям кўрқиб кетдимки, асти қўявер.

Қўлидан тутиб, уни ишхонамга олиб кирдим.

— Мени ўлдираёздинг-ку,— дедим унга қараб.— Тўғриси айт, бунақа баобру кишининг турар жойи сенга нимага керак бўлиб қолди?

Бу гап у ҳайрон бўлди:

— Ия, ҳали сен бунақа дафтарча тутмаганмисан?

— Йўқ.

— Ана холос, шу ҳам иш бўлдими. Мени дўстим десанг, сен ҳам шунақа қил. Бунақа адреслар нимага кераклигини мен сенга ҳозир тушунтириб бераман. Мана, қулоқ сол:

Бир вақтлари мен авторучка жинниси бўлиб қолган эдим. Гоҳ ўзим дўкондан сотиб оламан, гоҳ ўртоқларим менга совға қилишади. Бир пайт ёнимда ўн бештача ручка йиғилиб қолибди. Уша кезлари Германиядан бир шоир ошнам келган эди, шунини йўқлаб меҳмонхонага бордим. У ҳам ручка жинниси эканлигимни билиб, кетар чоғимда бир дона авторучка тақдим қилди. Меҳмонхонадан чиқиб муқолишга бурилган эдим, чидаб туrolмадим, ручкасини бир кўрай дедим. Узинг яхши биласан, мен ҳамини ёнимда лупа олиб юраман. Перони шу лупага солиб кўрган эдим, кўзимга қалинроқ ёзиданга ўхшади. Ён дафтарчамни олдим-да, перони синаб кўриш учун дастлаб миямга келган сўзларни ёздим: «Назокату нафосат». Ҳа, майли, сал қалинроқ ёзар экан, уйга келиб қум қоғоз билан ишқаласам учи ингичка бўлар, деб ўйладим. Яна бир кўрмоқчи бўлиб қўлимга лупа олганимни билан — икки елкамга икки қўл тушди:

— Нима қилиясан?

— Менми? Узим, шундай, авторучкани кўраётган эдим.
 — Шунақами? Ручка кўряпман дегин. Қани, ўзинг қаерда ишлайсан?
 — Мен университетда...— гапим бўғзимда қолди.
 — О, профессорман денг. Ҳали сиз профессор бўлдингизми? Ҳўв ўша профессор бўлган сени! Мана сенга профессор..
 Биттаси чап биқинимга бир мушт туширди:
 — Қани юр, талмовсирама!
 — Бу қанақа гап, жаноблар... Бирон англашилмовчилик бўлганга ўхшайди!
 Унг биқинимга яна бир мушт тушган эди, юришга мажбур бўлдим. Қани юрмай ҳам кўр-чи!
 Полиция участкасига олиб келишди. Кейин тепиб-суриб бир хонага қамаб қўйишди. Тоза кутиб ўтирдим, олдимга ҳеч ким кирмади. Бир пайт аллаким эшикни очиб:
 — Ерга ўтир!— деб дўқ урди.
 — Утиролмайман, тақсир!
 — Ҳа, ҳа, ҳали ўтиролмайсанми? Вой профессор бўлган сени... Қани ағдар чўнтақларингни?!
 Чўнтакдаги бор нарсани чиқариб столга қўйдим: ўн тўрт дона авторучка, иккита китобча, битта ён дафтар, бир дона лупа билан иккита қум қоғоз чиқди.
 — Бу нима?— сўради у авторучкаларга ишора қилиб.
 — Буми? Авторучка!
 — Ҳм, авторучка дегин! Вой профессор бўлган сени...
 Мен профессор эмасман, университет кутубхонасида оддий хизматчи бўлиб ишлайман, дегим келди-ю, қани энди оғиз очирса. Столдан лупани олди:
 — Ҳўш, манави нима?
 — Лупа...
 — Лупа дегин... Вой профессор бўлган сени...
 Яна уч киши ичкари кирди. Тўрттови бир бўлиб столдаги нарсаларни синчиклаб кўздан кечиряпти. Улардан бири қум қоғозни қўлига олиб сўради:
 — Бу нима?
 — Қум қоғоз.
 — Бу қанақа қум қоғоз ўзи? Сип-силлиқ-ку... Бизни лажиллатмоқчимисан?
 — Ўзи шунақа, махсус силлиқ ишланган.
 — Қиҳ, қиҳ... Силлиқ қоғоз дегин! Вой профессор бўлган сени...
 Елкамга бир мушт тушди. Бундоқ қарасам, аҳвол тобора чатоқлашиб кетяпти.
 — Жаноблар,— дедим уларга қараб,— бу ерда бирор

англашилмовчилик борга ўхшайди... Мени бу ерга нима сабабдан олиб келганингизни билмайману, лекин бутун университет, ҳамма журналистлар қандай одамлигини яхши билишади. Менга бундай муомала қилишингиз яхши эмас.

Ён дафтаримни титкилаб турган одам бақриб берди:
 — Учир овозингни!
 Кейин тўсатдан кўзи чақнаб кетди:
 — Манави нима?
 У авторучкани синаб кўриш учун ёзилган бояғи «Назока-ту нафосат» деган сўзларга ишора қилаётган эди.
 — Нима бўларди, «назокату нафосат».
 — Назокату нафосат?
 — Ҳа, «назокату нафосат!»
 — Бунинг маъноси нима?
 — Ҳеч нима...
 — Ҳеч нима бўлса нега ёздинг?
 — Перони синаб кўрмоқчи бўлган эдим...
 — Шунақами ҳали! Ҳўш, унақа бўлса нима учун келиб келиб шу сўзларни ёзасан? Гапир!
 Тўғриси айтсам, бу ҳақда ўйламаган эдим.
 — Билмадим, калламга шу келувди, ёздим-қўйдим.
 — Ҳўш! Назокату нафосат-а! Вой профессор бўлган сени... Назокату нафосат нималигини кўрсатиб қўямиз сенга! Ҳали каллангизга шу келдимиз? Бошқаси топилмабди-да, а?
 Биринчи машинистканинг ёнига келиб протокол ёздира бошлади. Мени даҳшат босди. «Назокату нафосат» дегани бирор жосуслар ташкилотининг шартли белгиси бўлиб чиқса-я? Ун тўрт дона авторучка, ён дафтар, лупа, икки нафар китоб, қум қоғоз, бунинг устига «назокату нафосат» деган ёзув. Буларни кўрган ҳар қанақа одам ҳам шубҳага тушиши мумкин. Энди нима қилсамикин? Протокол бўлса шифиллаб ёзилапти, ён дафтарим ҳали титкилаб бўлингани йўқ. Шу пайт дафтарни ковлаштириб ўтирган одам таққа тўхтади. Сўнгра ўзи кўраётган варақни ёнидаги шерикларига тутди. Урталарида пичир-пичир гап бошланиб, бир нимани келишиб олишди. Ҳеч қутилмаганда бирпасда вазият ўзгарди. Ҳалиги одам ён дафтарчага ёзилган бир адресни менга кўрсата туриб сўради:
 — Айбга буюрмайсиз, бейафандим, бу киши сизга ким бўладилар?
 — Синфдош ўртоғим бўлади,— дедим.— Тунов кун учрашиб қолган эдик, қўярда-қўймай мени ресторанга олиб борди. Кета туриб уй адресини берган эди, шу дафтарга ёзиб олдим.

Тўғриси ҳам шу. Кўпдан кўрмаган ўртоғим билан учрашиб қолганим рост. Хаттоки мен унинг бош директор бўлиб ишлашидан ҳам беҳабар эдим.

У истиҳола аралаш кулган бўлди:

— Буни қаранг-а, демак, бош директор ўзларининг яқин ўртоқлари бўларкан-да.

— Ҳа, шунақа. Бирга ўқиганмиз, мактабда биз уни Риза тиртиқ деб чақирардик.

— Жуда хурсандман, бейафандим. Ия, ия, нега тикка туриб қолдингиз? Қани, марҳамат, ўтирсинлар!

Кейин шерикларидан сўради:

— Бейафандимни бу ерга нега олиб келдиларинг?

У сўроғига жавоб кутмай, яна менга мурожаат қилди:

— Қани, марҳамат қилинг, бейафандим!

Яхшилаб жиҳозланган хонага ўтдик. Эшикдан олдин мен, кетимдан улар киришди.

— Бугун ҳаво жудаям дим бўлди-я,— деди улардан бири менга кўз қирини ташлаб.— Жанобларига газоз¹ буюрайликми?

— Йўр-э...

Газоз олиб келинди. Хонада икки киши қолдик.

Елғиз қолгач, у мендан сўради:

— Афандим, биз томонга ташриф буюрганларининг боиси нима? Бирор амри фармонлари борми бизга?

Е тавба! Амри фармон дегани нимаси? Мени бу ерга уриб-сўкиб судраб келган шуларнинг ўзи эмасми?

Бу томонга мушт ва тепки зарби билан келганлигимни айтсам, ҳозир кўрсатилаётган илтифот олдида ҳурматсизлик бўлади. Шунинг учун бошқача жавоб бердим:

— Ўзларининг ҳол-аҳволларини бир сўраб ўтай деган эдим.

— О, миннатдорман, афандим, гоят миннатдорман. Бошим осмонга етди. Биз учун катта бахт бу.

Вазият яхшиланди. Яна бирор ишқал чиқишини кутмай, иссиғида жўнаб қолганим маъқул. Шуни ўйлаб, кетишга рухсат сўрадим:

— Бейафандим, энди менга рухсат берсангиз.

У ўрнидан туриб, мени эшиккача кузатиб қўйди. Шу жойдан тезроқ чиқиб кетай деган мақсадда қадамни тезлатдим. Авторучкаларни, дафтарча билан лупани сўрай десам, бояги англашилмовчиликни эслатган бўламан. Айб бўлади!

— Бейафандим! Бейафандим! Профессор ҳазратларини! Буюмларингизни эсдан чиқарибсиз!

Боягилардан бири ручка, қум қоғоз, лупа ва ён дафтарчани кўтариб орқамдан югуриб келди.

— Бир нарсани сўрамоқчи эдим, бош директор чиндан ҳам жанобларига ўртоқ бўладими?

— Ҳа, албатта!— жавоб бердим.— Нега суриштириб қолдингиз?

— Шунчаки... Ҳозир, биласизми, бир одат пайдо бўлган. Ҳар хил бўлмағур одамлар улуғларимизнинг исми билан турар жойини ён дафтарга ёзиб қўйишади, кейин ишқал чиқиб қолса, «бу менинг ўртоғим бўлади» деб сувдан қуруқ чиқиб кетишади. Тушундингизми? Биз бўлсак бу гап тўғри ё нотўғри эканлигини билмаймиз. Демак, сиз у киши билан чиндан ўртоқсиз-а?

— Ҳа, у менинг чиндан ўртоғим бўлади.

У менга бир парча қоғоз узатди...

— Бейафандим, ўзим ҳақимда икки оғиз сўз қоралаб қўювдим. Агар бош директор жанобларини яна бир учратиш қолсангиз...

Холид воқеани гапириб бўлгач, қўшиб қўйди:

— Уша кундан буён мен улуғларимиздан қайси бирининг турар жойини эшитиб қолсам, шу дафтарга ёзиб қўядиган бўлдим. Кеча дафтарни йўқотиб қўйдимми, деб роса қўрқиб кетдим. Бу ердаги адреслар мол-мулкни, ҳаётни суғурта қилиш билан тенг. Биродар, сен ҳам албатта шунақа дафтар тутиб ол. Лекин бир нарсага эҳтиёт бўл: дафтарга ёзилган одамлардан бирортаси истеъфога чиқиб кетса, дарров унинг номини ўчириб ташла. Акс ҳолда, бошинг балога қолади. Демак, сен улуғ одамларимизни дафтарга ёзиб юриш одатидан беҳабар экансан-да...

— Ҳеч эшитмаган эдим.

— Лекин кўп нарсани бой берибсан, ошнам. Ҳозир шунақа замон. Ҳар бир киши ҳар эҳтимолга қарши ёнида мана шунақа дафтарча олиб юриши керак. Остона ҳатлаб кўчага чиққанингда бошингга қанақа бало тушишини олдиндан билиб бўладими? Қадимда одамлар касалдан, ёмон кўздан сақласин деб ёнларида дуо битилган тумор олиб юришарди... Ҳозир эса бунинг ўрнига мана шу адресли дафтарчалар чиққан. Дафтар бўлганда ҳам нафаси ўткир дафтар!

¹ Газоз — газли ширин сув.

ҲАЗИЛКАШ ОДАМЛАР

«Ҳаёт — аччиқ нарса, жаноблар. Ҳаёт — тиканли йўл Ҳаёт...» Ана шунақа чуқур маъноли гаплар ёзилган учта дафтарим бор. Буларнинг ҳаммаси ҳаёт фалсафаси билан тўла.

«Ҳаёт — бу турган-битгани уқубат демакдир. Ҳаёт — бу зўр машаққат билан чиқиладиган чўққи демакдир. Ҳаёт — бу орқасига қайтмайдиган оқар сув демакдир». Сўнгги дафтаримнинг сўнгги бетига «Ҳаёт нима ўзи?» деб ёзиб қўйдим.

Боя айтганимдай, ҳаёт — бу аччиқ нарса, жаноблар. Ишонмасангиз, мана мен ҳикоя қилиб берай, сиз ҳукм чиқаринг.

Мен ишсиз лақиллаб юрган эдим. Йўқ, отамдан катта мерос қолгани учун эмас, балки қидиравериш иш тополмаганим учун бекор эдим. Бу ёғини сўрасангиз, икки кундан бери фақат ҳаво ва сув билан тирикман. Шу аҳволда бир боққа кириб, ҳаёт ҳақида чуқур фикр суриб ўтирибман. Ёнимда ўтирган одам қўлидаги газетасини ўқиб бўлиб, саккиз буклаб чўнтагига тикаётган эди, сўраб олдим. Дарров эълонлар бўлимига кўз югуртирдим. Бир жойда эркак ва аёллар ишга қабул қилиниши ҳақидаги эълонни ўқидиму, баданимга қон югурди. Газетани эгасига қайтариб бердим. Вақтни бой бермаслик керак. Охирги кучимни тўплаб ўрнимдан турдим-да, газетада кўрсатилган жойни излаб кетдим. Мана, шаҳарнинг савдо маҳкамалари жойлашган катта бинонинг бешинчи қава-ти. Ҳар хил таъналардан қўрқиб лифтга ўтирмай, зинадан чиқдим. Газетада кўрсатилган 18-хона олдида турибман. Одам кўп. Хонага кириб кетаётганларнинг юзида аллақандай умид порласа, ичкаридан қайтиб чиқаётганлар ғамгин, ғариб кўринади.

Иш ваъда қилган одамларнинг олдига тетик кирай, деган мақсадда анча нафасимни ростлаб олдим. Кейин мен ҳам бошқаларга ўхшаб хонага кирдим.

— Газетадаги эълонни ўқиган эдим, — дея мурожаат қилдим кўринишидан эшикбонга ўхшаган одамга.

— Ичкари кириб кутиб тур, — деди у.

Хонада қатор курсилар қўйилган. Буларда олти аёл ва саккиз эркак ўтирибди, менга ўхшаган тўрт киши тикка турибди. Кўриниши ўзимга ўхшаган бир одамдан сўрадим:

— Ўзи нима иш экан?

— Билолмадим, навбат билан ичкарига чақириб туришибди. Бири ўн минутда, бири ярим соатда бўшаб чиқяпти. Нима учундир ҳаммаси ҳам ичкаридан дарғазаб бўлиб чиқяпти.

Айтгани келди. Шу пайт эшик тарақлаб очилди-ю, ичка-

ридан ошараси лавлагидек қизариб кетган семиз бир одам сўкиниб чиқди. У: «Беҳаёллар, ифлослар!» деганича югуриб ташқарига чиқиб кетди.

— Ҳар ҳолда ишга қабул қилишмагани учун жаҳли чиққан бўлса керак, — деб ўзимни юпатдим.

Ёнимда турган одам гапимга қўшилди:

— Шунақага ўхшайди, ҳаммасининг хуноби ошиб чиқяпти.

— Навбат кимники? — деб сўради эшикбон.

Юзига қалин упу сурган, олифта бир жувон «меники» деди-ю, лапанглаб хонага кириб кетди.

— Қизиқ, ичкарида нима қилишаётган экан? — сўрадим навбат кутиб турганларнинг биридан.

— Менимча, имтиҳон қилишаётган бўлса керак, — деб жавоб берди у.

Мактабда ўқиган нарсаларимни эслай бошладим. Бу ер савдо маҳкамаси бўлганлиги учун биринчи навбатда арифметикадан сўрашса керак. Миямда карражадвални қайтариб чиқдим. Шундан кейин процент чиқариш ва нарх чегириш йўлларини ўйлаб турган эдим, ичкаридан бояги аёлнинг бақиргани эшитилиб қолди. Шу пайт эшик қарсиллаб очилди-ю, у ташқарига отилиб чиқди.

— Номуссизлар! Виждонсизлар! — дея бақирганича у ҳам хонадан югуриб чиқиб кетди.

Очиқ эшикдан бир гала эркак кишининг қий-чуви қулоққа чалинди.

— Нима гап ўзи, бу жувонга бирор нарса қилишдими? — деб ёнимдагидан сўрадим.

— Унақа бўлмаса керак. Агар бирор гап бўлганида бунчалик додлаб чиқмасди. Эҳтимол, қийинроқ бир савол тушгандир.

— Шундай бўлса керак, — гапга аралашди тикка турган йигит, — жавобга кучи етмаган кўринади.

— Эркак кишилар ҳам додлаб чиқяпти-ку, биродар, — унга қараб деди бошқа бири.

— Кимнинг навбати?

Ҳозиргина гапга аралашган йигит кириб кетди.

Мен яна процент чиқариш йўлларини эслаб турган эдим, «бу қандай бемаънилик!» деганича у ҳам югуриб ташқарига чиқиб кетди.

— Бу йигит ҳам бояги жувонга ўхшаб жавоб беролмади-да! — деди ёнимдаги одам.

Мендан кейин яна тўрт киши навбатга турган. Келувчиларнинг кети кўринмайди. Навбати билан ичкари кирганлар эса терлаб-пишган, қизариб-бўзарган ҳолда чиқиб кетмоқда.

Мен битта-битта одим қўйиб, дарров кўздан ғойиб бўлиб қолаётган эшикбонни тўхтатиб сўрадим:

— Кирган одамларни ичкарида нима қилишяпти?

У тиржайиб туриб:

— Синаб кўришяпти!— деди-да, яна кўздан ғойиб бўлди.

Мана, навбат кутиб турган бир кампир билан чол ҳам дод солиб чиқиб кетди. Қия очилган эшикдан яна қийқириқ, кулги эшитилди. Иш истаб келганлар сўкиниб, фарёд чекиб ташқарига чиқиб кетаверган сари ичимда суюнаман: нега деганда, рақибларим камайиб, менинг умидим ошиб борапти. Лекин бир томондан, ичкарида нима воқеа рўй бераётганлигини ўйлаб, вужудимни қалтироқ босади. Тўғриси айтсам, агар икки кундан буён оч бўлмаганимда, ҳозир шу ишини ҳам, шу синов-пиновини ҳам ташлаб кетардим. Зора омадим келиб, ишга олинсам, деган умиддаман. Навбатда мендан олдин турган чол киши ичкаридан ранги оппоқ оқариб чиқди. Бошқаларга ўхшаб бақиргани унда мажол қолмаган эди.

— Нима гап экан ўзи, амаки?— деб сўрадим.

— Э сўрамай, қўя қол, ўзинг кўрсанг биласан!— зўрға жавоб берди у.

— Қимнинг навбати?

Миқ этмадим.

— Сизнинг навбатингиз-ку,— менга қараб деди орқамда турган одам.

— Сиз кира қолинг, мен унча шошилаётганим йўқ!— дедим.

— Йўқ, йўқ, бировнинг навбати менга керак эмас!— эътироз билдирди у.

Трамвай ё автобус бўлганида бу хумпар навбатини кутмай уриб-суриб чиқиб олган бўларди-я.

— Илтимос қиламан, кира қолинг.

— Йўқ, олдин сиз кининг.

Эшикбон орқамдан итариб юборди-да, эшикни ёпди.

«Э, парвардигор, ишқилиб, ўзинг шарманда қилма! Ўзингга ишондим! Ишқилиб, шу тажриба ё имтиҳондан бир қутулиб олай, мен ҳам бу дунёда ишлик бўлай!— дея кўнглимдан ўтказдим.

Қорним очлигиданми, ниҳоятда қўрқиб кетганимданми, ҳар ҳолда, кўзим тиниб кетяпти. Олазарақ бўлиб атрофимга қарадим: яхши жиҳозланган, катта хона. Бу ерда ўтирган одамлар қийқириқ отиб кулишади, кулгидан намланган кўзларини дам-бадам артиб туришади. Санагани имкон бўлмади-ю, лекин ўн чоғлик одам бор. Улар бу ердан ҳозиргина чиқиб кетган одамни масхара қилиб кулишаётган экан.

Ҳаммаси ҳам қорин қўйган, семиз бўлгани учун кулги уларга ярашар экан. Тепаси тошойнали стол олдида ўтирган одамга яқинлашдим.

— Ҳазилга тобингиз қалай?— Унинг менга берган биринчи саволи шу бўлди.

Ишга олиниш учун нима деб жавоб бериш керак? Хонадагиларга бирма-бир қараб чиқдим. Уларнинг орасида менга ўхшагани йўқ. Ҳаммаси ҳам яхши кийинган, ҳаммаси ҳам семиз, ҳаммасининг ҳам юзидан қон чак-чак томиб турибди. «Ҳар ҳолда булар ҳазилни ёқтирса керак» деган хаёлда зўраки кулги билан жавоб бердим:

— Ҳазилни жуда ёқтираман. Ҳазил деса ўлиб қоламан! Ахир ким ҳазилни севмайди дейсиз!

— Агар ҳазилни яхши кўрсанг, мана шу курсига ўтир,— деди у.

Қорним очлигидан оёқда туришга мажол қолмаган бўлса ҳам, ҳурматини жойига қўйиш учун:

— Зарари йўқ, афандим, мен тикка туравераман,— дея жавоб қилдим.

— Йўқ, униси кетмайди. Агар ҳазилни маъқул кўрсанг, шу курсига ўтирасан.

Курсида нима гап бўларди, дедиму гап қайтармаслик учун ўтирдим:

— Раҳмат, афандим.

— Йўқ, йўқ, у ерга эмас, манави курсига ўтир.

Айтганини қилдим.

— Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси ҳазилкаш одамлар.

— Жуда соз, афандим. Каминангиз ҳам ҳазилни жуда яхши кўради.

У мен билан у-бу ҳақда гаплаша бошлади. Берган саволларига одоб билан жавоб қайтариб турдим. Жавоб беряману, аъзойи баданим ғалати бўлиб кетяпти. Ростини айтсам, тагим қизиб кетяпти. Худди лахча чўғ устида ўтирганга ўхшайман. Е раббий, нима гап ўзи? Нима бало, касал бўлиб қолдимми? Ундоғ десам, иситма дегани одамнинг тагидан эмас, бошидан чиқади-ку... Нима қиларимни билмай, тўлғанаман, ўзимни гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга ташлайман, лекин фойдаси йўқ. Мен ўтирган жойимда бесаранжом бўлган сари улар хандон отиб кулишади. Иложим канча, улар кулгини яхши кўрадиган одамлар, қолаверса, менинг аҳволимдан кулмай бўладими ўзи... Ўзим не азобдаману, лекин улар билан бирга кулишаман. Тагимдан шундай ўт пуркаяптики, гўё ҳозир жизганак бўлиб куйиб кетадиганга ўхшайман.

— Сизга нима бўлди, тобингиз қочдимми?— сўради қаршимда ўтирган одам.

Бетобман десам, ишга олишмаслиги мумкин.

— Йўқ, соғлигим жойида, жуда саломатман.

— Нега бўлмаса бесаранжом кўринасиз?

Уларнинг қийқириги авжга чиққан.

— Кечирасиз, чипқон чиққан эди,— дедим шу баҳонани топиб.— Рухсат этсангиз, мен тикка турсам.

Улар кулгидан ичаклари узиладигандай. Менинг эса аъзойи баданимдан дув-дув тер тўкилади. Пешанам жиққаз ҳўл бўлиб кетган экан, уни артиб ўрнимдан турдим. Бу ерда маймун ўйнатяпманми, нега куласизлар, дея уларга бақириб бермоқчи бўлдим, лекин ўзимни босиб қолдим: ҳар ҳолда булар ҳазилкаш одамлар, шундоқ дейдиган бўлсам, мени ишга олмасликлари мумкин.

Стол олдида ўтирган киши тугмачани босиб, хизматкорни чақирди:

— Афандимга бир стакан чой келтир!

Буни эшитиб суюниб кетдим. Бундан чиқди, мен уларга маъқул тушибман-да. Очликдан қорним гўлдурайди. Иссиқ чой ичсам эҳтимол босилар.

Хизматкор бир стакан чой келтирди. Мен тикка турганимча қўлидаги стаканни олиб, ичига икки чақмоқ қанд ташлаган эдим, чой бирдан вишиллаб кўпириб кетди. Қўрқиб кетганимдан жон ҳолатда стаканни отиб юбордим. Кийим-бошим кўпикка беланди, қўлларим куйди. Айб менда бўлса керак, қўполлигим қурсин. Хонадагилар энди қаҳқаҳа отиб кулишарди.

— Анави эшикни очиб, ичкари кирсанг, стол устида битта папка ётибди. Шуни бу ёққа олиб чиқ,— деб менга буюрди улардан бири.

У айтган эшикни очиб, қараган эдим, кўзимга ҳеч нарса кўринмади. Энди нима қилай, йўқ десам, буйруқни бажармаган бўламан-ку.

— Ҳеч нарса йўқ-ку, афандим,— дедим қўрқа-пуса.

— Ҳа, майли, бу ёқда экан, келавер,— деди у ҳамон ўзини кулгидан тўхтата олмай.

Айтганини қилиб, олдига келган эдим, яна буюрди:

— Эшикни очиб келибсан, бор, ёпиб қўй!

Эшикни ёпиб келдим. Энди бошқа киши мени саволга тута бошлади. Лекин жавобни ўрнига қўёлмай қолдим — бирдан акса бошланса бўладими. Ҳеч тўхтамай акса урам-а.

— Отингиз нима?

— Отим... Ап-ап-апшу... Меҳ-меҳ-ап-ап... апшу... Меҳмед.

Улар қийқириб кулишади. Менга нима бало бўлди экан-а? Қирқ ёшга кириб, энди иш топай деб турганимда ё тағим

аланга олади, ё қўполлик қилиб чой тўкаман, ё бўлмаса акса тутайди-я!

— Неча ёшдасиз?

— Қир... қир... апшу! Қирқ бирда! Апшу!

Кулгидан ўлаёзишди.

Биттасининг раҳми келиб:

— Бориб анави жўмракдан юзингни ювиб кел,— деди.

Жўмракда юзимни ювиб олдим, лекин барибир ўзимга келолмадим. Бу гал нима учундир кўзим ёшлана бошлади. Кўзим ёшланаяпти эмас, тўғридан-тўғри ҳўнг-ҳўнг йиғла-япман. Ҳайронман, ҳеч бунақа бўлмаган эдим. Қорним очганидан бўлса керак, деб ҳам ўйладим. «Бўлди энди, буларнинг олдида роса шармандам чиқди. Бир ерда тинч ўтиролмайдиган, дам акса уриб, дам кўз ёши оқизадигач бунақа лапашанг одамни ишга олишармиди» деган хаёл миямдан кетмайди.

— Нега йиғлаяпсиз?

— Менми? Ўзим, шундай... Онам раҳматлик...

Қийқириб кулишди. Худоё тавба, ўзим ҳам роса йиғлаяпман-а. Биттаси ўрнидан туриб шкафдан шишачада алланима олди:

— Мана бундан озгина ҳидланг, димоғингиз очилади.

Қафтимга қўйган нарсасидан ҳидлаб, чуқур нафас олдим. Асабни юпатадиган нарсага ўхшайди. Уҳ, димоғим сал очилди-я. Бугун ўзи менга бир бало бўлганга ўхшайди. Буни қаранг, энди ҳиқичоқ тутса бўладими. Ҳиқ-ҳиқ-ҳиқ... Булар мени жинни деб ўйлашса керак... Ҳа-да, дам йиғласам, дам аксирсам, дам ҳиқиллаб турсам. Мени ҳайдаб чиқаришмаганларига ҳайронман.

— Илгари нима иш қилардингиз?

Жавобга йўл бўлсин!

— Илгари... Ҳиқ... бў... ҳиқ... бўёқчилик... ҳиқ...

— Бўлди-бўлди, бас қил!— дея қотиб-қотиб кулишади.

— Манави шкафни оч!

Шкафни очганимни билман, бир нарса замбарак отилгандай гумбурлаб берди. Қўрқиб кетганимдан ерга ағанаб тушдим. Омад юришмаса, шунақа бўларкан-да. Мана энди, ишдан ҳам қуруқ қолдим.

Хонадаги одамларнинг ичида биттаси жуда ҳам сўлоқмон экан, ўша стол устидаги чангни мен томонга пуфлаб юборди. Кейин қиқирлаб мандан сўради:

— Нега ҳадеб қашинаверасиз?

— Худо ҳаққи, ифлос эмасман, кеча ҳаммомга тушган эдим, лекин нима учундир этим қичишиб кетяпти.

Нима бало, бургами десам, ҳеч бургага ўхшамайди, ахир

бурга одамнинг бир жойини қичитади-ку. Менинг эса ҳамма ёғим қичишиб кетяпти.

Уларнинг кексароғи савол берди:

— Маълумотингиз қандай?

— Университетнинг адабиёт, факультетини тамомлаганман.

У қулоғини оғзимга яқин келтириб айтди:

— Қаттиқроқ гапиринг, қулоғим оғирроқ.

Қулоғи оғир кишилар тутадиган асбоби бор экан. Қирт-қирт қашиниб туриб, жавоб бердим:

— Адабиёт факультетини...

— А?

Лабларимни қулоғидаги асбобга қўйиб, «адабиёт» деганимни биламан, бирдан асбобдан сув отилиб чиқса бўладими. Эсанкираганимдан таппа ерга йиқилдим. Бир томондан қорним таталаб кетяпти.

Улар ҳам ерга думалаб-думалаб кулишади. Тутқаноғи тутган одамдай анча вақтгача ерда типирчилаб ётгач, ўринларидан туришди. Кулги тўхтади. Ҳаммаси жиддий. Ҳазил тугаган кўринади.

— Офарин сенга, — менга қараб деди улардан бири, — синовга яхши чидадинг. Сендан олдин қирқгача одам келди, лекин биттаси ҳам охиригача туриш беролмади. Ҳатто биринчи синовда ҳам қочиб кетганлар бўлди.

— Тушунмадим, бейафандим, мен қандай синовга чидадим?

— Америкада ҳазил учун қўлланадиган дорилар ишлаб чиқарадиган фабрика бор. Уша фабрика бизга баъзи бир дориларни юборган эди.

— Хўш?

— Бу дориларнинг баъзилари хатарли бўлади. Шунинг учун уларни олдин синаб кўрмоқчи бўлган эдик.

Кейин ўзаро гаплашиб кетишди:

— Америкада шунақа моллар сотиладиган ўн мингта магазин бор экан.

— Тўғри... Йилига йигирма миллион доллардан кўпроққа мол чиқаришаркан.

— Фабрика бизга элик хил дори таклиф этяпти.

— Бошқа хилларидан ҳам олаверайлик. Катта пул ишлаб оламиз. Нега деганда, халқимиз америкаликларга қараганда кўпроқ ҳазилкаш. Биз ҳазилни яхши кўрадиган одамлармиз.

Уларнинг кексароғи секретарга ўхшаган бир кишига буюрди:

— Қани, ёз бўлмаса. Тағни қиздирадиган пластинкадан икки минг дона, қичитқи порошогидан ўн минг қути, ҳиқичоқ

тутқазадиган атирдан беш юз қути, карларнинг асбобидан беш миллион дона, кўзни ачиштирадиган сувдан йигирма минг шиша, кўпирадиган қанддан беш тонна, пақ-пақ пистондан ўттиз минг қути. Ҳаммасини ёзиб юбор, дарров жўнатишсин.

Мени мақташганига қараганда ишга олинган кўринаман. Лекин тўғрисини айтсам, нима қилишга ҳайронман. Улар гап билан бўлиб мени унутиб қўйишди.

— Бейафандим, — дедим мен билан кўпроқ мулоқат қилган кишига қараб, — ишга олиндимми энди?

— Ия, сени эрдан чиқариб қўйибмиз-ку, — деди у. — Ҳа, иш қидириб келганларнинг ичида энг чидамлиги сен бўлдинг. Сени ишга қабул қилдик.

Кейин у секретарига ўғирилди:

— Бухгалтерга айт, бу кишига кассадан икки ярим лира олиб берсин.

Яна менга қараб қўшиб қўйди:

— Бизнинг ширкатимиз ҳар ойда Америкадан шунақа дорилар олиб туради. Сиз ҳар ойнинг учинчи куни келиб турсангиз бўлади. Янги олган дориларимизни синаб берасиз, икки ярим лира хизмат ҳақингизни олаверасиз. Еддан чиқарманг, ҳар ойнинг учинчи куни.

Ҳи-ҳилаб кулдим. У ҳам тиржайди.

— Жуда ҳазилкаш одам экансиз. Мен ҳам ҳазилни яхши кўраман.

Мен куляпман. У куляпти.

Очлик азобидан оёқда зўрға турган бўлсам ҳам, бор кучимни йиғиб баччағарнинг қоқ бурнига бир мушт туширган эдим, орқаси билан ағдарилиб тушди. Бурни қонаб кетди. Бошқалари эсанкираб қолди.

— Сиз билан сал ҳазиллашмоқчи эдим, — дедим унга қараб.

— Ҳе, ҳазилнинг қурсин... Бунақа ҳазилни одам эмас, эшак қилади.

— Нима қилай, ахир биз камбағал бўлсак. Қўлимизга тегадиган икки ярим лирага ҳазил дориларингизни олишга қурбимиз етмайди. Ахир сиздек одамга ҳазил қилмай бўладими? Бизнинг дорисиз ҳазилимиз шунақа бўлади.

Эшикни шартта ёпиб чиқиб кетдим. Тўғри уйга бордим. Ҳаёт фалсафаси билан тўлган дафтаримни очиб, унинг сўнги бетига шу сўзларни ёзиб қўйдим: «Ҳаёт — бу аччиқ ҳазил демакдир!»

ОРКЕСТР ОДАМ

Дунёда шундай одамлар борки, уларнинг ҳар бир бармоғида биттадан ҳунар бўлади. Бизга ўхшаш мулла қуруқларнинг бўлса ўнта бармоғида ўнта тирноқдан бошқа нарсаси йўқ. Дарвоқе, менинг қўлимдан ҳам бир ҳунар келади: одам кўп жойга тушиб қолсам, дарров қўлимни ишга солиб, атрофимдаги хотинларнинг эт-бетидан чимчилаб оламан. Лекин бу ҳунарим ҳозирча фақат менга шапалоқ ейишдан бошқага ярамай турибди, холос.

Менинг санъатим тилим билан бурнимга жойлашган. Сабабини сўрасангиз, димоғда хиргойи қилиб, бурундан чиқарсам, одамлар сурнай чалапти, деб ўйлашади. Кейин тилни тақиллатиб, унга оёқни жўр қилсам, нақ ноғора овонининг ўзи бўлади.

Лекин бурунни сурнай-ю, оғизни ноғора қилиб чалиб юрган билан тирикчилик ўтмас экан. Одамлар музикани яхши тушунавермаслиги, дидининг пастлиги учун мен ўз қадрини топмаган санъаткорга ўхшаб кўпинча оч қоламан.

Эҳ-ҳа, бир бурда нон топаман деб озмунча сарсон бўлдимми?

Қаерга бормай, мандан:

— Қўлингдан нима иш келади? — деб сўрашади.

Ҳаммага ўхшаб:

— Нима иш бўлса шуни қилавераман! — деб айтолмасам нима қилай?

Ҳар кимнинг ўзига яраша касб-кори бўлиши керак. Лекин менга қолса ҳар бир киши ўзига ярашадиган ишни қилиши лозим. Модомики, менга бурунда сурнай чалиш санъати насиб бўлган экан, шуни қилишим керак-да.

Аммо мен: «Жаноблар, менинг қўлимдан бурунда сурнай чалиш келади», — деб гап бошлашим биланоқ, «гур» этиб кулги кўтарилади, ҳамма мени калака қила бошлайди.

Шунда мен:

— Рухсат этинг, бир чалиб берай, ёқмаса йўлимни бера-сиз! — дейман.

— Қани, нағмангни эшитсак эшита қолайлик! — дейишади улар.

Куйнинг даромад қисмини бошлайман. Дам-бадам «ноғора» чаламан. Бунни кўриб, уларнинг оғзи очилиб қолади. Сизга ёлғон, менга чину, лекин мутлақо тишининг оқини кўрсатмайдиган не-не баобрў кишилар ҳам бунақа пайтларда қизишиб кетиб, ечиниш ташлайдилар-да, қорин ўйинига тушиб кетадилар.

Мен чалиб берган «Сурнай навоси»дан кейин нима бўлишини айтиб берайми?

— Вой-бў, агар бу одам Европа ёки Америкада яшаса борми, бир зумда миллионер бўлиб кетар экан, — дейишади нуқул.

Мамлакатимизда оч-яланғоч одамларга нуқул шунақа дейишади.

Бунни қарангки, ўз ватанимизда эмасу, Европа ёки Америкада эмиш. Бундан чиқди, худойи таолло одамларни икки тоифа қилиб — бир тоифасини осиелик билан африкалигу, иккинчисини европалик билан америкалик қилиб яратган экан-да. Биз шўринг қурғур камбағал бечоралар яратилишимиздан ватангадо эканмиз, қисматимиз доим шунақа экан. Бисотингда қанчалик илму ҳунаринг бўлмасин, сен ва сенга ўхшаганларга барибир иш топилмас экан.

Бу ёғини сўрасангиз, ана шундай ҳиммат-илтифотлардан кейин қўлимга беш-ўн қуруш пул тутқазишади-да, кейин олдиларига солиб қувлаб беришади.

Мана, ўзингиз кўриб тургандек, мен санъатнинг ҳамма машаққатларини тотиб кўрган одамман. Худога минг қатла шукурки, агар мен меҳрибон, санъатсевар бир хўжайинни учратмаганимда умримнинг охиригача бурунда сурнай чаладиган ҳаваскор созанда бўлиб қолаверар эканман.

У билан учрашишимиз қизиқ бўлди. Уша пайтларда мен сайёр театрда оркестр бўлиб ишлар эдим. Ия, бу гапга ҳайрон қоляпсизми?

Ҳа, мен чиндан ҳам оркестр бўлиб ишлардим. Ахир бир одам ҳам сурнай, ҳам ноғора чалишни билса, уни оркестр демай бўладими! Лекин менинг бошқа вазифаларим ҳам бор эди: мен ҳам саҳнага чиқар, ашула айтар, бунинг устига хотинчасига кийиниб, ўйинга ҳам тушар эдим. Устига-устак кассада билет сотиш, саҳна безаш, чодир бузиб, чодир тикиш, безакларни ташиш ҳам менга юклатилган эди. Мабодо бирор-та артист бетоб бўлиб қолса, унинг ўрнига ҳам мен чиқишим керак эди.

Шекспирнинг «Гамлет»и қўйиладиган кун эди. Гамлет роли менга топширилган. Лекин нима сабабдандир бугун шу спектакль кетишини менга айтиб қўйишмабди, айтишган бўлса ҳам, ёдимдан кўтарилибди. Шундан бир кун олдин «Лабламачи Хорхор» пьесасини кўрсатганлягимиз учун бугун ҳам шу кетса керак, деб ўйлабман. Навбат менга келиши билан бурунимда сурнай, оғизда ноғора чалиб, Хорхор роли-да саҳнага чиқиб келдим. Саҳна безаги билан артистларга бундоқ разм солиб қарасам, биз Даниядаги саройдамузу, мен даниялик шахзода эканман. Олдинига нима қилишимни

билмай эсанкираб қолдим: лабламачининг ролини давом эттириб, сурнай билан ноғорамни чалаверайми ё Гамлетга ўтиб кетайми? Бир лаҳза иккиландиму, дарров қарорга келдим: томоша менинг саҳнага чиқишимдан олдин бошланган, демак, Гамлет ролини ўйнашим керак. Скрипкачи Христоснинг хотини семиз Елена қаршимда турибди. У қизи Маронинг нейлондан тикилган кўйлагини кийиб олган, кампирнинг сугир елинини эслатадиган гумбаз кўкраклари қизғиш кўйлақдан хурмачага ўхшаб туртиб чиққан.

Мен дарров Гамлетнинг монологини бошлаб юбордим: «Мен онам аталмиш бу беномус қироличадан отамнинг қасосини оламан. Мен шахзода Гамлет бўламан! Отамнинг бу сирли ўлимнинг айбдори бир умр топилмаган жиноятлар ичида қолиб кетмайди. Мен жасадни табибларга текширтираман. Мен гўрни қазиб, отамнинг жсадини олдираман ва бу сирли жиноят жумбоғини ечаман. Ва мен амаким аталмиш қотилни полицияга топшираман».

Гапни тугатишим биланоқ, бор овозим билан қичқирдим:

— Офелия!.. Офе-е-лия! Офе-е-лия!

— Полициядан хабар келди: бемаҳалда бақирш ман этилибди! — дея шивирлаб қолди шу пайт суфлёр.

Мен ўзимни семиз Еленанинг кучоғига олдим.

Халойиққа Гамлет роли манзур бўлмабди шекилли:

— Сурнайдан бўлсин! Сурнай! — дея шовқин кўтаришди. Бу жанжални кўриб хўжайин дарғазаб бўлди. Дарров пардани тушириб, менга дўқ ура кетди.

— Хўв маҳмадана, бу ер сенга ваъз айтадиган жой эмаски, оғзингга келганини гапираверсанг. Бу ерни саҳна дейдилар!

Бирпасда паттамни қўлимга берди. Қўлимга осонгина патта текканлигининг сабаби шундаки, мен бу ерда ҳақ олмасдан ишлаётган эдим.

Одам бирор жойда ишласа, қарз олиши осон бўлади. Мана энди мен бошқаларни шилиб юришдан ҳам маҳрум бўлдим.

Гамлет ролида чиққанимда кийиш учун ҳарбийларнинг қишки кийимидан тикилган катта шимни, асли футболчиларга аталган ола-була пайпоғимни ҳамда битта устара билан нимчани қўлтиқлаб, чодирдан чиқдим. Шу атрофда ўрлашиб юрган бекорчи одамлар мени кўра солиб, бир-бирини турта кетди:

— Ана, ана бояги артист! Бурнида сурнай чалишни шундоқ боплаб ташлайдики!

Шу пайт бир одам олдимга келиб, мурожаат қилди:

— Афандим, сизда икки оғиз гапим бор эди.

— Вақт масаласи чатоқроқ! — жавоб бердим унга. — Олдин мендан розилик олинг, кейин навбат кутинг.

— Сизга айтадиган зарур гапим бор эди-да!

— Қани, бўлмаса менга бир дона сигарета беринг-чи, сал ўзимга келиб олай.

У менга хушбўй сигарета узатди. Кейин унинг машинасига ўтириб, катта фабрикага бордик. У мени дабдаба билан ясатилган хонага олиб кирди.

— Айни Гамлет ўйнайдиган жой экан-а! — деб юборибман.

— Қани, мақсадга ўта қолайлик, — деди у менга қараб. — Мен шу фабриканинг эгаси бўламан.

— Бунақа нарсани олдиндан айтиб қўйиш керак, — деди унга бир оз ўнғайсизланиб. — Ҳар ҳолда шунга қараб тўн бичган бўлардик.

— Сен бу ёғидан хотиржам бўлавер, мен демократ одамман, бунақа нарсаларга эътибор бермайман. Гапимни жон қулогинг билан эшит. Мен фабрика эгаси бўлсам ҳам, ҳеч кимнинг ҳақиға хиёнат қилмайман.

— Ия, унақа бўлса, қорнинг нонга тўймас экан-да!

Сухбатдошимнинг жаҳли чиқди:

— Бемаъни гапингни қўй! Мен сенга эксплуатацияга қаршиман, — деяпман. Агар ишонмасанг дуч келган ишчидан сўра!

— Фабрикага кирган эдик, биринчи учраган ишчидан сўрадим:

— Сен нима дейсан, хўжайиннинг гапи тўғрими?

— Ҳа, хўжайин тўғри гапиряпти, — жавоб берди у. — Бу ерда оладиган кундалик иш ҳақимиз бошқа фабрикалардагидан икки ҳисса кўп. Ҳар йили бир ой меҳнат отпусчасига чиқамиз. Отпусқа учун алоҳида ҳақ тўланади. Бундан ташқари, ортиқча қилинган иш учун мукофот бериб турилади. Байрам кунлари ва янги йилда ҳайитлик ҳам оламиз.

Бу гапларга ҳайрон бўлганимдан «ана холос!» деб юбордим.

Кабинетига қайтиб келишимиз билан ўзидан сўрадим:

— Мен тушунолмаб қолдим, сен ўзинг каллаварам одамман ё жинни-пинни бўлиб қолганмисан?

— Йў-ў-ўқ, — деди у. — Ақли ҳушим жуда жойида.

— Бўлмаса буни қандай тушунса бўлади?

— Мана, мен гапириб бера қолай, сен эшит. Илгари фабрикада уч юзта одам ишларди. Табний, улар кам ҳақ олишарди. «Хўш, борди-ю, маошингизга ўн фоиз қўшиб берсам, иш унумингиз қанча ошиши мумкин?» деб сўрадим улардан. «Икки ҳисса ошади», деган жавобни олдим. Мен дарров

ишчиларнинг сонини камайтириб, фабрикада икки юзта одам қолдирдим. Чиндан ҳам иш унуми икки барабар ошди. «Кундалик иш ҳақингизни яна ўн фоиз ошириб берсам, иш унуми қанча кўтарилади?» деб яна сўраган эдим. «Яна икки марта кўпаяди», деб жавоб беришди. Мен ҳам яна эллик кишини ишдан бўшатдим. Иш унуми тўрт ҳисса кўпайди. Ниҳоят, бора-бора фабрикада йигирма беш ишчи қолди. Ҳозир улар бир ой меҳнат стпускасига чиқишади, оладиган маошлари ҳам бошқа жойлардагидан анча кўп, қолаверса, мен ҳам илгаригига қараганда ўн ҳисса кўп даромад оляпман.

— Хўп, менга нима демоқчи эдингиз?

— Ҳовлиқма, ҳозир айтаман. Гап мундоқ. Мана энди ишчилар сонини бундан ортиқ камайтириб бўлмайди. Шунинг учун меҳнат унумдорлигини оширишнинг бошқа йўларини ўйлаб юрибман. Фабрика ичини жуда озода қилиб ташлаганман, бошқа ердагиларга сира ўхшамайди. Одамлар тоза жойда яхши ишлашади. Иннайкеин, иш пайтида ойнани очтириб қўяман. Еруғ тушиб турса, иш баракали бўлади. Қолаверса, сен ўзинг ҳам кўрган бўлсанг керак, биноларнинг девори билан шифти янги бўёқдан чиққан. Рангнинг кишига таъсири катта бўлади. Мовий ва оқ ранг одамнинг асабини бўшаштиради, уни таскин топтиради, шунинг учун ҳам касалхоналарни мана шу рангларга бўяшади. Қора ранг кишини эзиб ташлайди. Пушти билан сариқ ранг хаёлни бўлади. Қизил ва яшил ранглар эса одамни қитиқлайди, ҳаяжонга солади, қонини жўштириб юборади. Шунинг учун ётоқхона деворлари доим қизил рангга бўялади. Мен ҳам фабрика биноларини шундай рангга бўятдимки, натижада меҳнат унуми яна икки барабар ошди.

— Хўп, майлику-я, лекин менга нима демоқчисан?

— Ҳовлиқаверма, ҳозир айтаман. Мен ҳеч кимни эксплуатация қилмай, иш унумини тағин ҳам оширмоқчиман. Бунинг учун эса ишчиларнинг музыкага бўлган эҳтиёжини қондиришим керак. Одам музыка тинглаб ишласа, ўзи ҳам сезмаган ҳолда баракалироқ ишлайди. Сенга айтмоқчи бўлган гапим мана шу. Оркестр ёлламоқчи бўлган ҳам эдим, лекин қимматга тушадиган кўринади.

— Пластинка қўйиб эшитаверсанг бўлмайдимми?

— Ундан қуруқ товуш чиқади. Бу нарса кишининг асабига тегади, ишига халал беради. Эшитилаётган овоз табиий бўлиши керак.

— Жуда соз! Мен розиман.

— Лекин битта шартим бор: музыка туркча бўлмаслиги керак. Ғарб қуйларини чалишни биласанми?

— Билганда қандоқ!

— Қани, бўлмаса венгер рапсодияларидан бирортасини чалиб бер-чи!

Бурунни сурнай, лабимни ноғора қилиб рапсодияни бошлаб чалиб берган эдим, хўжайиннинг ўзи ҳам қойил қолди.

— Лекин биласанми,— деди у менга қараб.— Сурнай билан ноғора камлик қиларкан. Буруннинг билан оғзинг ишлаётганда оғзинг бекор турмасин-да. Агар бунисини ҳам эпласанг, маошингни икки ҳисса ошириб бераман.

— Хўп бўлади,— дедим.— Унг қўлим билан қоринни чилдирма қилиб чалиб тураман.

— Жуда соз! Ия, оғзинг бекор қоладими унда?

— Ботинкамнинг тағидаги нағалини тақиллатиб турсам бўлади.

— Ажойиб! Яна?

— Янами? Яна... Яна... Топдим, топдим! Чап қўлим бўшқу, уни орқамга уриб, музыкага жўр қилиб туришим мумкин.

— Хўш, яна?

— Яна бир-икки бўш жойим бору, лекин ўзимга ҳам керак-да!

— Хўп, майли бўлмаса. Демак, сен олтига созандалан иборат оркестрнинг ишини қиласан-да. Агар мен бундай оркестр ёллайдиган бўлсам, кунига икки юз лира ҳақ тўлашим керак бўларди. Сен бўлсанг эллик лирага ҳам розисан, шундайми?

— Илтифотларига раҳмат! Мен бир ҳафтада ҳам бунча пул олмаганман.

— Ундай бўлса келишдик. Ишчиларга бошқа жойдагиларга нисбатан икки-уч ҳисса ошиқ ҳақ тўлашимни энди ўзинг ҳам кўриб турибсан. Мен фақат ҳақ тўлаш билан чекланаётганим йўқ. Уларнинг иши унумли бўлсин деб қўлимдан келган нарсани қияпман. Қани, айт, сенга нима керак? Утирадиган жойингнинг бўёғи яшил бўлсинми? Еки сенга қизили маъқулми? Ҳа, тортинмай айтавер, ёки кийимингни янги қилиб берайми?

Маҳоватли хўжайиннинг бетига тикилиб айтдим:

— Менга ҳеч нарса керак эмас, шунисига ҳам раҳмат. Лекин мени унумли ишласин десангиз, фақатгина бир илтимосимни бажо келтиринг.

— Гапиравер, дарров қилиб бераман.

— Дийдорингни кўзимдан нари қилсанг бўлди!

Хўжайин сўюниб кетди:

— Қани, хўроз, қўлингни бер. Мана энди бу ёғига чалавер сурнайингни!

ШАРМАНДИЙ ҚАЧОН ТУҒИЛГАН!

- Қурмағурнинг ўзиям жуда катта олим-да.
- Нима, бирорта зўрроқ кашфиёт қилганми?
- Шу ҳам савол бўлди-ми? Шуни сўраб ўтирганингизга ҳайронман. Авомни авом десак, туппа-тузук зиёлиларимиз ҳам илму фанга қизиқмас экан-да. Бу олим адабиёт тарихига оид китобларда шу вақтга қадар нотўғри талқин этиб келинган бир санани аниқлаб берди.
- Ҳўш, қандай сана шу вақтга қадар нотўғри талқин этиб келинган экан?
- Ун тўртинчи асрда ўтган шоир Шармандий бор-ку...
- Эшитмаган эканман.
- Биласиз, катта девони ҳам бор. Номи кўп таъкираларда тилга олинган.
- Ҳўш, хўш?
- Адабиёт тарихига доир китобларнинг ҳаммасида мана шу шоир Шармандий май ойининг тўртинчи куни туғилган, деб ёзиб келинарди. Устоз эса бу зотнинг тўртинчи майда туғилмаганлигини исботлаб бердилар.
- Қизиқ, қандай қилиб?
- Олти юз саҳифалик китоб ёздилар.
- Шу билан исботлаб бердимиз?
- Албатта йўқ! Бундай муҳим муаммони бир жилд китобда ҳал этиб бўладими? Китобнинг биринчи жилди масаланинг муқаддимаси, холос.
- Бу нима деганингиз?
- Айтмоқчи-манки, биринчи жилдда устоз Шармандий тўртинчи майда туғилмаган эканлигини хабар қиладилар.
- Иннайкейин?
- Иннайкейин, у киши асарнинг иккинчиси, учинчиси ёки тўртинчиси — хуллас, кейинги бирор жилдида тўртинчи май деб кўрсатилиши нотўғри эканлигини исботлаб берадилар. Кейин бешинчи ва олтинчи жилдларга келиб, Шармандийнинг аниқ туғилган кунини айтиб берадилар.
- Ҳаммаси неча жилд бўлади?
- Ҳали маълум эмас. Энди битта жилдни ёзиб тугатдилар. Шунинг ўзига ўн беш йил вақтлари кетди.
- Вой-бў, ўн беш йил дейсизми?
- Бунинг ҳеч ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Фан соҳасидан батамом беҳабар экансиз, кўриниб турибди.
- Бунақада китобнинг қолган қисмларини қачон ёзиб тугатади?
- Устоз ҳозир олтиш тўрт ёшдалар. Худо умр берса, яна

ўн беш-йигирма йилдан сўнг иккинчи жилдни ёзиб тугатишлари мумкин.

— Худо кўрсатмасину, лекин мабодо...
— У тақдирда бошқа олимлар келган жойидан ишни давом эттириб кетишади.

— Бир нарса сўрасам айбга буюрмайсизми? Мени жуда қизиқтириб қўйдингиз. Шу Шармандий деган шоирнинг майнинг тўртинчисида бўлмаса, қайси куни туғилган экан?

— Ҳа, балли, адабиётимиз тарихига аниқлик киритишни талаб қилаётган нарса ҳам шу. Шармандий май ойининг тўртинчисида эмас, балки учинчидан тўртинчига ўтар кечаси туғилган экан. Аниқроғи, у соат ўн иккига қадар дунёга келган экан, демак, у учинчи май куни туғилган бўлади-да. Лекин адабиёт тарихчиларининг ҳаммаси ҳам бу масалада хатога йўл қўйиб, уни тўртинчи майда туғилган, деб келган.

— Бори шуми?

— Ия, бу ҳали камми сизга? Нима, қадимда яшаган бир шоирнинг туғилган кунини аниқлаб бериш осон иш деб ўйлайсизми?

— Ахир олим бу гапни икки-уч сатрда айтиб қўя қолса бўлмасмиди? Шунга ҳам олти юз бетлик китоб ёзиш шартми?!

— Ана холос, ахир у бунинг икки-уч йўл қилиб айтадиган бўлса, олим билан сенинг ўртангда қандай фарқ қолади? Ҳаммага маълум бўлган нарсани ҳеч ким тушунмайдиган қилиб ёзиш, беш оғиз гапни беш юз бетга чўзиш қўлидан келадиган одамга олим дейилади. Ҳа, худди шундоқ. Олим билан авомнинг фарқи ҳам шунда.

— Унақа бўлса, шоир Шармандий май ойининг тўртинчисида эмас, учинчисида туғилганини сиз қаердан била қолдингиз? Китобданми?

— Шу ҳам гап бўлди-ми! Олимнинг китобини ўқиган билан тушуниб бўладими. Илм шу қадар тубси нарсаки...

— Буниси тўғрику-я, лекин сиз қаердан билдингиз?

— Китобдан эмас, албатта. Бунинг менга у кишининг ўзлари айтганлар. Бу ёғини сўрасангиз, бунақа китоблар одамларнинг ўқиши учун ёзилмайди.

— Ундай бўлса нега босиб чиқаришади?

— Фан ҳақида заррача тушуңчангиз йўқлиги маълум бўлиб турибди. Ҳозир тушунтириб бераман. Айтайлик, бирорта асар китобхонга маъқул келиб, қўлма-қўл бўлиб кетадиган бўлса, бунақа асарнинг қиммати йўқолади деяверинг. Шунинг учун ҳам олимлар ўзлари ёзган китобларнинг қўлдан-қўлга ўтиб юришини эмас, балки жавонда чанг босиб ётишини яхши кўришади. Ҳа, китоб қанчалик кам ўқилса ёки мутлақо ўқилмаса, у қанчалик кам тушунилса ёки мутлақо

тушунилмаса, муаллифнинг обрўси шушчалик баланд бўлади.

— Очигини айтсам, ҳайрон қолдим-ку!

— Ия, нимасига ҳайрон қоласиз? Биров тушунмайдиган қилиб ёзиш осон деб ўйлайсиз шекилли! Мана, қаранг, ҳозир икковимиз бир неча соатдан буён валақлашиб ўтирибмиз, бир-биримизни бемалол тушунапмиз. Тўғрими? Қани, мард бўлсангиз, ҳеч тушунмайдиган қилиб беш минутча гапириб кўринг-чи! Қўлингиздан келадими шу иш?

— Қийин гап.

— Қийин эмас, иложи йўқ. Мана энди сиз беш минут гап сотишни эмас, беш юз саҳифа китоб ёзиш қанақалигини ўйлаб кўринг. Тагин ёзиладиган нарсга бемаъни валдирашдан иборат бўлмаслиги керак. Тўғри, айрим жиннилар бир неча соатлаб, ҳатто кун бўйи сурункасига жавраб юришади ҳам. Лекин буларни ҳеч ким олим демайди. Олим билан жиннинг фарқи нимада? Олим беш юз саҳифалик асар ёзадиган бўлса, уни ҳеч ким тушунмайди, лекин сен бундан биттаям на имловий, на луғавий хато топасан. Унинг ҳамма ёғи силлиқ, мантиқли бўлади. Жиннинг эса бу иш қўлидан келмайди.

— Бир нарсани билмоқчи эдим. Шоир Шармандий тўртинчи майда эмас, балки учинчидан тўртинчига ўтар кечаси дунёга келганлигини устоз қандай исботлаб беради?

— Исботлаб ўтирмайди ҳам. Гап бундоқ: Шармандий ўзининг девонидаги бир шеърида: «Мен дунёга кечаги кун билан бугунни қутлаб келганман»,— деган экан. Узи аниқ айтиб турибди, тўғрими? Кечаги кун билан бугунни қай найтда қутлаш мумкин? Кечаси соат ўн иккидами? Эътибор қилинг, «қутлагач» эмас, «қутлаб» деяпти-я. Демак, у ҳали қутламаган бўлади. Бинобарин, тунги соат ўн иккига эҳтимол беш соат, эҳтимол икки минут вақт қолган бўлади. Маълум бўлишича, Шармандий тўртинчи майда эмас, учинчи майда туғилган экан.

— Хўп, азизим, гапларингга қўшиламан, лекин буни исботлаб беришнинг нима кераги бор экан, шунисига ҳайронман.

— Бунинг кераги йўқ деб ўйлайсанми? Мана, масалан, дейлик, бирорта олим чиқиб, уч жилдлик асар ёзади-да, Шармандий, айтайлик, май ойининг учинчи куни соат ўн биру ўттиз минутда туғилганлигини исботлаб беради. Иккинчи бир олим Шармандий соат ўн биру ўттиз минутда эмас, балки ўн биру ўттиз беш минутда дунёга келганлигини айтиш учун беш жилддан иборат китоб ёзиб ташлайди. Қарабсанки, шоир Шармандийнинг қайси жой ва қайси соатда дунёга келганлиги аниқ бўлиб қолади.

— Кечирасиз, яна тушуна олмай турибман. Хўп, яхши, Шармандий май ойининг учинчисида бўлмаса, тўртинчисида, соат ўн биру ўттиз минутда бўлмаса, ўн биру ўттиз беш минутда туғилган бўла қолсин, лекин бунинг қандай нафи бор?

— Вой ошнам-эй, сен нима деб ўйлайсан? Агар шунақа бўлмаса адабиёт тарихи ҳам бўлмайди-ку. Бир олим чиқиб «учинчи майда» деса, иккинчиси туриб «йўқ, тўртинчи майда» дейди, қарабсанки, икки ўртада баҳс кўтарилади. Икковидан қайси бири тушуниб бўлмайдиган нарсаларни кўпроқ ёза, ўшаниси каттароқ олим эканлигини кўрсатиб қўяди.

— Ақлим етмаяпти, бунинг амалий фойдаси нима ўзи?

— Ия, зап гапларни айтасан-да. Ахир бунинг орқасида қанча-қанча одам худди хамирдан қил суғургандек осонгина профессор, ассистент бўлиб олади-ку. Лекин улар кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлайдиган одам деган ном олишади. Жонлари ҳузур-ҳаловатда, ўзлари иззатда бўлишадди, исми шарифлари авлодлар тилида қолади. Бу ёғини сўрасанг, агар шу олимларимиз бўлмаганда биз кўп нарсалардан, чунончи, Шармандий қайси кун ва қайси соатда дунёга келганлигидан беҳабар ўтиб кетган бўлардик. Одамзод шу тариқа олға қараб боради. Бирор олим бирор нарсани айтиб қолади. Иккинчиси «ундоқ эмас, бундоқ» деб унга қарши чиқади. Ораларида баҳс кўтарилади. Шунда учинчи бир олим баҳсга аралашади. Биз яшаётган дунё шу тариқа олға қараб одимлайди.

— Жуда оқил гап! Бундоқ ўйлаб қарасанг, чиндан ҳам агар олимлар бўлмаганида биттаям ҳақиқатни билмай ўтиб кетган бўларканми. Олимлар бўлмаганида ҳеч нарсага ақлимиз етмай ўтиб кетарканмиз. Ҳатто шоир Шармандий қачон туғилганлиги ҳам биз учун қоронғи бўлиб қоларкан. Хайрият, бу дунёда олимлар бор экан, бўлмаса ҳолимиз нима кечарди!

— ● —

АЛИФБЕНИНГ БИРИНЧИ ҲАРФИ

Миям бир оз дам ола қолсин, деган мақсадда поездга ўзим билан газета ҳам, китоб ҳам олиб чиқмадим. Ниятим — купедаги ҳамроҳлар билан отамлашиб кетиш. Гоҳ пирдан, гоҳ муриддан деганларидек, навбатма-навбат шакарғуфторлик қилиб кетамиз, қизиқ-қизиқ воқеалардан айтишиб, манзилга етиб қолганимизни ҳам билмай қоламиз.

Йўлда ҳар хил одамлар билан танишиб кетиш жуда маза бўлади-да! Сиз мутлақо нотаниш кишиларнинг ички оламига кирасиз. Гўё янги бир мамлакатни кашф қилгандай завқланиб кетасиз. Янги орттирган танишингиз билан беш соатми, ўн соатми, бир кунми, икки кунми кўнгил очиб гаплашиб кетасиз. Кейин бирор станцияга келиб, у билан хайрлашасиз. Шундан кейин икковингиз ҳам бир умр қайта учрашмасиз. Мабодо учрашиб қолган тақдирда ҳам, бир-бирингизни танимайсиз. Лекин тасодифан эшитилган бир гап, тасодифан эшитилган бирор воқеа бутун умр ёдда сақланиб қолади.

Шу орзу билан поездга чиқдим. Тўрт кишилик купеда атиги икки йўловчимиз. Шуниси ҳам маъқул. Одам тезроқ топшиб кетади. Юракдаги гаплар ҳам анча эркинроқ, бемалолроқ оқиб чиқади.

Биз икковимиз ҳам дераза ёнида юзма-юз ўтирибмиз. Ҳамроҳим эллик беш-олмишларга борган, қорни анча дўппайган, семиз бир киши. Семиз одамлар одатда ориқларга қараганда серзавқ бўлади. Эҳтимол, бунинг сабаби кулганда қоринчалари диркиллаб, бағбақалари ўйнаб туришидандир. Сирасини айтганда, бу қилиқ уларга ярашиб тушади ҳам. Ҳа, лоақал кулганда диркиллаб туриши учун одам боласида қорин бўлиши керак.

Купега киргач, семиз одам билан саломлашдим. Жавоб ўрнига аллақандай пишиллаган овоз эшитилди. Жойимга ўтириб ҳам улгурмаган эдим, у кўзойнагини бурнига қўнқайтириб, газета ўқишга тушиб кетди. Унинг сариқ бодрингга ўхшаган сўлоқмондай бурни газетага шундай эгилиб тушганки, четдан қараган одам уни газетани ўқияпти эмас, искаяпти деб ўйлаши мумкин.

Қўлида авторучкаси ҳам бор. Газетани ўқир экан, йўл-йўлакай аллақандай белгилар чизади. Афтидан, муҳим жойларини қоралаб кетаётган бўлса керак.

Ен томонида бир қучоқ газета қалашиб ётибди. Ўзиям ўн беш кунлигини йиғиб олган кўринади. Газета ўқишни яхши кўрадиган одамлиги билиниб турибди. Каттароқ олим, профессор бўлса эҳтимол. Балки сиёсатчидир. Газетани бурнига

олиб, ҳозирги сиёсий аҳволни искаб кўраётган бўлса ҳам ажаб эмас.

Поезд юриб кетган эди, уни гапга тортмоқчи бўлиб:

— Сафарингиз бехатар бўлсин, бейафандим!— дедим.

Бурнини газетадан кўтармай яна алланима деб пўнгиллади.

Поезд биринчи станцияда тўхтаб, яна юриб кетди. Учинчи, тўртинчи станциялар ҳам орқада қолди. Бизнинг купе эса сув қуйгандек жим. Бунақада юрагим тарс ёрилиб кетиши ҳеч гап эмас! Купедан чиқиб кетай десам — поездда одам тиқилиб ётибди, қимирлагани имкон йўқ. Қолаверса, шуники ҳам тўғри. Нима, гапирган билан гапнинг ёғи чиқармиди?! Одам деган вақтнинг қадрига етиши керак. Ҳа, тинмай ўқиш керак. Йўлда улфатлашиб кетиш яхши нарсаку-я, лекин эзма одам жоннинг зғови бўлади. Мингиллайвериб миянгни қоқиб қўлингга беради. Бу одам чакаги очиқ ҳамроҳларга учраб, роса таъзирини еган бўлса ҳам ажаб эмас. Лекин бир нарсага ҳайрон бўлиб ўтирибман — семиз ҳамроҳим битта саҳифага тикилганича кетяпти. Икки кўзи газетанинг бир жойига қадалган.

У миқ этмайди, вагон тебранади. Ноилож, мудроқ босиб, пинакка кетибман. Қаттиқ турткидан уйғониб кетдим.

— Бейафандим, бейафандим!

Бундоқ қарасам, семиз одам енгимдан тортқилаётган экан. Бирор фалокат рўй бердими, деб ўйладим, кейин тушадиган станциядан ўтиб кетибман-да, деган хаёлга бордим. Сапчиб ўрнимдан турдим.

— Кечирасиз, сиздан бир нарса сўрамоқчи эдим,— деб қолди ҳамроҳим.

Миямга: «Хайрият, энди суҳбатлашадиган бўлибмиз» деган фикр келди.

— Марҳамат, афандим.

— Бемор нимадан қўрқади?

Мени калака қиляптими, деган хаёлда бетига тикилдим. Ҳазиллашаётган одамга сира ўхшамайди.

— Бемор нимадан қўрқади дейсизми?— саволини қайтариб сўрадим.

— Шундоқ.

— Доктордан.

У газета бетига ниманидир ёзди-да, кейин деди:

— Тўғри келмас экан!

— Бемор касалхонадан қўрқади.

Қайтадан газетага бир нима ёзгач, тўнгиллади:

— Бу ҳам эмас!

— Докторга берадиган пулидан!

Иуқ. Биринчи ҳарфи «о», иккинчиси «п» бўлиши керак.
Ҳаммаси бўлиб саккизта ҳарф.

— Операция!

— Худди ўзи!

У яна газетага шўнғиб кетди. Аллавақтгача иккимиздан ҳам садо чиқмади.

Кейин яна ўзи гап бошлади:

— Кечирасиз, бейафандим, сизни яна безовта қиляпман.

— Зарари йўқ.

— Бирор мамлакатда аҳоли кўпайса, нима ошиши керак?

— Депутатлар сони!

— Йўқ,— деб минғиллади у.

— Қамоқхона!

Яна ручкаси билан ниманидир ёзиб кўрди.

— Тўғри келмаяпти!

— Чайқовчилар!

— Иккинчи ҳарфи «с», охиргиси «л».

— Истеъмол.

— Ҳм! Тўғри!

Яна анчагача жим кетдик. Бир пайт тўсатдан унинг овози чиқиб қолди.

— Ассалому алайкум.

Мен ҳам алиқ олдим:

— Ваалайкум ассалом!

— Тўғри, тўғри!— деб юборди у.

— Нимаси тўғри?

— «Ассалому алайкумга» бериладиган жавоб-да.

Бу семиз одам жиннига ўхшайди. Ишқилиб, жазавасти тутиб, бўғзимга ёпишмаса бўлгани.

— Бейафандим, сиздан бир нарса сўрамоқчиман.

— Бемалол.

— Бир нотанинг номини айтиб беролмайсизми?

— До!

— Йўқ, у эмас.

— Ре!

— Тўғри келмайди!

— Ми!

— Йўқ!

— Фа!

— Бошқачароқ. Биринчи ҳарфи «с». Ўзи икки ҳарфдан иборат.

— Си!

— Отангизга раҳмат-э... Икки соатдан бери тополмай гаранг эдим. Сизни етказганига шукур, музикадан анча бохабар экансиз.

— Ҳа, анча хабарим бор музикадан. Соль, ля деган бошқа ноталарни ҳам биламан.

Яна орага узоқ жимлик чўкди.

— Бейафандим!

— Лаббай, тақсир!

— Кураш тушиладиган жойга нима дейилади?

— Майдонча дейилади.

— Э, саломат бўлинг-э! «Бўзқир» деган сўзни ёзиб, нега чиқмаяпти, деб ўтирган эдим.

Қўлидаги газетани улоқтириб, бошқа бирини олди.

Яна менга савол ёғилди:

— Осмондан нима ёғилади? Тош, деб ёзган эдим, тўғри келмаяпти.

— Емғир.

— Худди ўзи! Бало экансиз!

Яна жимиб қолдик. Поезд уч-тўрт станцияда тўхтаб ўтди.

Семиз ҳамроҳим сўраб қолди:

— Бейафандим, маркабнинг туркчаси қандай бўлади?

— Эшак!

— Буни қаранг, айни ўзи-я!

— Бўлмасам-чи!

— «Овқат»га араб тилида нима дейилади?

— Қанақа овқат?

— Ҳазимизнинг хонаки овқат-да.

— Хонаки овқатнинг номи бошқа, ёнида компоти бўлса яна бошқа.

— Уч ҳарфдан иборат экан!

— Эқл.¹

— Вой, қуйиб қўйгандек-а!

Анқарага етиб келдик. Семиз одам кела келгунча кроссворд ечиш билан банд бўлди. Лекин кроссворднинг ҳар бир сўзини мендан сўраб турди.

— Мен ҳар куни ҳамма газеталардан олиб тураман,— деди у.

— Газетани ўқиб туриш маъқул гап!— деб жавоб бердим унга.

— Э, қаёқда дейсиз,— дея эътироз билдирди у,— бир сатрини ҳам ўқимайман. Газеталарда чиққан жамики кроссвордни топчаганимча кўнглим жойига тушмайди. Жуда ғалати эрмак-да бу! Ҳалигача менинг тишим ўтмаган бирорта кроссворд босилгани йўқ! Бирпасда қотириб ташлайман.

Тепадан чамадонимни олдим. Мен шу станцияда тушадиғанман, у ўтиб кетади.

¹ Эқл.— арабчада овқат дегани.

— Хўп, хайр!
Семиз одам газетадан бошини кўтарди.
— Алифбенинг биринчи ҳарфи нимади?— сўради у кўзларини бақрайтириб.
— «А»,— деб жавоб бердим.
У суюниб кетди:
— Қойил! Худди ўзи!

ҒАРОЙИБ БОЛАЛАР

РОМАН

Биринчи хат

Анқара, 12 ноябрь, 1963 йил

Дўстим Аҳмад!

Бир-биримиз билан тез-тез хат ёзишиб турамыз, деб ваъдалашган эдик. Негадир ўшанда менга унчалик ишонқирамовдинг... Зайнаб, сен Анқарада ўзингга янги ўртоқлар топгач, бизларни эсдан чиқариб юборасан деган эдинг.

Мана, сўзимнинг устидан чиқяпман. Демак, сизларни унутмабман.

Анқарага кўчиб келганимизга бир ҳафта бўлди. Янги уйга жойлашиб ҳам олдик. Сенга илгарироқ хат ёзишнинг иложи бўлмади.

Чунки янги мактабга энди қатнай бошладим. Янги адресимизни ҳам куни кеча дадамдан билиб олдим. Хат ёзишни сендан бошляпман.

Тўғриси айтганда, ўқишлар авжи қизиб турганида мактабни ташлаб Истамбулдан чиқиб кетишга ҳечам кўнглим бўлмовди, ҳам синфдош ўртоқларимга ўрганиб қолган эдим. Ахир тўрт йилдан кўп бирга ўқидик-да. Аммо иложим қанча — дадам Анқарага янги ишга ўтди. Уй ичи билан кўчиб келдик. Яқин оғайнилари дадамга Анқарадан яхшироқ иш топиб беришди, бу ҳақда сенга Истамбулда ҳам айтган эдим. Дадам учта синфдош ўртоғи билан ҳозир бир фирмада ишляпти. Учови ҳам оиласи билан бир бинода туришаркан. Улар дадамга ҳам иш, ҳам шу бинодан бўш уй топиб қўйишибди. Дадамнинг ўртоқлари ҳам бола-чақали экан. Бир бинода тўққиз бола бўлиб қолдик. Ешларимиз ҳар хил. Бештамыз битта мактабга қатнаймыз. Ўзим тенги бир бола билан бир синфда ўқияпман. Укам Метин янги мактабдан, янги ўртоқларидан ётсираб юрибди. Мен бўлсам ҳаммасига дарров кўникиб кетдим.

Ҳаётда рўй берадиган муҳим воқеалар ҳақида ёзиб туришга келишиб олган эдик. Янги уй, янги мактаб, янги ўртоқлар — булар менинг ҳаётимда муҳим гап бўлди. Ҳаммаси шу, бўлак янгиликлар йўқ.

Истамбулдаги синфдош ўртоқларимни жуда тез соғиниб қолдим. Сизлар билан қачон ва қаерда кўришамиз энди?

Менга ўхшаб сен ҳам берган сўзингнинг устидан чиқсан, деб ишонаман. Ўртоқларнинг ҳаммасига мендан салом айтиб қўй. Ҳаммангизга муваффақият тилайман.

Синфдошинг Зайнаб Ёлқир

Американи қурган меъмор

Истамбул, 15 ноябрь, 1963 йил

Қадрдон дўстим Зайнаб!

Хатингни олиб, жуда хурсанд бўлдим. Яшавор. Очигини айтсам, Анқарага боргандан кейин бизни эсдан чиқариб юборасан, деб ўйлагандим. Хатингни синфдаги ҳамма болаларга ўқиб бердим. Тоза хурсанд бўлишди. Ҳаммалари сенга салом айтишди.

Мен ҳам сўзимнинг устидан чиқаман. Бу ерда юз берадиган муҳим воқеалар ҳақида сенга албатта ёзиб тураман.

Сен Анқарага кўчиб кетганингдан кейин мен қизиқ бир ҳодисанинг гувоҳи бўлдим. Ҳозир сенга шуни ҳикоя қилиб бераман.

Ўқитувчимиз бир куни эрталаб синфга ҳовлиқиб кириб келди-да, бизни текширгани инспектор келаётганмиш, деди. Ўқитувчининг ранг-рўйини кўриб, бизни баттар қалтироқ босди.

Ўша куни эшитсак, инспектор қўшни мактабларда ҳам бўлган экан. У ерда нима ишлар қилганини дарров таниш болалардан суриштириб билиб олдик. Маълум бўлишича, у тўғри синфга кириб бораркан-да, ўқитувчига доскага бирор масала ёзиб, ўқувчиларга ечтиришни буюраркан. Шундан кейин ўқитувчига айтиб, болалардан диктант олдираркан. Диктантларни йиғиштириб, шахсан ўзи текшириб чиқаркан. Охири у савол-жавобга ўтаркан. Нима савол беришини ҳам билиб олдик. Сўрайдиган нарсалари шу экан: «Америка қачон кашф этилган?» «Энг севган одамнинг ким?» «Истамбулни ким забт қилган?» «Сулаймония мачитини ким қурган?»

Ўқитувчимиз бизга янги дафтар тутишни буюрди. Шундан кейин у доскага қийин бир масалани ёзиб, шу ернинг ўзидаёқ уни ўзи ечди-да:

— Мана энди буни яхшилаб кўчириб олинглар,— деди.

Масалани ечими билан боплаб кўчириб олдик. Ўқитувчимиз уни ўчириб, ўрнига шеър ёзди.

— Буниям айнан кўчириб олинглар!

Яна айтганини қилдик. Шундан кейин у ҳамманинг дафтарини кўриб берди. Хатолари бўлса, тузатиб чиқди.

— Болалар, жаноби инспектор синфимизга кирса, мен сизларга мана шу масалани бериб, шу шеърни диктантга ёздираман,— деди у охири.

Бу ёридан кўнгли хотиржам бўлгач, ўқитувчимиз масаланинг иккинчи томонига ўтди.

— Энди баъзи саволларга бериладиган жавоблар билан

танишиб чиқамиз. Инспектор жаноблари нимани сўраб қолса, шунга шариллатиб жавоб беришингиз керак.

Биз савол-жавобларни ёдлашга ўтдик.

— Америка қачон кашф этилган?

Бутун синф бараварига гувиллайди:

— 1492 йилда.

— Сен учун энг азиз одам ким?

Бу саволга ҳар ким ҳар хил жавоб бергани учун синфда қий-чув кўтарилди. Баъзилар Отатуркнинг номини айтишса, қолганлари ойиси билан дадасини тилга олади.

Ўқитувчимиз кейинги саволга ўтади:

— Истамбулни ким забт қилган?

Дарҳол жавобни ёпиштирамиз:

— Султон Меҳмед Фотиҳ!

— Сулаймония мачитини ким қурган?

Ҳали у сўраб улгурмасданоқ шариллатиб жавоб берамиз:

— Меъмор Синон.

Савол-жавобларни ёдлашга икки кун вақтимиз кетди. Ўқитувчимиз ҳар икки гапнинг бирида: «Жавобларга эҳтиёт бўлинглар, тагин адашиб-нетиб ўтирманглар», деб огоҳлантириб қўярди.

Ҳаммасини қойиллатиб ёдлаб олдим. Жавобларни бир сафга тизиб, ўзимча қайтараман: «1492. Дадам. Султон Меҳмед Фотиҳ. Меъмор Синон. 1492. Дадам. Султон Меҳмед Фотиҳ. Меъмор Синон. 1492. Дадам...»

Азбаройи булар миямга қаттиқ ўрнашиб қолганидан юрган йўлимда пичирлаб гапирадиган одат чиқарибман.

— Ҳа, ўғлим, тобинг йўқми?— сўраб қолди оғим бир куни эрталаб.

— Йўқ, тузукман.

— Ҳайронман. Туни билан «1492, дадам, султон Меҳмед Фотиҳ, меъмор Синон...» деб алаҳлаб чиқдинг.

Биз кутган инспектор ўша куни эрта билан синфга кириб келди. Ўзинг биласан-ку, менда ҳовлиқиш одати йўқ. Лекин ўша куни нимагадир ичимдан титроқ келиб, юрагим ҳапириб кетаверди. Балки ўқитувчимизнинг авҳолини кўриб, шундай бўлгандирман. Боёқишни қалтироқ босиб, қўли титраётганини биринчи марта ўшанда кўрдим.

— Қани, ўқувчиларга диктант ёздиринг-чи!— деди инспектор.

Ўқитувчимиз бизга маълум бўлган шеърни диктант қила бошлади. Болалар унинг айтганини ёзаётгандек бўлиб, ручкаларини жўрттага қитирлатиб қўйишарди. Ваҳоланки, бу диктант дафтарларимизга аллақачон бехато кўчириб қўйилган эди.

Диктант тугагач, инспектор дафтарларимизни бирма-бир текшириб чиқди. Бирортамиздан ҳам заррача хато тополмади.

— Уқувчиларга яхши сабоқ берибсиз, ташаккур,— деди у боши осмонга етиб.

Инспектор чап қаторда ўтирган Чингизнинг дафтарини кўришни унутган эканми, бир пайт: «Қани, сеникиниям бир кўрай-чи!» деб қолди. Чингиз унга дафтарини узатди.

— Бу нимаси?— тутақиб кетди инспектор.

— Диктант, афандим.

— Қанақа диктант бу?

Инспекторнинг фиғони фалакка чиқди. Чингиз ўтирган томонга секин ўгирилиб қараган эдим, воқеа маълум бўлди: бола бечора кўрқиб кетганидан дафтарининг тайёр масала ёзилган бетини очиб юборибди.

— Ҳозир ёзган диктантнинг қани?

Чингиз сал бўлмаса диктантни очиб кўрсатай девди, яхшиямки, ўқитувчимиз инспекторнинг орқасида турган экан, Чингизга ҳар хил имо-ишоралар қилиб, зинҳор диктантни кўрсатмаслик кераклигини тушунтирди.

— Диктантни ёзолмадим, афандим.

Инспектор Чингизга сирли ишоралар қилаётган ўқитувчига ўгирилди:

— Доскага масала ёзинг, ечиб беришсин.

Ўқитувчимиз лавлагидек қизариб кетди.

Аслида биз инспектор олдин масала бериб, кейин диктант ўтказди, деб ўйлаган эдик. Кўшни мактаб болалари шундоқ дейишганди. Чингизнинг эсанкираб қолишига сабаб ҳам шу тартибнинг ўзгариши бўлди.

Чингизнинг дафтари ҳамон инспекторда эди, шунга кўра, ўқитувчи доскага бошқа бир масалани ёзишга мажбур бўлди. Узинг яхши биласан, арифметикадан нуқул аъло оламан. Лекин ҳамма қатори мен ҳам роса эсанкираб қолган эканман, масалани сираям ечолмадим. Дафтарларимизни кўриб, инспекторнинг қовоғи уюлди. Ўқитувчимиз қанчалик хижолат бўлганини айтмайсанми! «Инспектор мендан сўрайдиганини сўрасину, ўқитувчимизнинг юзини ёрун қилай», дейман ўзимга-ўзим. Кейин аста пичирлайман: «1492. Дадам. Султон Меҳмед Фотиҳ. Меъмор Синон. 1492...»

Инспектор меннинг ҳолатимни сезган эканми, тўсатдан:

— Қани, ўрнингдан тур-чи,— деб қолди.

Хурсанд бўлиб кетдим. Дарров дик этиб ўрнимдан турдим. Нима бўлганини болалар кейин гапириб беришди. Инспектор олдиниға:

— Ешинг нечада?— деб сўрабди.

Азбаройи юрагим типирчилаб турганидан саволи қулогимга бошқача эшитилибди. Мендан Америка қачон кашф этилганини сўраяпти, деб ўйладим.

— 1492, афандим,— дедим овозни барала қўйиб.

Инспекторнинг кўзи ола-кула бўлиб кетди.

— Нима-а-а? Неча ёшдасан?

Назаримда, жавобни дўндириб қўйганман. Шунинг учун яна томоққа куч бердим:

— 1492, афандим.

— Истамбулни фатҳ этган ким?

Бериладиган жавобларни тартиб билан ёдлаб олганман. Шунга кўра навбатдаги жавобни айтдим:

— Дадам.

Инспектор нимани олдин, нимани кейин сўраши маълум эди. Эъди бизга қолганда бу тартибни бузишини мен қаёқдан билай?!
Меҳмон полни гурсиллатиб бир тепди:

— Сендан Истамбулни ким фатҳ этган, деб сўраяпман?

— Дадам-да, афандим.

— Даданг ким ўзи?

— Меъмор Синон.

— Нима деб валдираяпсан, ўғлим? Дадангни сўрасам, меъмор Синон дейсан.

Иш пачава бўлганини шундагина тушундим. Аммо роса эсанкираб қолган эканман, бунинг устига инспектор бўкириб турибди — эс-ҳушимни йиғиб ололмадим.

— Ҳўш, меъмор Синон нима қилган?

Қутилмаган савол мени баттар чалғитиб юборди.

— Истамбулни фатҳ этган, афандим,— дедим жон ҳолатда.

— Ким фатҳ этган?

— Ким бўларди, меъмор Сулаймон-да, — дедим ҳозиргина йўл қўйган хатойимни тузатмоқчи бўлиб.

— Ундоқ бўлса Сулаймония мачитини ким қурган?

— Султон Синон Фотиҳ.

Жавоблар бир-бирига қоришиб кетганини ўзим ҳам сезиб турибману, лекин ноиложман: карахт бўлган одамга ўхшайман.

Инспекторнинг ғазаби қайнаб кетди. Жаҳл устида нима деганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Уғлим, Американи қурган одам меъмор султон Меҳмед бўлади. Сулаймония мачитини эса Фотиҳ Синон кашф этган.

Болалар пиқирлашиб қолди. Инспектор нотўғри гапириб қўйганини сезди.

— Яъни айтмоқчиманки, Синония мачитини меъмор Сулаймон қурган, Фотиҳни меъмор султон Меҳмед фатҳ этган. Яна қовун тушириб қўйди.

— Мени ҳам йўлдан урдинг, болакай,— деди у охири ўзини оқламоқчи бўлиб.

Инспектор бошини тебрата-тебрата жаҳл билан ташқарига чиқиб кетди.

Синф сув қўйгандек жим бўлди.

— Минг афсус!— деб юборди ўқитувчимиз анчадан кейин ўзига келиб.

Бу гапни у менга қаратиб айтдим, инспекторгами ёки ўзигами — яхши тушунолмадим.

Уша кунни роса юзим қора бўлди. Буни сенга таърифлаб беришга ожизман. Шу воқеа эсимга тушса ҳали-ҳали азоб чекаман. Қолбуки, ниятим холис эди. Мен инспекторнинг сўраган нарсаларига шариллатиб жавоб бермоқчи ва бу билан ўқитувчимизнинг обрўйини сақлаб қолмоқчи бўлган эдим.

Сен ҳам ваъдага вафо қил. Янгиликлардан ёзиб тур. Хўпми? Хатингни кутаман. Сенгаям муваффақият тилайман, дўстим.

Синфдошинг *Аҳмад Тарбай*

Дадалар аълочи бўлади

Анқара, 19 ноябрь, 1963 йил

Қадрли дўстим *Аҳмад!*

Жавоб хатинг учун катта раҳмат. Менга ёзган хатинг ҳаммиша шунақа бир қулоч бўлсин. Бу ерда нима воқеа рўй берса, мен ҳам батафсил ёзиб тураман. Хатингни ўқиб турганимда сени кўз олдимда бир зум тасаввур қилдим. Шунда инспектор икковинг қаршимда намоён бўлдинглар. Кулавериб ичагим узилди...

Энди сенга уйимизни таърифлаб берсам. Биз тўрт қаватли бинода турамыз. Ҳар бир қаватда иккитадан квартира бор. Биз иккинчи қаватдамыз. Дадамнинг учала ўртоғи ҳам шу бинода оиласи билан яшайди. Бу ҳақда сенга олдинги хатимда ёзган эдим.

Уйнинг орқаси майдон. Катта бўлса ҳам, ҳувиллаб ётади. Кечкурунлари ҳаммамиз шу ерда ўйнаймыз.

Тунов куниям қий-чув кўтариб ўйнаб юрган эдик, дадаларимиздан гап чиқиб кетди. Ҳар ким ўзининг дадасини

мақтайверди. Майда болалар айниқса тўполон кўтариб юборишди. Метин деган укам бор. Ҳозир учинчи синфда ўқийди. Ҳаммадан шу укам ошиб тушди. «Менинг дадам зўрла, менинг дадам билағонла» деяверди кўкрагини кериб.

Аслида ҳақ гап бу. Дадамиз мактабда нуқул аъло баҳолар билан ўқиган эканлар. Буни ўз оғизларидан эшитганмиз.

Икки ўртада баҳс қизиб кетди.

— Менинг дадам сизларникидан зўр ўқиганлар. Синфдан синфга нуқул аъло баҳолар билан ўтганлар. Ҳа, мана шунақа,— дерди Метин бўш келмай.

Дадам билан бирга ўқиган ўртоғининг ўғли:

— Ҳо, роса олиб қочдинг-ку!— деди Метинни калака қилиб.

— Бу гапни кимдан эшитдинг ўзи?— сўради бошқа бир бола.

— Дадамнинг ўзлари айтганлар,— деди Метин керилиб. Кейин қўшиб қўйди:

— Ким ишонмаса, бориб дадасидан сўрасин. Ҳаммамизнинг дадамиз бирга ўқишган экан. Рост гапни айтиб беришади.

Каттароқ болалар даҳанаки жангга қўшилмай турган эди, мен билан бир синфда ўқийдиган қўшни қиз:

— Ёлғон гапиргани уялмайсанми, аълочи деб менинг дадамни айтса бўлади,— деб укамни койиб берди.

— Узинг ҳам алдоқчи экансан. Менинг дадам синфда ҳечам қолмаганлар. Нуқул аъло ўқиганлар. Тушундингми?— деди бошқа бир бола бўйинини чўзиб.

— Фирт ёлғон бу. Даданг сени алдапти. Аълочи деб менинг дадамни айтса бўлади.

— Дадам ҳечам алдамайдилар.

Катта болалар ҳам бунга қўшилганини кўриб, хунобим ошди. Баҳс тобора қизиб боряпти.

— Тўғрими, опа? Дадам аълочи бўлганлар-а? Узинг айт, булар эшитишсин,— деди укам мени мададга чақириб.

— Ҳа, тўғри, шундоқ бўлган,— дедим.

Қий-чув яна авжга минди.

— Қўй, хафа бўлма, ким нима деса деяверсин. Барибир фойдаси йўқ,— дедим укамни юпатиб.

Еши биздан анча катта бир бола:

— Ҳамманг нотўғри гапиряпсан,— деди маҳмаданалик қилиб.— Ҳеч кимнинг дадаси аълочи бўлмаган. Тўғриси айтсам, уларнинг орасида фақат менинг дадам яхши ўқиганлар.

— Ол-а!— деди Метин қизишиб.

— Ишонмасанг, бориб дадангдан сўрашинг мумкин.

— Даданг лақиллатипти сени!

— Сени.

Метин ўзига иккита келадиган бу болага калла қилмоқчи бўлган эди, аранг ушлаб қолдим.

Уйга кетяпмизу, Метин ҳадеб:

— Алдоқчилар... Мактабда фақат менинг дадам аълочи бўлган!— деб ҳўнг-ҳўнг йиғлади.

Уйга кира солиб, у ойимнинг олдига югурди.

— Дадам аълочи бўлмаганмиш. Дадам алдоқчи эмиш.

Ойимнинг жаҳли қўзиб, жеркиб берди:

— Учир овозингни! Бу нима қилиқ! Яна қайтарсанг, тилингни кесиб оламан.

Укам дарҳол жим бўлди.

— Нимага аччиқ қиласан, Метин,— дедим уни юпатиш учун.— Айб ўзимизда бўлиши ҳам мумкин. Дадамиз уларнинг дадалари билан бир мактабда ўқимагандир балки.

— Ўзлари доим бирга ўқиганмиз, дейишади-ку.

— Бўпти, кечқурун дадамнинг ўзларидан сўраймиз. Бор гапни айтадилар.

Фулғулага тушиб қолдим. Бу масала мени ҳам қизиқтира бошлади. Кечқурун овқатланиб ўтирган эдик, дадамдан боғи гапни сўрадим.

— Ҳа, бирга ўқиганмиз, тўғри. Аслида тўртталамиз ҳам бир синфда ўқиганмиз. Мен улардан бири билан уч йил, қолган иккитаси билан беш йил бир синфда ўқиганман.

Кундузи ойимнинг Метинга қилган пўписаси эсимга тушиб, бошқа нарса сўрашга юрагим бетламади.

Эртаси кунни мактабга борганимда ёнимдаги партада ўтирадиган қиздан дадаси мактабда қандай ўқиганини сўрадим.

— Менинг дадам нуқул аъло баҳо билан ўқиган,— деди у.

Бу гапни орқамиздаги бола эшитиб қолди.

— Менинг дадам ҳам аълочи бўлган эканлар,— деди у керилиб.

Хуллас, бу масала бутун синфнинг оғзига тушди. Атигич уч бола дадаси ёшлигида қандай ўқиганлигини билмас экан. Қолган ҳамма ўқувчиларнинг дадаси аълочи бўлиб чиқди.

Аҳмад, хатимни олганингдан кейин сен ҳам дадангдан сўраб кўр — у кишиям мактабда аъло баҳолар билан ўқиган эканларми? Лекин аълочи бўлганларига ҳозирданоқ ишонаман. Чунки кимни олиб қарама, ҳамманинг дадаси негандир аълочи бўлиб чиқяпти.

Орадан икки кун ўтмаган ҳам эдики, бир пайт Метиннинг ўқитувчиси ойимни мактабга айттириб юборди. Маълум

бўлишича, укамнинг ўқиши пасайиб кетибди. Ишдан қайтгач, бу гап дадамнинг қулоғига етди. Дадам Метинни анча койиб бердилар, кейин эса уни олдиларига ўтқазиб, ётиги билан насиҳат қилдилар.

— Ахир мендан ибрат олсанг бўлмайдими, ўғлим? Мен сендек пайтимда ҳамма фанлардан аъло баҳо олиб ўқирдим. Бирор марта ҳам паст баҳо олмаганман. Синфда менинг олдимга тушадиган бола йўқ эди. Хўш, сен-чи? Уят эмасми, ахир! Нимага ўқишининг мазаси йўқ? Бола деган дадасига ўхшаши, ундан ибрат олиши керак-да, ахир.

Дадам анча ҳовуридан тушган эди, фурсатни қўлдан бергим келмади.

— Қўяверинг, дада,— дедим.— Метин ҳам катта бўлганида болаларига мактабда зўр ўқиганман, деб айтиши мумкин-ку.

Илмоқли гапимни ойим фаҳмлаб қолиб, дарров танбеҳга ўтдилар.

— Бу нима беадаблик, қизим тушмагур? Энди сенинг тилингни кесиб олайми? Ўзингдан катта гапираётганда тек ўтирсанг бўлмайдими!

Бу ёғига индамай қўя қолдим. Дадам бошқа чурқ этиб оғиз очмадилар.

Хуллас, Анқарага кўчиб келганимиздан бери бундан бўлак йирикроқ воқеа юз бергани йўқ.

Мендан ҳамма синфдош ўртоқларга салом айт. Сенга ҳам муваффақиятлар тилайман.

Синфдошинг *Зайнаб Елқир*

Дарслар янгидан бошланди

Истамбул, 23 ноябрь, 1963 йил

Дўстим *Зайнаб!*

19 ноябрда ёзган хатингни олиб, қанчалик қувонганимни таърифлаб беролмайман.

Машъум бир янгилик бор: ўқитувчимиз мактабдан кетди. Бошқа вилоятга ишга ўтганмиш. Унга қаттиқ ўрганиб қолган эканмиз, эшитиб жуда хафа бўлдик. Охирги дарсида биз билан хайрлашди, шунда баъзилар кўз ёши тўкиб олишди. Упкам тўлиб, ўзимни аранг босиб ўтирган эдим, синфдан чиқаётиб бошимни силаши билан мен ҳам чидаб туролмадим. Ҳўнграб йиғлаб юбордим.

Аслида ўқитувчимиз ҳўв ўша инспектор келган кундаги воқеадан кейин менга унчалик рўйхуш бермай юрган эди.

Шу хайрлашув кунни бизга бир-икки оғиз ширин гап айтиб, ҳаммамизга муваффақият тилади.

— Яна кўришгунча хайр, болалар!

Шундай деди-ю, эшикка қараб юрди. Енимдан ўтиб кетаётганида эса бошимни аста силаб қўйди.

Янгиси ҳам эркак ўқитувчи. Биринчи дарсига кириши биланоқ нималарни ўтганимизни суриштира кетди. Ҳар қайси-мизни бирма-бир турғизиб, кетма-кет саволлар берди. Жавобларимиздан сира қониқмади.

— Афсус... Минг афсус... Ҳеч нимани билмас экансизлар!— деди у охири бошини чайқаб.

Дамир бор-ку, Дамир, синфимизнинг аълочиси. Ҳатто шу Дамирнинг жавобларидан ҳам кўнгли тўлмади-я. Навбат менга келди. Билганимни гапириб бердим. У бўлса нуқул «эсиз, эсиз» деб тиззасини шапатиллаб ўтирди. Менга қолса, сўраган нарсаларига тўғри жавоб бердим.

Болалар бирин-кетин дарсларни гапириб беришяпти-ю, у бўлса дам-бадам:

— Шунча йил ўқиб, ҳеч нима ўрганмабсиз-да? Бекорга келиб-келиб юраверибсизлар-да? Эсиз вақт, эсиз... Уқиш эмас, уқиш керак эди, уқиш,— деб нолийди бошини чайқаб.

— Нима, сўраган нарсангизга тўғри жавоб бермадимми?— деди бир пайт Мине ўпкаси тўлиб.

— Йўқ, жавобинг тўғри бўлди,— деди янги ўқитувчимиз. Кейин қўшимча қилди.— Ҳа, тўғри жавоб бердинг. Лекин юзаки, саёз. Ҳаммаларинг шунақа, билимларинг саёз экан.

Унинг бу гапидан қаттиқ ранжиган бўлсак ҳам индамадик. Эски ўқитувчимизнинг дарсларидан ёмон баҳо олиб юрган уч-тўрт бола буни эшитиб гимирлаб қолди. Янги ўқитувчининг гапи уларга мойдек ёққан эди.

— Эски ўқитувчимиз яхши дарс берарди, ёмон ўқимасдик,— деди Дамир ўзини тутолмай.

— Ҳа, жавобларингиздан билиниб турибди,— пичинг қилди янгиси.

Шундан кейин у стол атрофида бирпас айланиб юргач, мулойимлик билан гап бошлади:

— Болалар! Мана энди келишиб олайлик. Илгари ўқиган нарсаларингизни энди унутасиз. Мутлақо эсдан чиқаринглар. Ҳамма дарсларни янгидан бошлаймиз. Тушунарлими?

Дамир қўл кўтариб сўради:

— Ахир биз китобда нима ёзилган бўлса, шуни ўқиган эдик-ку?

— Мен сизларга энди ҳаммасини эсдан чиқаринг деб айтяпман!

Янги ўқитувчининг биринчи дарси шундай ўтди. Танаффусда болалар тарафма-тараф бўлиб кетишди. Баъзилар эски ўқитувчининг ёнини олган бўлса, бошқалар янгисини ҳамоя қилишди. Очигини айтсам, ҳеч кимга қўшилмай бетараф қолдим.

Бир пайт қўшни «5^б» синф ўқувчилари билан таплашиб қолдик. Маълум бўлишича, уларга ҳам ўқув йилининг бошида янги ўқитувчи келган экан. Худди бизникига ўхшаган воқеа юз берибди. Уларнинг янги ўқитувчиси ҳам дарсга биринчи кирган кунидек: «Илгари нима ўтган бўлсангиз, ҳаммасини эсдан чиқаринглар!» деб буюрибди.

Янги ўқитувчимизнинг бу услуби айрим болаларга жуда қўл келиб қолди. Ўқитувчининг бирор саволига нотўғри жавоб бериб, дакки эшитадиган бўлишса, дарҳол:

— Олдинги ўқитувчимиз бизга шундоқ деган эдилар, афандим,— дейишади.

Ўқитувчимизнинг эса баттар фиғони фалакка чиқади.

— Минг марта айтдим-ку сенларга, илгаригисини эсдан чиқаринглар деб!

Мияга ўрнашиб қолган нарсаларни унутиш қийин бўларкан. Бу иш фақат Дамирнинг қўлидан келди, холос.

Бир кун дарсга мактаб директори кириб қолди. Тарих дарси эди. Директор дарсларни қандай ўзлаштираётганимизни билмоқчи бўлди шекилли, Дамирни ўрнидан турғизиб, қатор саволлар берди.

— Урта аср маданияти нима?

Дамир индамади. Директор бошқа саволга ўтди:

— Китоб босишни ким кашф этган?

Дамирдан садо йўқ. Директор унинг аълочилигини биларди, шунинг учун ҳайрон бўлди:

— Ҳа, нима бўлди, нега индамайсан?

— Ҳаммасини унутдим,— деди Дамир.

— Бўлмаса Америка қандай кашф этилганини сўзлаб бер.

— Унутдим, афандим.

— Уйғониш даври деб нимага айтилади?

— Эсдан чиқардим, афандим.

— Бу қандоқ гап, ҳеч нарса эсингда қолмапти,— хуноби ошиб деди директор.— Хўш, нимани биласан ўзи, шуни гапириб бер.

— Ҳозир ҳеч нарса билмайман. Билганларимни эсдан чиқариб юбордим.

— Ҳа, нечук?

— Янги ўқитувчимиз шундоқ дедилар, эски ўқитувчингиз нимани ўтган бўлса, энди ҳаммасини унутиб юборинглар, деб айтдилар.

Директор мени чақирди.

— Ҳиндистонга денгиз йўлини биринчи бўлиб ким очган?

Ана холос! Аксига юриб, шу топда кашфиётчининг исмини унутиб қўйибман. Аслида тилимнинг учуда турибди-ю, лекин ҳечам эслаёлмадим. Дамир боя жўрттага айтган бўлса, мен ростакамига унутган эдим.

— Эсимда йўқ, афандим,— дедим охири ноилож.

Директор кўзойнагининг устидан ўқитувчига бир қараб қўйди-да, индамай синфдан чиқиб кетди. Гўё ҳеч нима бўлмагандай ўқитувчи дарсни келган жойидан бошлаб юборди:

— Хўш, ёвуз Салим султонга келсак..

Танаффусда болалар Дамир икковимизни ўраб олиб, тасанно айтишди. Аслида эса Ҳиндистонга денгиз орқали борадиган йўлни ким кашф этгани мутлақо ёдимдан кўтарилган эди.

Мендаги бу паришонхотирлик касали бошимга яна кўп савдолар солди. Мана, яна бир шингилини эшит. Жуда шарманда бўлдим.

Воқеа бундай бўлди. Ўзинг биласан, мактабда ота-оналар кенгаши — оила-мактаб иттифоқи деган нарсаси бор. Бир куни ота-оналар мажлисидан кейин қўлбола концерт қўйиб беришга аҳд қилдик. Менга декламация қисмини топширишди.

Илгариги ўқитувчимиз бир дарсда қўйни жуда мактаб гапирган эди. Қўй ғоят фойдали жонивор, сут беради, ёғ қилади, гўшти лаззатли бўлади, жунидан матолар тўқилади, терисидан иссиқ пўстин чиқади, суякларидан илик бўлади, унинг қийи ўғитнинг зўри ҳисобланади, деб айтган эди.

Ўша куни дарсдан чиқибоқ битта шеър ёзиб ташлаган эдим. Мана ўша шеърим:

Қ ў й

Думбаси бор жиққа мой,
Елиники сутга кон,
Майингина жуни бор,
Кийимбоп экан обдон,
Соп чиқади шохидан,
Гўшти — лаззат уяси,
Териси пўстин берар,
Ўғитман дер қийиси.
.....
Кўклам келса қўзилар
Суякка илик тўплар.

Ёзган шеърим эски ўқитувчимизга жуда маъқул бўлди. У, ота-оналар мажлисидан кейин концерт бўлади, ўшанда албатта ўқиб берасан, деб тайинлади.

Ўзимда йўқ суюниб кетдим. Шунда кейин шеърни пухта ёдлаб олмоқчи бўлдим. Беш-олти кунгача шу иш билан овоза бўлдим. Мақсад — ўзим ёзган шеърни концерт пайтида шариллатиб ўқиб бериш эди. Аммо омадим келмади — мени концертга чиқармоқчи бўлган ўқитувчимиз лоп этиб бошқа мактабга ишга ўтиб кетди. Унинг ўрнига келган янги ўқитувчи менинг тайёргарлигимдан хабар топган экан, шеърни ўз қулоғи билан эшитмоқчи бўлди. Ўқиб бердим.

— Бу шеъринг мутлақо ярамайди,— деди у.— Илгари ўқиган нарсаларни миядан чиқариб ташланглар, деб айтган эдим-ку, ахир. Бошқа шеър бераман, концертда шуни декламация қиласан.

У менга ўқиш китобини очиб «Ватаним» деган шеърни кўрсатди.

— Мана шуни ёдлаб ол. Концертда яхшилаб декламация қиласан!

Аммо ёдлашга вақт қани! Мажлис эртага белгиланган. Бир кунда уни ёдлаб бўладими. «Ватаним» шеърини сен билсанг керак. Ўқиш китобларимиз бир хил бўлса, ўша саҳифани очгин, кўрасан. Тополмасанг, мана, ўқиб кўр:

В а т а н и м

Эй, заррин либосларга зап ўралиб олган,
Эй, бўлиқ бошоқлару боғ-роғларга тўлган
Ва осмон бўйи дoston битган ватаним, ҳей!

Эй, ўша буюк инсонни берган онанинг,
Эй, жабру жафо, кураш, имон ҳамда нолаининг
Ва Синон битган чўнг қуббанинг ватани, ҳей!

Хуллас, «эй» билан бошланиб, «ҳей» билан тугайдиган оддий бир шеър! Аммо қанчалик ҳаракат қилмай, вақт жуда оз бўлгани учун уни яхши ёдлаб ололмадим.

Эртасига мактабга келишим билан ўқитувчимиз:

— Қани, концертдан олдин бир репетиция қилиб кўрайлик-чи. Ўқи шеърни, эшитамиз,— деб қолди.

Ўзим билганимча ўқиб берган эдим, унга маъқул бўлмади:

— Ярамайди. Шеър деган бундай декламация қилинмайди,— деди у норози бўлиб.

Яна қайтариб декламация қилдим. Барибир унга ёқмади.

— Шеърни шеърдек ўқиш керак, бўтам. Бу сенга кўчада ўтган-кетгандан адрес сўраш деган гап эмас. Жойига қараб овоз янграб чиқиши ёки майин бўлиши лозим. Баъзан пардани титратиб бос. Лозим бўлса овозинг ипакдек майин бўлсин, керагида эса арслондек наъра торт. Шуни ҳам айтиб

қўяйки, шеър ўқиётганинда чап қўлни белга тираб, ўнг қўлни тўғрига узатиб тур. Иннайкейин, «ҳей» деган ундов келганида оёғинг билан полни қаттиқ дўпиллатиб ур. Мана, ҳозир сенга кўрсатаман, кўриб қўй. Шеър декломация қилиш мана бунақа бўлади.

Ўқитувчимиз шеърни ўзи айтганидек қилиб ўқиб берди. «Хей» деган жойга келганида ўнг оёғини даст кўтариб, полни зарб билан бир тепди.

— Гап деган бундоқ бўпти. Фанимларнинг бошини янчиб, ер билан яксон қилмоқчи бўлган одамдек бор кучинг билан полни тепишинг керак.

Айтганини қилдим. Аммо хаёл оёққа кетиб, шеърнинг баъзи мисраларини унутиб қўя бошладим. Аслида-ку ўз билганимча декломация қилаверганимда ҳечам янглишмасдим-а...

Шеърни айтган усулида бошлаб ўқиб бердим, аммо тепинишларим унга ёқмади. Ҳар гал полни дукиллатиб тепганимда: «Қаттиқроқ, қаттиқроқ теп! Пошна билан, пошна билан!» деб турди.

Кўп уриниб кўрдим, барибир кўнгли тўлмади. Охири сабри чидамади.

— Мана, қараб тур, яна бир марта кўрсатиб бераман!

Ўқитувчи «ҳей!» деб ўкирганича полни гурсиллатиб бир тепган эди, синфнинг дераза ойналари шарақлаб кетди.

— Ана, кўрдингми энди. Турк боласи депсинганида ер мана шундай ларзага келмоғи керак. Ҳа, шундоқ бўлсин.

— Сиздай қилолмайман, ўқитувчим. Чунки сиз энг камидан юз кило келасиз, мен бўлсам бор-йўғи қирқ икки киломан,— жавоб бердим унга ўзимни оқлаш учун.

Меҳнати зое кетди, айтганини ҳечам эплолмадим. Қаттиқ дарғазаб бўлди. Яна бир гал «Ва осмон бўйи дoston битган диёрим, ҳей!» деганича жаҳл билан оёғини кўтариб, полга бир урган эди, қаттиқ додлаб юборди.

Ўзинг яхши биласан, синфимизнинг поллари чириб кетган. Шу чириган тахталардан бири синиб, оёғи кириб қолипти. Дарҳол ёрдамга келдим. Икковлашиб оёғини ковақдан зўрға тортиб олдик. Шовқинни эшитиб, бошқа ўқитувчилар ҳам чопиб келишди. Ҳамма: «Нима бўлди, тинчликми?» деб сўрайди.

— Энди кўрдингми, бўтам,— деди ўқитувчи бир оёғини судраб ташқари чиқар экан.— Оёқ ҳар гал ерга текканида ҳамма ёқ ларзага келсин, худди ер қимирлаганга ўхшаб чайқалиб кетсин.

Ўқитувчи чиқиб кетганидан кейин бундоқ оёғимга разм солиб қарасам, ишнинг пачаваси чиқипти,— ҳадеб ҳейлайвериб товонни шишириб қўйибман.

Концерт нақ икки соат давом этди.

Мен ўзим ёзган «Қўй» шеъримни салкам бир ой ёд олиб юрган эдим. Шунинг учун ҳам унинг сатрлари миямга қаттиқ ўрнашиб қолган экан, ҳадеб эсимга тушаверади. «Ватаним» шеърини ёдлаб юганимда ҳам беихтиёр ўзимнинг сатрларим кўз олдимда турди. Бу янги шеърни бир амаллаб ёдлаб олдим, лекин ҳадеб оёқ кўтараверганим учун сатрларини адаштира бошладим. Афтидан, оёққа зўр бериб, мияни ишдан чиқариб қўйганга ўхшайман.

— Навбатинг келди! Тез бўл, саҳнага чиқ!— деб болалар мени орқамдан туртиб саҳнага чиқаришди.

Зал ота-оналар билан лиқ тўла экан. Ўқитувчимиз саҳна ортида бизга суфлёрлик қилиши керак.

Мен саҳнага чиқдим. Меҳмонларга бошимни силкиб, салом бердим. Аммо бошимни қимирлатишим биланоқ декломациянинг сарлавҳаси хаёлдан қочди. Бу қандай бедаволикки, Зайнаб, шу топда миямга ўзимнинг «Қўй» шеърим келса бўладими! Мен тушмагур илгари ёдлаб олган нарсаларимни унутиш ўрнига янги ўрганган шеъримни эсдан чиқариб ўтирибман-а.

Қанчалик мушкул аҳволда қолганимни ўзинг бир тасаввур қилиб кўр. Мен саҳнадан туриб залда ўтирганларга термиламан, улар эса менга. Хуллас, анча вақтгача бйр-биримиз билан кўз уриштириб туравердик.

Хайрият, ўқитувчимиз жонимга ора кирди— орқадан шеърнинг номини пичирлаб айтди. Дарҳол овозимнинг бори-ча «Ватаним!» деб қичқирдим. У ёғи яна эсда йўқ. Нима қилиш керак? Индамай турган билан бўлмайди. Сарлавҳани яна бир қайтарай, зора ун-гача бу ёғи эсга тушиб қолса, деган мақсадда яна бир марта «Ватаним!» деб ҳайқирдим. Яна жим бўлдим. Залда қарсақлар янгради. Хайрон бўлдим. «Ватаним!» деганимда нимага чапак чалишганига тушунолмадим. Шу пайт яна ўқитувчимизнинг ним овози эшитилди. Келган жойидан бошлаб юбордим. Аммо олдинги гал томоққа қаттиқ куч бериб қўйган эканман шекилли, овоз чиқмай қолди, хириллаб зўрға «Эй!» деёлдим, холос. Яна чапаквозлик бўлди. Очиги, гангиб қолдим. Миямда сатрлар бир-бирига қоришиб кетди. Зўрға ўзимни қўлга олиб, декломацияни бошлаб юбордим. Болалар кейин гапириб беришича, бу ажойиб шеърни шундоқ деб бошлабман:

«В а т а н и м!»

Эй, заррин либосларга зап ўралиб олган,

Эй, бўлиқ бошоқлару бог-роғларга тўлган

Ва дoston бўйи осмон битган ватаним, ҳей!

«Ҳей!»ни айтган заҳоти полни зарб билан бир тепган эдим, турган жойимда бир газ осмонга сакраб юбордим. Биласанми, нимага? Боя ўқитувчи билан репетиция қилаётганимизда пошнада бир миҳ жойидан кўчган экан, билмабман. Уша миҳ шу топда шарт этиб товонга кириб кетса бўладими?! Кўзимдан ўт чақнаб кетди. Товонимга биров бигиз қадаб, ўпкамни тешиб юборгандек бўлди.

Азобнинг зўрлигидан ёд бўлиб қолган сатрларни ҳам паққос унутдим-қўйдим. Мен нима аҳволдаману, томошабинлар қийқириб кулишади. Уқитувчимдан мадад келар, деган умидда ўқтин-ўқтин орқага ўгирилиб қараб қўяман. Уқитувчи ҳолимни сезд, шивирлаб айтса барибир қулоғимга кирмаслигини фаҳмлаб, овозини бемалол қўйиб юборди.

«Эй, ўша буюк инсонни берган онанинг».

Дарҳол илиб кетдим.

— Эй, ўша буюк инсонни берган онанинг... Онанинг... Онанинг...

Кейин нима келади, эслаёлмайман. Зора лоп этиб эсимга тушса, деган хаёл билан яна икки-уч марта шуни қайтариб айтдим. Бўлмади. «Онанинг» дейману, игнаси юрмай қолган пластинкага ўшаб у ёғига ўтолмайман. Вужудимни қалтироқ босди. «Онанинг... Онанинг...» деб йиғламоқдан беря бўлиб турган эдим, қўққисдан ўзим ёзган сатрлар миямга келиб қолди. Таваккал қилиб бу ёғини улаб кетдим.

Онанинг... Онанинг... Онанинг...
Думбася бор жикқа мой,
Елиники сутга коя,
Майингина жуни бор...

Уқитувчимиз ҳам сатрларни кетма-кет етказиб турибди. Олдин ундан эшитганимни қайтараман-да, кейин ўзимникини тиркаб юбораман.

Эй, жабру жафо, кураш...
Соп чиқади шохидан,
Гўшти — лаззат уяси.
Ўситман дер қийиси, ҳе-ей!

Декламацияни тугатдим, ўзимни ичкарига урдим. Гулдурос қарсақлардан мактабимиз чайқалиб кетди.

— Нима қилиб қўйдинг ахир, Аҳмад?— деди ўқитувчимиз синиқ овоз билан,

— Иложим қанча, афандим,— дедим унга қараб.— Одам-зод билган нарсасини дарров унутиб юбора олмас экан, жуда қийин бўларкан.

Яна бир нима дейдиган бўлсам, аламиндан йиғлаб юбораман. Упкам тўлиб турибди. Уқитувчи икковимиз чўлоқланиб кетдик. Яна миҳ кириб кетишидан қўрқиб, зўрға оёқ босаман.

— Катта истеъдодинг бор экан-ку, ўғлим,— деди уйга қайтгач дадам.— Кулдиравериб ҳаммининг ичагини уздинг-ку. Ойим унинг гапига қўшилди:

— Кўзим қуриб қолди кулавериб. Нақ жинни бўлаёздим-а...

Шеърларни янглишиб аралаш-қуралаш қилиб юборганимни ҳеч ким сезмабди. Ҳамма жўрттага қияпти, деб ўйлабди. Хуллас, Зайнаб, кейинги кунларда шунақа машмашалар бўлди.

Сенинг даданг ҳам мактабда нуқул аъло олиб ўқиганми, деб сўрабсан. Йўқ, дадам, афсуски, аълочи бўлмаган. Нега десанг, у ўқимаган. Агар мактабга қатнаган бўлганида менга аъло баҳолар билан ўқиганман деб айтган бўларди, албатта.

Мен завқ билан ўқийдиган хатларингни кутаман. Соғ бўл.

Собиқ синфдошинг Аҳмад Тарбай

Ишлаган тишлайди

Анқара, 26 ноябрь, 1963 йил

Дўстим Аҳмад!

Менга ҳамиша шунақа узундан-узоқ хатлар ёзавер. Хўпми? Узундан-узоқ деганимни кўнглингга олма, аслида уни бир зумдаёқ ўқиб чиқдим. Синфда бир-икки болага ҳам ўқиб берган эдим, тоза мириқиб кулишди.

Бу томонларда салқин тушиб қолди. Энди олдимиздаги майдонда ўйнамай қўйдик. Мактабдан келиб, дарсларимни тайёрлайман, ойимга қарашиб юбораман. Опамнинг бунақа ишларга хуши йўқ. Супургини кўрса ўтакаси ёрилади. Унинг энг яхши кўрган иши — ошхонага кириб олиб, пирожное ёки кекс пишириш. Аммо опам ошхонага кирса, ойим юрак ўйноғида юради. Нега деганда, опам бир кун ошхонага киргудек бўлса ойим бир ҳафтагача қийналади — ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетгани учун қўйган буюминини жойидан тополмайди.

Шу опамни узатмоқчи бўлиб юришувди, фотиҳаси бузилди. Кейинги пайтларда уйимизда ҳаммининг оғзида шу тўй

масаласи эди: Укам Метиннинг бир оғиз сўзи опамнинг фоти-
ҳасини бузди-қўйди...

Баъзан кечқурунлари дадамнинг ўртоқлари бизникига
тўпланишади ёки биз уларникига чиқамиз. Хуллас, ҳафтада
камида икки кун меҳмондорчилик бўлади. Тўрт оғайни бир
жойга йиғилди дегунча дарров Зайналбейдан гап очилади.
Зайналбей деганлари — бу дадамгилар ишлайдиган идора-
нинг хўжайини.

— Жонимга тегди шу гап. Нуқул Зайналбей, Зайналбей
дейсизлар. Бошқа гап қуриб қолганми ахир,— дейди ойим
норози бўлиб.

Шундан кейин гап бошқа мавзуга кўчади. Лекин орадан
сал ўтмай яна Зайналбей тилга тушиб қолади. Ҳаммалари
уни ёмонлаб кетишади.

Зайналбейнинг яна икки-уч жойда идораси бор экан. Ўзи
жуда бадавлат эмиш. Бунинг устига мол-дунёси кун сайин
ортиб бораётганмиш. Зайналбей аслида мияси ишламайди-
ган, қовоқбош бир одам экан. Бошланғич мактабни амал-та-
қал қилиб, зўра битирган экан.

Дадамнинг ошналаридан бири Зайналбейга элат бўлар-
кан. Уша бир воқеани гапириб берди.

— Зайналбей аслида биздан ўн ёш катта,— деди у.— У
учинчи синфда ўқиб юрганيدا мен эндигина мактабга қат-
най бошлаган эдим. Демак, бир синфда неча йилдан ўтириб
чиққанини хомчўт қилиб чиқиш мумкин. Мен бошланғич
мактабни битирганимда у ҳамон тўртинчи синфда ўқирди.
«Ўғлинг шу ернинг ўзидан домла-имом бўлиб чиқади», деб
одамлар унинг отасини калака қилишарди. Уша кезлари Зай-
налнинг соқол-мўйлови сабза уриб, йигитча бўлиб қолган
эди. Бир куни денг, мактабга инспектор келиб қолди. Тўғри
Зайнал ўқийдиган синфга кирибди. Ўқитувчиси ёшгина йигит
экан. Инспектор бундоқ қараса, мўйловли Зайнал ўтириб-
ди-ю, ёшгина йигит тик турибди. «Нега ўрнингдан турдинг,
ўғлим, ўқитувчинг ҳеч нима демади-ку», дебди инспектор
ўқитувчи йигитга. У ўсал бўлиб, қип-қизариб кетибди. Зай-
налдай бефаросат, қовоқбош болани кўрмаганман.

— Нима, ҳозир ўзгариб қолганми? Илгаригидан бешбат-
тар мияси суюлиб кетган-ку,— дейди дадам.

«Кундузи чироқ ёқиб топиб бўлмайдиган овсар», «Тен-
таклар ичида дунё чемпиони...» Ва ҳоказо ва ҳоказо.

Сендан ўқиб одам чиқмайдиганга ўхшайди, яхшиси, кўзим
тириклигида ёнимда юр, савдо-сотикни ўрган, деб отаси уни
мактабдан қайтариб олибди. Шу-шу Зайнал савдо ишлари-
га шўнғиб кетибди. Тез фурсатда катта бойлик орттирибди.

Уларнинг гапига қараганда, Зайналбей ўтакетган дангаса,

алифни калтак деёлмайдиган хом қовоқ бир одам бўлсаям,
унинг зўр бир қобилияти бор экану, одам ишлатишни қийво-
раркан. Зайналбейнинг қўша-қўша идора ва ширкатларида
бир талай меъмор, инженер, адвокат, врачлар ишларкан.

— Уқимаган ҳам маъқул экан. Хўш, бизлар ўқиб нима
бўлдик? Охири шу саводсиз Зайналбейга келиб ялиндик-да.
Мана энди унга ишляпмиз,— дейди шунда дадам чуқур ух
тортиб.

Зайналбейнинг калтабинлиги ҳамманинг оғзига тушган
экан. Бир пайт у ёнида одамлари билан Фелеменкка сафар
қилган экан. Бу ерда у анча туриб қолибди.

Кейин жўнаб кетишаётган экан, шерикларига қараб:

— Фелеменк дегани ҳам яхши мамлакат экан, менга жу-
да ёқди. Энди Голландияни¹ бир бориб кўриш керак, ажойиб
жой дейишади,— дебди.

Польшада ҳам худди шу воқеа рўй берган экан.

— Мен Польшага келдик, десам бу ер Лахистон экан-да.
Энди шунинг жазосига Польшани ҳам бир кўриб келмасам
бўлмайди,— деб тоза кулги бўлган экан.

Тунов куни бизникида яна Зайналбейнинг устидан кулиб
ўтиришган эди, Метин тўсатдан:

— Бу одам шу қадар аҳмоқ, ишқмас, калтабин экан,
қандоқ қилиб бой бўлган бўлмаса?— деб гап қотиб қолди.

— Катталарнинг ишига ёш болалар аралашмайди, айб
бўлади,— деди ойим Метинга танбەҳ бериб.

— Сен ҳали ёшсан, бунақа нарсаларга тушунмайсан,—
очиғини айта қолди дадам.

Опамни мана шу Зайналбейнинг ўғлига унаштириб қў-
йишди. Тўғрироғи, иккала томон қуда бўлиш ҳақида кели-
шиб олди.

Опамни ҳеч кўрганмисан? Менга сираям ўхшамайди.
Яъни мен унга ўхшамайман. Жуда барно қиз.

Бу ҳақда бизларга биров оғиз очгани ҳам йўқ. Опамнинг
ўзиям чурқ этмади. Аммо чала-чулпа гапларни эшитиб юриб-
миз. Уйдагилар гимирлаб қолганини дастлаб Метин сезди.
Ойим бирор юмуш қилсаям оғзидан ашула тушмайдиган бў-
либ қолди. Опамнинг бўлса боши осмонда. Буни биздан
яширмақчи бўлади-ю, лекин хатти-ҳаракати билан сирни
ошкор қилиб қўяди.

— Эшитдингми, опамизни яқинда унаштиришармиш,— деб
қолди бир куни Метин.

— Яхши гап, унаштиришаверсин.

— Кимгалигини биласанми?

¹ Турк тилида Голландия ҳам, Фелеменк ҳам Голландия тарзида
қўлланади.

— Кимга экан?— ўзимни гўлликка солиб сўрадим.

— Зайналбейнинг ўғлига.

Индамаган эдим, хафа бўлди.

— Ҳа, эшитясанми? Зайналбейнинг ўғлига беришармиш.

— Хўш, нима қипти? Нега аччиғинг келяпти?

— Нима қипти эмиш-а! Бундан чиқди, сен ҳам уларнинг томонида экансан-да?

— Тўйи билан менинг нима ишим бор.

Метин уйда ҳаммадан кўра кўпроқ менинг гапимга ишонарди. Шунинг учун баттар тутақиб кетди.

— Нимага ишинг бўлмайди? Мен хоҳламайман. Бўлмаган гап бу!

Яна кўпириб кетмаслиги учун индамай қўя қолдим. Укам ичидаги гапларни тўкиб солди.

— Зайналбейни ўзлари нуқул ҳўкизга ўхшаган одам, қалласи йўқ, деб айтишарди-ку! Нима, опамни келиб-келиб шу ҳўкизнинг ўғлига беришадими?

— Уғлининг йўриғи бошқа.

— Ҳо! Нега бошқа бўларкан? Ҳатто лицейни ҳам тугатолмапти-ку. Отаси уйига ўқитувчи ёллаб, пулининг кучи билан зўрға гувоҳнома олиб берган экан. Кейин ўғлига энди ўқишни йиғиштир, ўғлим, бўлмаса миянг суюлиб, савдо ишига ярамай қоласан, дебди. Хўш, ёлғонми шу? Дадамнинг ўртоқлари айтишди, ўз қулогим билан эшитганман.

— Бу гапни зинҳор ойимга айта кўрма, Метин. Ҳар ҳолда катталар биздан кўра кўпроқ нарсани билишади,— дедим уни бир оз совутиш учун.

— Ҳа, биламан, сен ҳам шуларнинг ёнини оласан,— деди Метин зарда қилиб.— Аммо дадамга ҳайронман.

— Нега?

— Нега эмиш! Бу қандоқ гап ўзи — ҳам Зайналбейни ёмонотлиқ қилишади, ҳам ўшанинг идорасида ишлашади.

Метин шартта ўгирилиб чиқиб кетди. Кўз ёшини кўрсатгиси келмади чамамда. Чунки охириги жумлани гапирганида ўлкаси тўлиб турган эди.

Уша кундан бошлаб Метин тамоман ўзгариб қолди. Илгаригидан ҳам бебош кўрс ва баджаҳл болага айланди. Бирор кун йўқки, ўқитувчилари ундан шикоят қилишмасин. Утакетган тўполончи, ялқов бола, деган таъналар ёғилиб кетди. Ўқиши жуда пасайиб кетибди. Дадам қаттиқ ташвишга тушиб қолди. Метинга яхшиликча насиҳат қилиб кўрди, бир-икки марта савалаган ҳам бўлди, барибир фойдаси тегмади. Бунинг устига Метин мактабдан қочадиган одат ҳам чиқариб олди. Ойим уни эрталаб мактабга элтиб қўяди, Метин бўлса у кетиши билан жуфтакни ростлайди. Дадам минг

ширин муомала қилгани билан у чурқ этмай ер чизиб тураверди.

Бир куни уни гапга солиб, кўнглидагиларни билиб олмоқчи бўлган эдим:

— Бунақа ишларга сен аралашма, ҳали ёшлик қиласан,— деб жеркиб берди.

Метинни деб уйимиздан ҳаловат йўқолди. Ойим тез-тез кўз ёши тўкиб оладиган, дадам эса қовоғини солиб юрадиган бўлиб қолди.

Бир куни кечқурун Метин уйга келмади. Қош қорайиб, кеч бўлди ҳамки, ундан дарак йўқ. Ҳаммамиз уни қидиришга тушдик. Суриштирмаган жойимиз қолмади. Ноилож уйга қайтдик. Дадамнинг ўртоқлари ҳам хавотир олиб, бизникига келишди. Ойим «энди нима қиламан» деб юм-юм йиғлайди. Эркаклар Метинни яна қаердан суриштириш мумкинлигини ўйлаб ўтиришибди. Тўсатдан кўнғироқ чалинди. Ҳамма дув этиб эшикка югурди. Эшикни очсак, Метин экан. Ундан хавотирланиб, ҳамма юрагини ҳовучлаб ўтирибди-ку, Метиннинг бўлса парвойи палак. Ўртоқлари: «Келганида ҳозир уришма, қўй», дейишгани учун дадам ноилож индамади. Ҳамма ўз иши билан овора бўлиб ўтираверди.

Бирпасдан кейин дадам Метинни ёнига чақириб, унга насиҳат қилди.

— Мактабдан қочадиган, дарсларини қилмайдиган боланинг охири вой бўлади, ўғлим,— деди дадам мулоимлик билан.— Кимки меҳнатсевар бўлса, ўша одам кўп пул топади, кейин унинг роҳатини кўради. Сен ёш пайтингда кўп ишлашинг, яъни ўқишинг керак, токи катта бўлганигда роҳат-фароғатда яшагин.

Дадамнинг гапи ҳамиша шу. Ўртоқлари ҳам уни қувватлаб гапиришди.

— Меҳнатнинг таги роҳат, жиян. Ишлаган — тишлайди.

— Ҳа, омаднинг калиди ҳам меҳнатда.

Қовоғини уюб, ерга қараб турган Метин бирдан ҳушёр тортди:

— Меҳнат қилинса қанча пул ишлаб топса бўлади?

— Ким кўп тер тўкса, ўша кўп пул топади.

— Хўп, кўп тер тўккан киши Зайналбейчалик бадавлат бўла оладими?

Ҳамма жим бўлди. Метин бу билан нима демоқчи бўлгани равшан эди.

— Бизлар ҳам бир пайт сенга ўхшаган бола бўлганмиз,— деди дадам салдан кейин ноқулай жимликни бузиб.— Бизлар ҳам болалик нималигини тушунамиз. Аммо биз болалик пайтимизда...

Метин гапни чўрт кесди:

— Тер тўкиб дарс қилмаган одам кўп пул топади.

Дадам тутакиб кетиб, ўшқириб берди:

— Ҳа, энди даданг сенга ёлғончи бўлиб қолдимми?

Метин ҳунграб йиғлаб юборди.

— Йўқ, унақа демоқчи эмасман,— деди у пиқиллаб.—

Ахир ўзингиз ҳар куни Зайналбей ишқемас, Зайналбей аҳмоқ, Зайналбей овсар, дейсиз-ку. Бўлмаса нега унинг қатор-қатор фабрикаси, ширкати, идора ва магазинлари бор? Машинасиям кўп, уйлариям кўп. Уғлиям ўзига ўхшаган, ёмон ўқиган.

Йиғи зўрайган сари Метин авжга чиқди:

— Энди мактабга бормаيمان. Зайналбейга ўхшаб бой бўламан. Қўл остимда уникидан ҳам кўп одам бўлади. Ҳаммасини ишлатаман. Сергайрат, ўқимишли одамларни мен ҳам идорамга ишга оламан.

Метин жойига кириб кетди. Гапининг охирини ўша ердан эшитдик.

Дадамнинг кўнгли бузилиб кетди.

— Майли, ўғлим, билганингни қил. Уқинг келмаётган бўлса, майли, ўқима.

Ҳозирча хўп деяйлик, деган маънода ўртоқларига кўзини қисиб қўйди.

Ойим Метинни юз-қўлини ювишга олиб кетди.

— Ҳамма айб ўзимизда,— деди дадамнинг ўртоғи.— Бола-чақанинг олдида андиша қилмай гапираверамиз. Булар бор жойда ҳамма гапни ҳам гапириб бўлавермайди.

Шу ерда ўтирган хотини унга кўзи билан мени имо қилиб кўрсатди.

Яна бири луқма ташлади.

— Жияннинг гапида жон борга ўхшайди. Чиндан ҳам шунча йил ўқиб биз нима бўлдик... Зайналбейга ёлландик, холос.

Метиннинг хулқи нега ўзгариб қолганини ойим билан дадам яхши билишарди. Ҳаммасига Зайналбейнинг ўғли, яъни опамнинг бўлажак қаллиғи сабаб бўлди. Шу воқеадан кейин орадан бир неча кун ўтгач фотиҳани бузишди. Опам ишга кирди. Ҳозир бинойидай ишлаб турибди. Узиям бўлғуси куёв болага кўнгли йўқроқ эканми, ҳар қолда ҳозирги мустақил ҳаётдан мамнун эканлигини кўриб юрибман.

Метин ичидаги гапларни тўкиб солган кунининг эртасидан бошлаб ўқишига кетди. Ҳозир у ипақдек мулоим бўлиб қолган. Тўйни барбод қилгани учун юраги бир оз гашланади шекилли, уйда қўйдек беозор юради. Дарсларидан ҳам етишиб олди. Уй ичидагиларнинг ҳаммаси билан муросаи тик-

лади-ю, лекин менга ҳамон ола қараб юрибди. Ҳа, қаттиқ хафа бўлганга ўхшайди. Нега деганда, ўша пайтда, уни қўллаб-қувватламадим-да. Аслида-ку мен ҳам худди шу фикрда эдим-а, аммо унинг қўллаган усули менга тўғри келмаса нима қилай. Ҳа, майли, тез кунларда ярашиб кетармиз. Шунга умид қилиб юрибман.

Хатни кечки овқатдан кейин ёзипман. Энди уйку келяпти, ёта қолай. Эртага дам олиш куни. Ойим Метин иккови-мизни болалар театрига олиб бораман деган.

Ўртоқларимнинг ҳеч қайсисини унутганим йўқ. Ҳамма-нгишни соғиндим. Баъзан бирга тушган расмларимизни кўриб, сизларни бир-бир эслаб ўтираман. Ҳамма ўртоқларга салом айт. Ўзингга ҳам катта муваффақиятлар тилайман.

Ўртоғинг Зайнаб Елқир

Фидойи болалар

Истамбул, 30 ноябрь, 1963 йил.

Қадрдон Зайнаб!

Хатингни олганимга икки кун бўлди. Уша кунидек жавоб ёзгим бор эди-ю, лекин ўқитувчи уйга кўп вазифа бериб юборгани учун улгуролмадим. Шунга кўра энди жавоб ёзипман.

Янги ўқитувчи менга маъқул бўлиб боряпти. Директор синфимизга кириб қолганида Дамир нима хунар кўрсатганини сенга айтиб берган эдим. Ушанда ҳаммамиз Дамирнинг шўри қуриди, деб ўйлаган эдик. Йўқ, ўқитувчи унга ҳеч қандай чора кўрмади. Узимнинг ҳам ўтакам ёрилиб юрган эди. Акси бўлиб чиқди. Ҳозир у мен билан жуда яхши муносабатда.

Сўнгги пайтларда фидойилик мавзуи ўқитувчимизнинг оғзидан тушмай қолди. Фидойилик ҳақида эшитган-билган гапларини айтиб беради-да, кейин:

— Хўш, буни қандоқ тушундинглар? Бу ҳақда нима дейсиз? Қисовдан ҳисса нима?— деб биздан фикр сўрайди.

Ўқитувчимизга мен нега маъқул келиб қолганимнинг сирини айтайми? Мен ҳаминша унинг кўнглидаги гапни топиб айтаман— қиссадан чиқадиган ҳиссани топиб гапираман. У ҳикоясини бошлаши биланоқ кўзланган муддаони сезиб оламан-да, сўраганида дарров жавобни ёпиштираман. Бундан у жуда мамнун. Ҳар сафар жавобимдан кейин «офарин, Аҳмад!» деб қўяди, сўнгра:

— Сизлар ҳам ҳаётда мана шундай фидойи бўлинглар, болалар!— деб бутун синфга ўғит беради.

Кунлардан бирида шу мавзуда қаттиқ тортишиб қолдик.

Уқитувчининг кўнглига қараб жавоб беравериш мени ниҳоятда зериктириб юборди. Бир ҳикоя айтиб берган эди, шунини ўз билганимча таърифламоқчи, бу ҳақда ўзимнинг фикримни билдирмоқчи бўлдим.

Буниси ҳам фидойилик ҳақида эди. Мен сенга унинг қисқача мазмунини гапириб берай.

Уруш пайти. Қишлоқ мактаби. Қишлоқда бизнинг аскарларимиз турибди. Бизлар тенги бир бола душманни кўриши билан аскарларимизга хабар қилиши керак. У шу ҳақда топшириқ олади. Бола бир дарахтга чиқиб олиб, кузатиб туради. Узоқдан душман кўринади. Болакай шоша-пиша ерга тушиб қишлоқ томонга югуради. Йўлда ўқ еб яраланади. Аммо шунга қарамай чопиб кетаверади. Қишлоққа етиб олгач, командирга душман келаётганини айтади ва йиқилади. Шу ернинг ўзида жони узилади.

— Қани, Аҳмад, тур ўрнингдан, — деди ўқитувчи одати бўйича. — Хўш, бу ҳикоянинг биз учун қандай тарбиявий аҳамияти бор?

— Олдин битта саволим бор, ўқитувчим, — дедим ўрнингдан туриб. — Шу воқеа чиндан ҳам бўлганми ўзи ёки фидойиликка намуна сифатида уни катталар ичидан тўқиганми?

Уқитувчи мендан буни кутмаган эди. Шунинг учун анча довдираб қолди. Нима дейишини билмай бир оз ўйлашиб тургач:

— Бу билан нима демоқчисан? — деди жаҳл аралаш. — Биров буни ичидан тўқиганми ёки бўлган воқеами — сенга бунинг нима дахли бор?

— Агар шу бўлган воқеа бўлса ишониб қийин.

— Нимага?

— Душманни кузатиб туриш — бу муҳим топшириқ. Келиб-келиб ўн бир яшар болага шу иш топшириладими? Нима, бошқа одам йўқмиди? Мен шунисига ҳайрон бўлиб турибман. Қолаверса, болаларнинг келажаги учун ҳаёт-мамот жанги кетаётган бир пайтда ёш болага ҳарбий топшириқ бериб, уни...

— Бу шунчаки бадий бир ҳикоя, албатта, — деди ўқитувчи сўзимни бўлиб. Кейин бутун синфга мурожаат қилди. — Хўш, Аҳмаднинг гапи тўғрими? Сизлар нима дейсиз?

Қий-чув кўтарилди. «Нотўғри, нотўғри» деган овозлар эшитилди.

Чингиз деган бола дик этиб ўрнидан турди.

— Бизлар ҳам фидокор бўлмоғимиз керак, афандим. Ҳикоя бизни шунга ўргатади.

Худди ақлли гап айтгандай керилиб менга қараб қўйди.

Менинг ёнимни олган ёлғиз Дамир бўлди.

— Мен ҳам Аҳмаднинг фикрига қўшиламан, афандим.

Уқитувчи яна бутун синфга юзланди:

— Қани, айтинглари-чи, нима учун Аҳмад билан Дамирнинг фикри бошқа?

Чингиз яна сапчиб туриб, чийиллаб кетди: .

— Уларга теккан касал бу, афандим. Доим ўзларини кўрсатмоқчи бўлишади.

Шу пайт танаффусга кўнгироқ чалиниб қолди.

— Бу ҳақда танаффусдан кейин яна гаплашамиз, — деди ўқитувчимиз чиқа туриб.

Зайнаб, ростини айтсам, шу топда кўнгироқ чалиниб қолганига жуда суюндим. Акс ҳолда, қизишиб кетиб, ўқитувчимизга бирор оғир гап айтиб қўйишим ҳам мумкин эди.

Дардан чиқдик. «Ҳа, билағон, қалайсан энди!» — деди Чингиз кесатиб. «Бедаво касалга йўлиққан!» — деб Салима яна ярамга туз сепди. Ким билади, балки чиндан ҳам катта кетворгандирман. Аммо ҳикоянинг ўзи менга ёқмаган бўлса нима қилай ахир...

Фидойилик ҳақида жуда таъсирчан қилиб ёзилган эди у аслида. Ҳикоя ҳаммамизга шу қадар сингиб кетибдики, катта танаффусда ҳовлига чиқиб, «уруш-уруш» ўйнадик. Болалар дарахтларнинг тепасига чиқиб олишди. Уша ердан туриб душманга қарата пулемётлардан тариллатиб ўт очилди. Ҳовлидаги дарахтлар бизга камлик қилиб қолди. Баъзиларимизга кузатиш нуқтаси етмади. Мен деразадаги панжарага осилиб, деворга чиқдим. Кейин водопровод қувиридан юриб, йўғон ходанинг устига миниб олдим. Танлаган жойимдан мамнун бўлдим. Бундоқ қарасам, рўпарамдаги акация дарахтининг устида Чингиз билан Ҳусайн жой талашяпти. Иккови ади-бади этишиб туришибди. «Топшириқ сенга эмас, менга берилди!» — деб бақиради Ҳусайн.

Бирдан Ҳусайннинг додлаган овози эшитилиб қолди. Ҳаммамиз ерга тушиб югурдик. Уқитувчилар ҳам чопиб келишди.

— Дарахтда нима қилиб юрувдинг ўзи? — ўшқириб берди иккинчи синф ўқитувчиси.

— Душман аскарларига кўз-қулоқ бўлиб турган эдим.

Бу гапни эшитиб, у роса ҳайрон бўлди.

— Эсинг жойидами? Бу ерда душман нима қилади?

Ҳайтовур, Ҳусайн енгил йиқилган экан, ярасини борлаб қўйишди. Чингиз боёқиш кўрқиб кетганидан қўл-оёғи қалтирайди. Айб Чингизда эканини ҳаммамиз билиб турибмиз. Аммо Ҳусайн мард бола экан, уни сотмади. Уқитувчи: «Нега йиқилдинг, ким итариб юборди?» деб сўроққа тутган эди.

Хусайн: «Айб ўзимда, оёғим тойиб, йиқилиб тушдим», деб туриб олди.

Хусайннинг бу ҳаракати мени жиддий ўйлантриб қўйди. Танафусдан кейин яна дарсга кирдик. Фикр-хаёлим ҳамон Хусайнда эди, ўқитувчи тағин бояги гапни сўраб қолди.

— Бирор киши бошқаларга ўзини кўрсатиб қўйиш ёки ном чиқариш учун фидойилик қиладиган бўлса, буни чин маънода фидойилик деб бўлмайди,— дедим шартта ўрнимдан туриб.

Мен бу билан Хусайннинг чинакам мардлигини назарда тутган эдим.

Эртаси куни ўқитувчимиз шу хусусда бошқа бир ҳикояни гапириб берди. Бир камбағал бола бўларкан. Боланинг онаси ётиб қолади. Унга дори керак, уйда эса пул йўқ. Бола дори сотиб олиш учун ўғирлик қилади, уни тутиб олишади. Уртоғи эса бутун айбни ўз бўйнига олади. У қутулиб кетади.

Яна билағонлик қияпти, деб ўйлашмаслиги учун бу гал индамай қўя қолдим, фикримни айтмадим. Ваҳолонки ушбу ҳикояда фирт тентакликнинг номи фидойилик деб кўрсатилган эди.

Ўқитувчиларимиз келишиб олишибди. Бизнинг синф билан «5^б» синфи ўқувчилари ўртасида энг яхши иншо учун конкурс ўтказиладиган бўлди. Иншонинг мавзун — фидойилик. Бу конкурс мактабда катта шов-шув кўтариб юборди. Ҳамма ким голиб чиқишини билгиси келади. Ўқитувчимизга қолса, конкурсда мен ютиб чиқишим керак. Бунга унинг имони комил. Мен шу иншода фидойилик ҳақида ўз билганларимни ёзишга жазм қилдим. Узиниям нақ уч кун ёздим. Тайёр бўлгач, уйдагиларга ўқиб бердим. Ёзганларим ҳамиша дадамга маъқул бўларди, лекин буниси унга ёқмади. Амакима ҳам ўқиб берувдим, энсаси қотди.

Аслида ёзган иншонинг мазмуни бундай. Бир боланинг укаси оғир бетоб бўлиб қолади. Бола бундан қаттиқ эзилиб юради. Укасининг оғирини енгил қилмоқчи бўлади, лекин иложини тополмайди. Охири ўйлаб-ўйлаб бир йўл топади. Ҳар куни ўринга ётар чоғида: «Е худо, укамни ўз паноҳингда асра. Дардини менга бера қол, розиман», деб пичирлайдиган бўлади. Кунлардан бирида кечаси у туш кўради. Баҳайбат бир дев: «Мана, қилган дуоинг ижобат бўлди. Қани, жонингни менга таслим қил!» деб турган эмиш. «Мен укамга фидойилик қилмоқчи бўлувдим, жонимни олма!» деб бола қичқириб юборади. Онаси уйғониб кетади. Кўрпанг очилиб кетибди, ёмон туш кўрган бўлсанг керак, ўғлим, деб унинг устини ёпиб қўяди. Бола яна ухлаб қолади.

Фидойиликни қандоқ ўйлашимни тушунтира олибманми? Мен бу иншода фидойилик учун қилинадиган фидойилик устидан кулмоқчи бўлган эдим.

Тўртинчи ва бешинчи синф ўқувчиларини катта залга тўплашди. Ўқитувчилар ҳам йиғилди. Бизнинг синфимиздан олти; «5Б» дан эса беш бола конкурсда қатнашадиган бўлди. Қуръа ташланди. Номеримизни билиб олдик. Мен саккизинчи бўлиб иншони ўқиб бердим. Директор билан ўқитувчиларнинг юзи бурушгандай бўлди, демак, маъқул келмапти. Лекин залдаги болалар энг кўп менга чапак чалишди. Ҳамма ўз иншосини ўқиб бергач, ўқитувчилар баҳо чиқариш учун бошқа хонага ўтишди.

Улар чиқиб кетиши билан залда тўс-тўполон кўтарилди. Ҳар ким ёнидан резинка рогаткани олди, ўзаро отишма бошланди. Тўғриси айтсам, шу кунларда рогатка мактабимизда расм бўлиб қолган. Рогаткасиз юрмайдиган ўғил бола йўқ. Ўқини қоғоздан қилишади-ю, лекин теккан жойи бирам ачишадики... Мен ўзим бу масалада сал ношудроқман, отган ўқим ҳечам мўлжалга тегмайди. Ҳатто тош иргитишни ҳам билмайман. Уртоқларим нуқул мени қиз болага ўхшаб тош отасан, деб калака қилишади.

Бир пайт гарданым игна санчилгандек қаттиқ ачишиб кетди. Жон ҳолатда ёнимдаги боланинг қўлидан рогаткасини тортиб олиб, тез-тез ўқладим. Резинкани обдан чўзиб туриб, бир отдим... Биласанми, Зайнаб, ўқ кимга тегди? Шу пайт залга ўқитувчилар билан директор бошлашиб кириб қолса бўладими! Мўлжаллаган одамим бир чеккада қолиб, ўқим тўғри директорнинг гарданига бориб тегди-ю! Ана расвогарчилик!

Директор жаноблари гарданларини ушлаганларича бизга дарғазаб бўлиб ўқрайдилар.

— Кимнинг иши бу? Ким отган бўлса, бу ёққа чиқсин!— деб ўшқирди «5Б» синф ўқитувчиси.

Бошимни эгиб, энди тураман деганимда ўқитувчимиз:

— Агар гуноҳкор ўрнидан турмаса, ҳаммангиз унинг касрига қоласиз: Ҳеч кимни бу ердан чиқармаймиз!— деб дағдаға қилди.

Конкурс мусобақаси бир ёқда қолиб кетди.

— Мен отгандим,— дедим ўрнимдан туриб.

Директор юзимга тикилиб қаради.

— Йўқ, отган сен эмассан!

— Мен эдим.

— Мен одамларни бир қарашда билиб оламан. Сен гуноҳкорга ўхшамайсан. Кўриб турибсанки, айбни ҳеч ким бўйнига олмайпти, ўртоқларингни оғир жазодан қутқазиб

учун энди сен ўзингни тутиб беряпсан. Сен бу номаъкулчиликни қилмагансан.

Ҳолбуки бу гап менинг хаёлимда ҳам йўқ эди.

— Атайлаб қилганим йўқ, афандим... Тасодифан бўлди... Бошқа одамга отмоқчийдим. Қўлимдан чиқиб кетди...

Директор саҳнага чиқиб олди.

— Мана, болалар, кўрдингизми, фидойиликнинг асл намунаси бу. Гарчи айбдор бўлмаса ҳам, ўртоғингиз сизларни жазодан қутқариш учун ўзини фидо қиляпти. Ундан ўртак олсангиз бўлади. Шу олижаноб ҳиммати эвазига сизларга энди жазо бермайман. Гуноҳингизни кечирдим. Езган иншо-си унчалик яхши бўлмаса ҳам, мана шу ибратли иши учун уни бугунги конкурснинг ғолиби деб эълон қиламан.

Нима аҳволда қолганимни тушунапсанми, Зайнаб? Фикрларим чувалашиб кетди. Айбдор бирпаснинг ичида қаҳрамон бўлиб қолганига нима дейсан? Наҳотки фидойилик билан шўхликнинг ўртасида ҳеч қандай фарқ бўлмаса?!

Мақтаб жуда жонимга тегди. Тезроқ китоб-дафтардан қутулсам дейману, лекин дадам ўзи ўқимагани учун бутун орзу-умидини менга тиккан. Лицейни битирганимдан кейин мени олий маълумот олиш учун чет элга юбормоқчи. Шу хусусда ҳозирданоқ дадам билан оймнинг мурасиси келишмай турибди. Оймнинг мени юборгани кўнгли йўқ, соғиниб қоламан, дейди.

Билмадим, сенга қалай-ю, лекин менинг назаримда вақт жуда секин ўтаётганга ўхшайди. Катта имтиҳонларга неча кун қолганини ҳисоблаб юриш учун ўзимга қўлбола календарь қилиб олганман. Якшанба ва каникуллар ҳисобга олинмаса, имтиҳонларга кўпам вақт қолгани йўқ. Лекин ҳар қолда кунлар жуда имиллаб ўтяпти-да.

Сенга ҳамиша шод-хуррамлик ва сиҳат-саломатлик тилайман.

Аҳмад Тарбай

Сендан буни кутмаган эдим

Истамбул, 7 декабрь, 1963 йил

Аҳмад!

Менга қанда қилмай хат ёзиб турганинг учун раҳмат. Энг сўнги хатингни ўқир эканман, қизиқ-қизиқ воқеалар фақат сенда учрар экан-да, деб ўйлаб қолдим. Еки сен буларни атайлаб бўрттириб ёзаяпсанми? Ҳар гал хатларингни завқ билан ўқиб чиқаман. Энди мен ҳам қўлимдан келганича сендан ўрганишга ҳаракат қиламан.

Утган куни бизнинг синфимизда ҳам қизиқ бир ҳодиса рўй берди. Танаффусга чиққанимизда роса мириқиб кулдик. Дарсда кулишга имкон бўлмади, чунки ўқитувчимиз ҳаддан ташқари жиғибийрон бўлган эди.

Менга тақлид қилмоқчи бўлиб, ҳақиқатни бўрттириб ёзаяпти, деб ўйлама. Мен бор гапни оқизмай-томизмай айтиб бераман. Ичимдан ҳеч нарса қўшмасликка ҳаракат қиламан.

Дастлаб мен сени шу воқеанинг қаҳрамони билан таништириб ўтай.

Синфимизда Усмон деган бир бола бор. Ўзи аълочи. Арифметикага айниқса уста. Ҳамиша саранжом-саришта юради. Довотида нуқул ранг-баранг қаламлар бўлади, ҳаммасининг учи силлиқ қилиб очилган. Нега унинг қаламлари ҳечам синмайди, деб ҳайрон бўламан. Мен бундай қилолмайман. Қаламларим ўзидан-ўзи ерга тушиб, синаверади. Керак бўлиб қолганида папкадан бирорта ҳам учи бутун қалам тополмайман. Ойим шунисига ҳам шукр қил, деб мени юпатади. Чунки опам ўқиганда папкасида умуман қалам турмас экан, доим йўқотиб юраркан. Демак, мен опамга қараганда анча саришта эканман.

Усмоннинг ёзма ишлари бирам кўркам бўладики! Ҳарфлари марварид донасига ўхшаб алоҳида-алоҳида ажралиб туради. Ёзма ишининг ҳар бир бетини у рангли қаламлари билан чиройли қилиб безайди. Кўрган кишининг ҳаваси келади. Ўқитувчимиз унинг ишларини ҳамиша бизга ўртак қилиб кўрсатади. Мен ҳам Усмонга ўхшаб чиройли ва озода ёзмоқчи бўламану, лекин нуқул хатим суйкалиб, бўёқлар чаплашиб кетади.

Сизларда қандоқ, билмадиму, аммо бизнинг ўқитувчимиз худонинг берган куни синфда ёзма иш ўтказди. Бу ҳам етмагандек кун ора уйга ҳар хил саволлар бериб юборади. Буларга ҳам ёзма жавоб беришим керак.

Бир куни Усмон:

— Ўқитувчи ҳамма ёзма ишларимизни ўқишга кўзим етмайди,— деб қолди.

Мен ҳайрон бўлдим.

— Ўқимайдиган бўлса нега бизни овора қилади?

Усмон фикрида қатъий туриб олди.

— Хўш, ўқимаслигини нима билан исбот қиласан?— луқма ташлади бир бола.

— Кўриниб турган нарса бу. Мана, хомчўт қилиб кўрайлик. Ҳар куни бир марта ёзма иш ўтказадими?

— Тўғри,— бир оғиздан тасдиқлади ҳамма.

— Кун ора уйга ҳам ёзма иш бериб юборадими?

— Шундоқ.

— Мана энди ҳисоблаб кўрамиз. Синфда неча кишимиз? Эллик иккими?

— Ҳа.

— Демак, ўқитувчимиз бир кунда эллик иккита иншони ўқиб чиқиши керак. Бундан ташқари, кун ора уйга ҳам вазифа беради. Бир кунга йигирма олтитадан тўғри келади. Бояги эллик иккига йигирма олтини қўшсак, етмиш саккиз бўлади. Демак, бир кунда у етмиш саккизта ишни ўқиб чиқиши керак экан. Қани, айтинг-чи, уйга қайтгач, у ёзма ишларимизни қачон кўра бошлайди?

— Узи билади. Сенга нима?

— Ҳисобга керак ахир. Битта ишни неча минутда кўриб чиқиш мумкин?

Усмон дарров ҳисоблаб чиқди. Маълум бўлишича, ҳамма ёзма ишларни кўриб чиқиш учун камида ўн бир соат вақт керак бўларкан. Ўқитувчимиз кечаси билан мижжа қоқмай чиққан тақдирда ҳам бунга қурби етмас экан.

Буни эшитиб, болалар чурқ этмай қолишди.

— Ҳар ҳолда ўқиса керагов,— дедим жимликни бузиб.

— Ҳа, албатта, ёзма ишларимизни кўришга кўради,— жавоб берди Усмон.— Лекин ҳаммасини эмас. Танлаб кўради.

Орадан бир-икки кун ўтган эди, қизлардан бири менга:

— Усмоннинг тахмини тўғрига ўхшайди,— деб қолди. Кейин бир воқеани айтиб берди.

Дугонамнинг уйи ўқитувчиникига яқин экан. Эрталаб мактабга келаётганида бирдан шамол кўтарилибди. Бундоқ қараса, ерда ҳар хил қоғозлар сочилиб ётганмиш. Керакли нарса бўлмасин тагин, деган хаёлда у энгашиб бир варақ қоғозни олибди. Бундоқ ўқиб қараса, ўзининг кечаги ёзма иши эмиш. Олдишига ҳайрон бўлибди. Бу ерга қаердан келиб қолдйкин, деб атрофига аланглабди. Кейин ўқитувчимизнинг уйи олдидаги ахлат қутисига кўзи тушибди. Қути тўла қоғоз эмиш.

— Ишонмасанг, мана, ўзинг кўр!— дея у менга қўлидаги гижим қоғозни узатди.

— Ёзма ишларимизни кўриб чиққанидан кейин бирор ерга ташлайди-да. Нима, уларни сандиққа бисот қилиб босиб кўйсинми?— дедим пинагимни бузмай.

Тарих дарси эди.

— Ҳозир ўқитувчимизни бир синаб кўраман. Қани, ёзма ишларни кўрармикин ёки йўқми,— деб қолди бир пайт Усмон.

— Нима қилмоқчисан?

— Кейин кўрасан.

Ўқитувчимиз саволларни доскага ёзди. Ҳаммасига ёзма жавоб беришимиз керак. Мана, ўша саволлар: «Дафтардор,

нишончи, бейлербейи, ажамиўғлон деб кимга айтилган? Султон Иброҳим даврига характеристика беринг».¹

Усмон танаффусда нима иш қилганини гапириб берди. Роса кулишдик. Гапига қараганда, у султон Иброҳим даврига характеристика бераётганида озгина тўғри гап қилибди-да, бу ёғини ичидан тўқибди. Кейин султон Иброҳимга атаб бир хат ёзибди. Хатнинг бошига: «Тентакларнинг тентаги бўлган султон Иброҳим тоға!» деб ёзиб кўйибди.

Шундан кейин бошқа саволларга ўтибди. Ёзган жавоблари шу эмиш.

«Бейлербейи — Босфор бўйидаги бекатнинг номи».

«Дафтардор — дафтари бор одам».

«Нишончи — мерган дегани. Синфимиздаги Четин деган боланинг лақаби шунақа. Биз уни кўр мерган, деб чақирамиз. Чунки футбол ўйнаб қолсак, дарвоза бир чеккада қолиб, у нуқул тўпни деразага қараб тепади. Унинг дастидан мактабда бугун ойна қолгани йўқ».

«Ажамиўғлон синфимиздаги Ризо деган боланинг нақ ўзи. Ҳечам ланка ўйнашни билмайди. Нуқул бизга малайлик қилгани қилган».

Усмоннинг гапларига унча ишонмадик. Ҳар ҳолда аравани қуруқ олиб қочган бўлса керак.

Эртасига у тоза ҳадиксираб қолди. Икки-уч кунгача юргини ҳовучлаб юрди-ю, лекин ўқитувчи бир оғиз бир нима демаганидан кейин анча ўзини босиб олди. Шу-шу у кўзбўямачиликка ўрганиб қолди. Айтишича, саволларга бир-икки қатор тўғри жавоб бераркан-да (ўқитувчининг кўзини шамғалат қилиш мақсадида), бу ёғига хоҳлаган нарчасини ёзаваркан.

Усмон бизни лақиллатяпти, деб ўйлаб юрган эдик, лекин кечаги воқеадан кейин сира шубҳа қолмади.

Воқеа бундай бўлди. Биринчи дарсга кириб, синфда ўтирган эдик. Салдан кейин эшик очилиб, ўқитувчимиз кириб қолди. Доим хушчақчақ юрадиган одамнинг бугун қовоғидан қор ёғилиб турибди. «Салом, болалар!» деб ўдағайлаганича жойига бориб ўтирди.

— Қани, Усмон, ўрнингдан тур-чи!

Усмон жойидан қўзғалди.

¹ Изоҳ. Бу сўзларнинг ҳаммаси Туркия тарихига оид. Дафтардор — бирор вилоятнинг молия ишлари билан шуғулланган шахс. Нишончи — подшоҳ аъёнларига нъзом этилувчи имтиёз қоғозларига сарой муҳрини босадиган шахс, муҳрдор. Бейлербейи — кичик вилоят ҳокими, тўра. Ажамиўғлон — ҳали ҳарбий таълимни тугалламаган аскар. (Тарж.)

— Яқинроқ кел!

Усмон унинг олдига борди.

— Болалар! Икки кун олдин мен табиёт дарси бўйича сизлардан ёзма иш олган эдим. Эсингиздами? Мана ҳозир синфдошингиз Усмон ёзган ишини ҳаммамизга ўқиб беради.

Усмон лавлагидек қизариб кетди.

— Қани, ўқиб бер-чи! Нима ёзган бўлсанг, барини ўқи! Саволларни ҳам қўшиб ўқи!— деб ўқитувчи қўлидаги ишни унга узатди. Усмон ноилож ўқий бошлади.

«Савол 1. Шамол нима? У қандай ҳосил бўлади?»

Жавоб. Ҳаво исигандан кейин унинг ҳажми кенгайди, оғирлиги камаяди, натижада у тепага кўтарилади.

— Ўқи, ўқи, давомини ўқи!

— Тепага кўтарилган шамол... шамол... шамол...

Усмон гўлдираб қолган эди, ўқитувчи ўшқирди:

— Ҳа, шамолга нима қипти?!

— Шамол «Галатасарой» командасига кўп ҳалақит берди.

Уйиннинг биринчи ярмида «Галатасарой» командаси шамолга қарши ўйнади. Лекин шунга қарамай галатасаройчилар чиройли комбинациялар ишлатиб, зўр маҳорат кўрсатишди. Уйин жуда шиддатли бўлди. «Анқаракучи» командаси галатасаройчиларнинг зарбига бардош беролмади. Қаттиқ кураш вазиятида ўтган бу ажойиб ўйинда галатасарой футбол командаси 2:1 ҳисоби билан ютиб чиқди.

«Савол 2. Бўрон деб нимага айтилади?»

Жавоб: Секундига йигирма метрдан кўп тезлик билан эсадиган шамол бўрон деб аталади. «Галатасарой» командаси «Митхатпошо» стадионида чинакам бўрон ясаб турган эди. Аммо судья ўз вазифасини яхши эпловмади. Метин Шукрига бўрондек ҳамла қилган эди, Шукри оёғида туролмай йиқилиб тушди. Судья бунинг учун пенальти берди. Стадионда ўтирган футбол ишқивозлари бундан қаттиқ ғазабландилар».

Кулгидан ўзимизни зўрға тийиб ўтирибмиз. Орамизда пиқирлаб кулганлар ҳам бўлди. Усмоннинг овози титрай бошлади. Хижолатпазликдан йиғлаб юборадиган ҳоли бор.

— Бу нима қилганинг, Усмон?

Усмон ўқитувчига жавоб бериш ўрнига юзини тескари олди.

— Мен сени яхши ўқувчим деб билардим. Бу ишни сендан кутмаган эдим. Бор, жойингга ўтир!

Ростини айтсам, Усмон қўлга тушганидан ич-ичимдан хурсанд бўлдим.

— Хўш, қалайсан энди!— деб танаффусда уни майна қилдим.— Ёзма ишларимизни текширар эканми?

Иттифоқо ўша кунни кечқурун уйимизга меҳмон келди.

Ойимнинг дугонаси экан. Мен уни илгари ҳечам кўрмаганман. Меҳмон қайси мактабда, нечанчи синфда ўқийсан, деб мендан сўраб қолди. Мен жавоб бердим.

— Муаллимнинг яқин дўстим бўлади,— деди у жавобимни эшитгач. Кейин ойимга ўгирилиб, қизиқ гапни айтиб берди.

— Кеча бир кўриб ўтай, деб ўшанинг уйига борган эдим. Антиқа бир иш бўлди. Столининг устида бир қучоқ қоғоз уюлиб ётган экан. Бу нима, деб сўрасам, ўқувчиларимнинг ёзма иши, деди. Шунча ишни қачон ўқиб чиқасан, улгурмайсан-ку, деб ҳайрон бўлдим. «Ажойиб ўқувчиларим бор. Бирортасининг дафтарини берайми, ўқиб кўрасанми», деб қолди. Танлаб-танлаб, бирини узатди. Боланинг хати чиройли экан, жуда равон ёзибди. Сарлавҳаларнинг остини рангли қалам билан эринмай чизиб чиқибди. Муҳим сўзларнинг остига ҳам қалам тортилган. Ёзма иши шамолдан экан. Озгина ўқишим билан оғзим очилиб қолди. Боласи тушмагур шамолни тушунтириб бериш ўрнига «Галатасарой — Анқаракучи» командалари ўртасидаги футбол ўйинини таърифлабди. Ўзиям тоза мириқиб кулдим. Дўстим ҳайрон бўлди. Нега кулаётганимни сўради. Ёзма ишни ўзига бердим. Ўқиб чиқди-ю, тепа сочи тик бўлиб кетди. Мен уни яхши ўқувчим деб юрардим, шу ишни қилади, деб ўйламовдим, деди.

Усмон яна ҳақ бўлиб чиқди. Очигини айтсам, мен ҳам ўқитувчимиздан шу ишни кутмаган эдим. Қаттиқ ранжидим.

Мана, бўлган воқеанинг ҳаммасини ёздим.

Омон бўл, қадрдон дўстим Аҳмад. Тез-тез хат ёзиб тур. Хўлми? Синфдош ўртоқлардан ҳам дарак бер. Хатингни кутаман.

Зайнаб Ёлқир

Виждон азоби

Истамбул, 7 декабрь, 1963 йил

Зайнаб!

Нима ёзсам, шуни мақтаяпсан. Бу билан сен мени яхшироқ ёзишга даъват этяпсан. Илиқ гапларинг учун раҳмат. Бир хатингда: «Сен нуқул куладиган нарсаларни ёзасан» деган эдинг. Эсингдами? Бу галгиси кулгидан йироқ, юракни эзиб юборди. Воқеани ўқитувчидан эшитдик. Бизга жуда-жуда таъсир қилди.

Тунов кунни дарсда Хусайн китобдан бир нимани ўқиб бераётган эди, виждон азоби, деган бирикмага дуч келди. Ўқитувчимиз уни тўхтатиб, виждон азоби нима эканини биз-

га роса тушунтириб берди. Кейин «мана шунга виждон азоби дейлади. Тушунарлими?» деб сўраган эди, ҳаммамиз «тушунарли, тушунарли» деб айтдик.

— Тушунарли бўлса, энди бунга мисол келтирамиз.

Яшар қанақа бола эканини ўзинг биласан. Ҳозир ҳам орқа партада ўтиради. Фикри дарсда эмас, бошқа нарсаларда. Дам ёнидаги маркаларини санаса, дам қоғозга расм чизиб ўтиради. Ўқитувчи тўсатдан Яшарни чақириб қолди.

— Қани, Яшар, сен айт-чи, виждон азобига ҳеч учраган-мисан?

Яшар ўқитувчининг олдинги гапларини сира эшитмаганди. Чунки ўйин билан овора эди. Лекин қув бола эмасми, «Ҳа, дедим, тутилдим, йўқ, дедим, қутулдим» қабилида иш кўрганам маъқул, деб ўйлади. Шунинг учун:

— Йўқ, ўқитувчим, сираям виждон азобига учрамаганман,— деб жавоб берди.

— Ия, бу қандоқ бўлди?! Виждонинг ҳечам азобланмаганми?

— Ҳечам, ўқитувчим.

Нашъа ҳамиша маҳмаданалик қилади. Ўқитувчининг кўзига бўзрайиб қараб туради-да, секин қўлини кўтаради. Шундаям тинч ўтиролмайдди, ҳадеб:

— Мен айтиб берай. Менга сўз беринг, менга сўз беринг,— деб жаврайверади.

— Ҳа, майли, Нашъа, сен айтиб бера қол. Қани, неча марта виждон азобини тортгансан, нима воқеа рўй берган, эшитайлик.

— Виждон азобига кўп учраганман,— жавоб берди Нашъа келилиб.

— Бўлмаса эшитайлик.

— Қайсисини айтиб берай?

Синфдагилар шарақлаб кулиб юборди. Шўринг қурғур Нашъа вақтдан ютмоқчи бўлган эди-да.

Ўқитувчимиз ҳам мийиғида кулиб қўйди.

— Оббо Нашъа-ей! Виждонинг жуда кўп азоб тортган экан-да?! Майли, ўзингга маъқулини гапириб беравер.

Нашъа одатдагидек гўлдирай бошлади. Одатини ўзинг биласан, ҳамиша шунақа қилади. Гапни роса резинкадай чўзади. Бу сафаргиси айниқса ошиб тушди. Охири:

— Каттага иззат, кичикка ҳурмат кўрсатиш керак,— деб мингиллади.

Унинг бу насиҳатомуз гапи ўқитувчини ҳам қизиқтириб қўйди.

— Хўш, иннайкейин? — сўради у Нашъани баттар ҳовлиқтириб.

— Бир хотин ўғлига шу гапни айтиб турган экан, кўққисдан кўча эшиги тақиллаб қопти. Бояги хотин деразадан мўралаб қараса, қайнатаси эмиш. Дарҳол ўғлини чақирибди-да: «Бор, эшикни оч, буванг келди, мени сўраса, уйда йўқлар деб айт», дебди. Бола югуриб бориб эшикни очипти, кейин: «Буважон, ойим уйда йўқлар, кўчага чиқиб кетувдилар», дебди. Буни эшитган чол неварасига: «Ўғлим, ойингга бориб айт, кўчага чиқиб кетадиган бўлса калласини деразага қўйиб кетмасин», деб орқасига ўгирилиб кетаверибди.

Нашъа-гапни тугатгач, чуқур тин олди.

— Бу гапнинг сенга алоқаси борми?

— Йўқ, мен буни бир журналда ўқиган эдим.

— Ундай бўлса бунинг сенга нима дахли бор?

— Менга эмас, ўша боланинг онасига дахли бор. Виждон азобини у тортган.

Ўқитувчимиз ҳаммадан бир-бир суриштириб чиқди. Маълум бўлишича, орамизда ҳеч ким виждон азобига учрамаган экан. Ҳамма бировларни мисол қилиб келтирди.

— Демак, сизлар виждон азоби нималигини ҳали билмас экансизлар,— деди ўқитувчи савол-жавобдан кейин.— Бирор шахс бирор ножўя иш қилган ва кейин ўзи пушаймон бўлган тақдирда у виждон азобига дучор бўлади. Унинг бу ножўя ҳаракати кимгадир оғир ботиши керак.

Ўқитувчи бир оз ўйланқираб турди-да, кейин қўшимча қилди:

— Ҳозир мен сизларга бир воқеани айтиб бераман. Виждон азоби учун типик мисол бу.

Ҳаммамиз жим бўлдик.

— У пайтлари биз лицейда ўқирдик. Директоримиз жуда баджаҳл одам эди. Ўқишларни бошлаб юборганимизга энди икки-уч кун бўлган. Синфимизда янги бола пайдо бўлди. Бошқа мактабдан ўтган экан. Ҳали унинг исминиям билмасдик. У доим бир қўлини шимининг чўнтагига тиқиб юрарди. Ҳали яхшироқ танишиб олганимиз учун нега бундай қилиб юришини сўрамаган эдик.

Бир куни катта танаффусда лицей ҳовлисида ўйнаб юрган эдик, бирдан директор келиб қолди. Янги болага кўзи тушган бўлса керак, дарҳол уни чақирди. Бола югуриб олди-га келди. Келишга келди-ю, лекин чўнтагидан қўлини олмади.

Ўйин таққа тўхтади. Боланинг қўли ҳамон чўнтакда. Ҳаммамиз хавотирга тушдик. Чунки директор қанақа баджаҳл одам эканини биламиз.

— Нега қўлингни чўнтакка тиқиб турибсан? — ўдағайлади у.

Янги бола бошини қуйн солганича чурқ этмай тураверди.

— Чиқар қўлингни!

Директор қаттиқ ўшқирди. Бола қимир этмади.

— Кармисан, сенга айтяпман!

— Эшитдим, афандим, — зўрға жавоб берди у.

— Эшитган бўлсанг, нимага серрайиб турибсан! Ол қўлингни!

Бола секин бошини кўтариб, атрофини ўраб олган тенг-қурларига, кейин эса қаршисида турган директорга мўлтираб қаради. Аммо чўнтакдаги қўлини қимирлатмади.

— Безорихона эмас бу ер! Айтган гапни қил, аблаҳ!

Қони қайнаган директор қулочкашлаб туриб боланинг бетига қаттиқ тарсаки туширди. Бола гум этиб ерга ағдарилди. Шимининг чўнтагига тиқилган чап енги шалвираб, ёнига тушди.

Ҳамма турган жойида қотиб қолди. Ўртага мудҳиш сукунат чўкди. Директор сурат бўлиб қолган эди.

Бола қўлсиз экан. Бир қўли йўқлигини бизга билдирмаслик учун енгини шимининг чўнтагига қайириб юраркан.

Директорнинг кўзига ёш келди. Ерга энгашиб болани ўрнидан тургазди. Кейин синиқ оҳангда:

— Шуни илгарироқ айтсанг бўлмасмиди, бўтам, — деганича уни қўлтиғидан олиб, хонасига бошлаб кетди.

Уша кунги воқеадан кейин қўлсиз болани мактабда қайта кўрмадик. Бола бечора умуман мактаб остонасига бошқа қадам босмабди. Директор унинг уйига бориб, ўзидан ва ота-онасидан кечирим сўради. Мактабга қайтиб келсин, ўзим унга қараб юраман, деб ялинди ҳамки, бола бу даргоҳга қайта қадам босмади.

Ўқитувчимиз ҳикоясини тугатгач, синфга чуқур жимлик чўкди. Ҳаммани оғир хаёллар чулғаб олди.

Танаффусга қўнғироқ чалинди.

— Шу воқеадан кейин лицей директори бир умр виждон азобини тортиб юрган бўлса керак. Мана, кўрдингизми, виждон азоби шундоқ бўлади, — деди ўқитувчи синфдан чиқаётиб.

— Ўқитувчининг ўзиям бошқа одамларнинг виждон азобини гапириб берди-ку, — ҳайрон бўлди Нашъа анча сергакланиб олгач.

Дарвоқе, тўғри. Ўқитувчимиз ҳам худди бизга ўхшаб бировларнинг бошидан кечган воқеани айтиб берган эди.

Ўғилбола гапни Яшар айтди.

— Масала равшан, болалар. Виждон азоби деган нарса эгасининг эсида турмас экан. Ҳамма бировларникини айтиб юраркан.

Эртаси кунни Дамир янги гап топиб келди.

— Мен бунни дадамдан сўрадим. Дадам болаларда виждон азоби бўлмайди, чунки улар ҳали балоғатга етмаган, деб айтдилар. Виждонга тўғри келмайдиган ишлар катталарнинг қўлидан келаркан.

— Биладан, энг тўғри гап шу. Хўш, сенинг фикринг қалай? Шунга қўшиласанми?

Ҳар кунни ўқишдан келгач, оймидан менга хат борми, деб сўрайман. Мени хурсанд қилмоқчи бўлсанг, тезроқ жавоб ёз. Яхши кунлар ёр бўлсин сенга, Зайнаб.

Аҳмад Тарбай

САККИЗ ҚИЗНИНГ ОТАСИ

Анқара, 10 декабрь, 1963 йил

Аҳмад!

7 декабрда ёзган хатингни кеча олдим. Ўқитувчингиз жуда аламли воқеани гапириб берган экан. Директордан калтак еб, ерда чўзилиб ётган ногирон бола ҳамон кўз ўнгимда турибди. Бирам юрагим эзилиб кетдики...

Синфимизда Ҳикмат деган бир қиз бор. Шу дугонам яқинда менга бир гап айтган эди, сенга ёзайми-йўқми, деб роса иккиландим. Охири унинг айтганларини хатга солишга қарор қилдим. Сабаби шуки, Ҳикмат бу гапни синфда ҳеч ким билмасин деган эди. Мен ҳам ҳозиргача бировга айтганим йўқ, сир сақлаб юрибман. Сен Ҳикматни танимайсан, бинобарин унинг сирини сенга айтган билан сўзимдан қайтган бўлмайман. Шундайми?

Мен бу билан дугонамнинг гийбатини қилмоқчи эмасман. Масала анча жиддийроқ, мени жуда ўйлантириб қўйди. Бу ҳақда сенинг фикрингни ҳам билмоқчиман.

Мактабга янги келган кунларим Ҳикматга унча эътибор бермаган эканман. Беозоргина юрадиган, камгап бола эди. Олдинига мен уни ўғил бола деб юрган эдим. Кўрган одам уни чиндан ҳам ўғил бола дейди. Ўғил болаларга ўхшаб кийиниб юради, сочлари ҳам калта қилиб қирқтирилган. Жуда нимжон. Танаффус пайтида қизларга ҳам, ўғил болаларга ҳам қўшилмайди, анча одамови. Кимлигини отига қараб ҳам билиб бўлмайди — Ҳикмат деган исм ўғил болалардаям, қизлардаям бор.

Бир кунни физкультура дарси кетаётган эди. Ўқитувчи болаларни икки тўпга бўлди — қизлар бир томонда, ўғил болалар бошқа томонда. Ҳикмат қизлар тўдасига бориб турди.

Олдинга тушунолмай ҳайрон бўлдим. Шундагина унинг қиз бола эканини билдим. Жуда қизиқиб қолдим.

Бир куни Ҳикмат мактабга руҳи қаттиқ эзилган ҳолда келди. Сабабини сўрасам, айтмади. Жуда қўймаганимдан кейин охири:

— Ростини айтсам, мен ҳам бор гапни айтиб, бир оз энгил тортгим келади,— деди.— Аммо ҳамманинг оғзига тушишдан қўрқаман.

Мен ҳеч кимга айтмасликка сўз бердим. Шундан кейингина у бутун дардини тўкиб солди.

Отадан улар саккиз фарзанд экан. Ҳаммаси қиз бола эмиш.

Ҳикматни баъзан мактабга ўзидан каттароқ бир бола олиб келгувчи эди. Мен акаси бўлса керак, деб ўйлаб юрардим.

— Бўлмаса у бола сенга ким бўлади?— деб сўрадим.

— Опам-ку у. Қийимини кўриб ҳамма уни ўғил бола дейди.

Ҳамма опалари шунақа кийиниб юришаркан. Сабабини сўрадим.

— Дадамнинг раъйи шу.

— Хўш, нима қипти? Шунга ҳам хафа бўласанми?

Гапига қараганда, отаси ўғил кўришни орзу қиларкан. Тўнғичига қиз туғилганда роса кўнгли ўксиб юрибди. Ҳа, майли, кейингиси ўғил бўлар, деб ўзини овутибди. Ҳатто ирим қилиб, чақалоқ туғилмасданоқ отини таёрлаб қўйипти. Танлаган исми ўғил боланики экан. Гўё бола исмга қараб туғиладигандек... Унинг яна омади келмаптими ёки аксига олибми, хуллас, иккинчисига ҳам қиз кўрибди. Ота неча ҳафтагача кар-соқов бўлиб юрибди. Таниш-билишлари уни юпатиб, «ҳали ёшсан, яна кўп фарзанд кўрасан» дейдиган бўлса, «булар ҳам қиз бўлса нима қиламан» деб ич-ичидан куюнармиш. Яна фарзанд кўрадиган бўлишибди. Учаласи ҳам кетма-кет қиз бўлмас ахир. Ота шу умид билан яна ўғил боланинг исмини мўлжаллаб қўйибди. Ўзига ишониб юборганидан хотинини туғруқхонага жўнатиши билан ошна-оғайнларини уйга чақириб, зиёфат қилиб берибди. Зиёфат айни қизиб турганида туғруқхонага телефон қилган экан, яна қиз кўрганини айтишибди. Бунини эшитиб, ҳуши бошидан учибди. Лекин номуси зўрлик қилиб, меҳмонларга бунини билдирмабди. Ҳаммага ўғил кўрдим, деб эълон қилибди. Хотини билан қизларига пўписа қилиб, бировга гуллаб қўймасликларини қаттиқ тайинлабди.

Ўғилталаб ота ўйлаб-ўйлаб охири хотинидан ажралнишга қарор қилибди. У ўғил туғмайдиган хилдан экан, деб ўйла-

ган хотинини қўйиб, бошқасига уйланибди. Тақдирнинг тақозосини қараки, янги келинчак бир йўла эғизак қиз туғиб берибди. Олдинги хотини бошқа кишига турмушга чиқиб кетган экан, арслондай ўғил кўрибди. «Аҳмоқ эканман, хотинимнинг энди ўғил туғадиган пайти келганда қўйиб юбориб, чакки иш қилган эканман», деб боёқишнинг ичидан роса қиринди ўтибди.

Ўғил доғида куйиб юрган ота бешта қиз кўрганига номус қилибди. Энди нима деган одам бўлдим, ошна-оғайнимнинг юзига қандоқ қарайман, деган андиша билан бошини олиб, бошқа юртларга кетибди. Орадан анча вақт ўтгандан кейин уйига қайтиб, иккинчи хотинини ҳам талоқ қилибди.

Ҳикмат бу тафсилотларни бошқалардан эшитган экан. Менга ҳам шу эшитганларини гапириб берди.

Ўғил кўришни ният қилиб олган бу одам энди бева бир хотинга уйланибди. Бева учта ўғил кўрган экан, шунинг учун ўғил туғишнинг қонун-қоидасини билса керак, деб ўйлабди.

Карнай-сурнай билан тўй қилишибди. Эр яна бир исмини танлаб, орзу-умид билан хотинини туғруқхонага кузатиб қўйибди. Бу гал ҳам ошна-оғайнларига катта ўтириш қилиб берибди. Дам-бадам дастурхон тепасидан туриб, туғруқхонага телефон қоқармиш. Хуллас, ярим кечага борганда натижа маълум бўлибди. Қовоқ-тумшуғи осилибди-ю, лекин сирни бой бермабди. Меҳмонлар:

— Ҳа, қалай, ўғилми, ҳолва?— деб сўрашган экан:

— Эркакнинг хўрозига хўроз муносиб-да, ҳа!— дебди керилиб. Аммо боёқишнинг ичига чироқ ёқса ёримасди ўшанда.

Дугонам Ҳикмат шу зайлда дунёга келган экан.

Олтинчисига ҳам қиз кўрган шўрлик ота ноилож кейингисидан умид қилишга мажбур бўлибди. Пешонаси шўр эканми, яна умид пучга чиқибди — қиз кўришибди. Шундан кейин анча вақт хотини туғмай юрибди. Эри энди бўлди, қўяман, деб юрганида хотини яна оғироеқ бўлибди.

— Яна қиз туғадиган бўлсанг, ўшанақаси кетавер, уйга қайтиб келма!— деб пўписа қилибди эри уни туғруқхонага элтиб.

Ҳикматнинг онаси ҳам «илоҳим ўғил бўлсин» деб кўп зорланибди-ю, аммо дуоси ижобат бўлмабди. Яна қизмиш. Бунисига Суад деган исмини танлаб қўйишган экан. Суад бўлса Суад-да! Ўғил болагаям, қиз болагаям бўлаверади бу исм.

Ҳикматнинг онаси туғруқхонанинг бош ҳамширасига йиғламоқдан бери бўлиб аҳволини тушунтирибди. Мабодо эрим телефон қилиб қолса, қизлигини айтманг, деб ялинибди.

— Суюнчини чўзаверинг, ўғиллик бўлдингиз, — дебди бош ҳамшира ҳам отани қутлаб.

Боши осмонга етган ота юрагини қўлтиқлаб туғруқхонага югурибди.

— Қани, қани, азамат ўғлимни бир кўрай! — деб туриб олган экан, йўрғакланган чақалоқни кўрсатишибди.

— Уч ойгача уйимиз тўйхонага ўхшаб тўлиб турди, — ҳикоясини давом эттирди Ҳикмат. — Дадам ҳамиша чақалоқни «валиаҳдим», «шаҳзодам» деб чақирарди. Шаҳзоданинг онаси — маликага кунига ҳар хил совға-саломлар келарди. Биз ҳам эркин нафас ола бошладик. Қиз бўлиб туғилганимизни дадам энди юзимизга солмасди. Дадамиз Суадни яланғоч ҳолда кўриб қолмасин, деб ҳаммамиз ўлиб-қутулардик. Дадам келгунча ойим чақалоқни ювиб-тараб, тагини алмаштириб кўярди. Дадам бор пайтларида Суадни чўмилтирмасдик! Бир кунмас-бир кун сир ошкор бўлиши аниқ эди-ку, лекин биз ўша машъум кунни нарироқ суришга қўлдан келганча ҳаракат қилардик. Унгача дадамиз анча ҳовуридан тушиб қолар, деб ўйлардик.

Дадам ширакайф бўлиб келган кунлари «ҳаммаларинг ўғлимдан айланиб-ўргилларинг», деб қоларди. Кейин шаҳзодани бир чўмилтираман, деб оёғини тираб туриб олар, ойим эса қўйинг ҳозир, ўзи сал шамоллаб турибди, деб уни зўрға шаштидан қайтарарди. Эҳ, бундан икки кун олдин уйимизда қиёмат қойим бўлди... Ҳаммамиз ухлаб ётган эдик, бирдан шовқин кўтарилди. Уйғониб кетдик. Дадам овозининг бори-ча бақирар, ойим эса ҳўнг-ҳўнг йиғларди. Кечаси дадам нима бўлиб ҳам Суад ўғил бола эмаслигини билиб қолибди. Роса тўполон қилди. Чақалоқни оёғидан даст кўтариб олганча, ҳадеб: «Мени алдабсанлар... Ўғилларинг шуми ҳали» деб бўқирарди, Суад бечора биг-биг йиғлайди.

Охири дадам чақалоқни ойимга қараб иргитиб юборди.

— Йўқолларинг кўзимдан! Мени роса чув туширибсанлар... Эсиз-эсиз кетган пулларим... Жўналаринг уйимдан!

Дадам бизни уйдан ҳайдаб чиқарди. Қўшнимизникида тунни ўтқаздик.

Ҳикмат ҳўнграб йиғлаб юборди. Дадаси билан ойиси энди ажралишармиш.

Кетма-кет саккизта қиз кўрган одамга олдинига кулдим, кейин Ҳикматга кўшилиб, мен ҳам йиғлаб олдим.

Ўша кунни мактабдан қайтгач, ойимни сўроқча тутдим.

— Ойи, опам туғилганида дадам хурсанд бўлганмилар?

— Ҳа; албатта.

— Мен туғилганимда-чи? Ундаямми?

Ойим жерқиб берди:

— Кўп вайсама! Бор, ишингни қил! Мен ойимни ўз ҳолига қўймадим.

— Айта қолинг, ойижон, дадам мени эшитиб, хафа бўлганларми-йўқми?

— Буниси ўғил бўлади, деб ўйлаган эди.

— Метин туғилганида роса суюнган бўлсалар керак-а?

— Ҳа, ўзини қўярга жой тополмай қолган. Ўртоқларини чақириб, катта ўтириш қилиб берган.

— Борди-ю, Метиннинг ўрнига яна қиз кўрганингизда нима бўларди, ойи?

— Қайдам.

— Дадам ўғил бўлсин, деб туриб олармидилар?

— Ким билади дейсан... Эҳтимол шундайдир. Хўш, намунча суриштириб қолдинг бунини?

— Ўзим, шундоқ.

Томоғимга бир нима қадалгандай бўлди. Ташқари чиқиб кетдим.

Ҳикматнинг бошидан ўтган воқеа мени жуда ўйлантириб қўйди. Ушандан бери бир фикр менга тинчлик бермайдди — хўш, бахтсиз одам қиз бола бўлиб туғилади-ю, пешонаси ярқирагани ўғил бўлибми?

Бу хусусда сен нима фикрдасан? Шунини билмоқчиман.

Ойим боядан бери «ёт энди, кеч бўлди» деб қўймаяпти. Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди. Майли, ётсам ёта қолай. Эртага мактабдан қайтишда хатни почтага ташлайман.

Омон бўл, дўстим Аҳмад.

Зайнаб Елқир

Ҳали ёшлик қиласан

Истамбул, 14 декабрь, 1963 йил

Зайнаб!

Хатингни ўқир эканман, йиғлашимниям, кулишимниям билмай қолдим. Дугонанг Ҳикматга қаттиқ ачиндим. У бечоранинг авҳоли нима кечади энди. Оиласида бирор янгилик рўй берса менга ҳам хабар қил, билай.

Бахт деган нарса қиз ёки ўғил бўлиб туғилишга боғлиқ экани илгари ҳечам хаёлимга келмаган экан. Шунинг учун дадамдан фикр сўрадим. Дадам бунини узоқ тушунтириб бердилар. Гапларининг асосий мазмуни шу бўлди: ўртада ҳеч қандай фарқ йўқ, инсоният эркак ва аёлдан ташкил топган.

— Гапингиз тўғри, дада, — дедим. — Аммо сиз қиз бола бўлишни хоҳлармидингиз?

Дадам ўшқириб берди:

— Бу нима беъманилик!
Нимага жаҳли чиққанини тушунолмадим. Гўё ҳозир дадам қайта туғиладигандай.

Айни саволни оймимга ҳам бердим:

— Кошкийди эркак бўлиб туғилсам,— деди у уҳ тортиб.

Кеча ўқитувчимиз бизни музейга олиб борди. Қайтишимизда ундан ҳам шуни сўрадим.

— Нега сўраяпсан буни?— ҳайрон бўлди у.

Мен бор гапни айтиб бердим.

— Бу— катталарнинг иши, сен ҳали тушунмайсан, қўй бу гапни,— деди у охири.

Шунақа гапни эшитсам, қоним қайнайди. Бизни нуқул ҳеч нарсага ақли етмайди, деб ўйлашади.

Бир куни уйимизда қизиқ гап бўлди. Укам ниманидир тушунмай дадамдан сўради. Дадам бўлса:

— Сен ҳали ёшсан, бундай нарсаларга тушунмайсан,— деб қўя қолган эди, укам яна қисталанг қилди:

— Сиз тушунтиришга уриниб кўринг, дада, тушуниб қоларман балки.

Дадам унинг гапини ҳали-ҳали эслаб қўяди.

Мен бир нарсага ҳайронман. Катталар бирор гапни тушунтириб бериш ўрнига нега бизга нуқул «ҳали ёшсан, ақлинг етмайди» дейишаркин-а?

Яқинда қизиқ бир гап бўлди. Мана эшит, гапириб бераман.

Ойим укамни олиб, қўшниларикига чиқибди. Бир гала хотин-халаж ўтирган экан. Шулардан бири ҳомиладор бўлиб, бола кўришни истамас экан. Ҳамма ўз билганича унга маслаҳат берибди. Укам буларнинг гапига парво қилмай бир бурчакда тинчгина ўйнаб ўтирган экан, бир жувон: «Ҳой, овсин, ёш бола бор-а, эшитиб қолмасин тағин», дебди. Укам бу гапни эшитиб, қулоғини динг қилибди. «Э, парво қилманг, гўдак нарса нимани тушунарди», дебди иккинчиси. Бу гап укамга қаттиқ ботибди. Уйинчоқларини ўйнаб ўтирган бўлиб, ҳамма гапни эшитиб олибди. «Қўйинг, эшитиб қолади», «Эшитган билан барибир тушунмайди, ақли кирди-чиқди ҳали» деган гап-сўзлар ҳам қулоғига чалинибди.

Кейин билсак, укам ҳамма нарсага ақли етишини кўрсатиб қўйиш учун пайт пойлаб юрган экан.

Тунов куни уйимизга меҳмонлар келишди. Ҳамма ўтирган эди, укам меҳмонлардан бирига қараб тўсатдан:

— Ҳомиладор экансиз-а, хола?— деб қолса бўладими.

Ҳамма қотиб қолди. Кейин ноилж кулганлар ҳам бўлди.

— Шундай, ўғлим,— деди бояги жувон ўнғайсизланиб.

— Энди тугасизми?

Дадам билан оймим кўз уриштириб олишди. Укам ҳамма нарсага ақли етишини исботламоқчи бўлди шекилли, яна валдираб берди:

— Битта холани кўрдим, қорни катта-ю, лекин туғмайман. деди. Ойи, тўғрими гапим?

Ойим лавлагидек қизариб кетди.

Бу ноқулай аҳволдан чиқиш учун эркаклар гапни бошқа ёққа буришди. Лекин укамнинг жағи тинмади. Ҳамма эшитган гапларини оқизмай-томизмай сўзлаб берди.

— Бас энди, жим бўл!— жеркиб берди оймим.

Укам яна жаврай кетди. Эшитган-билган нарсаларини тўкиб солди. Меҳмонлар кулишган бўлди. Охири оймим уни қўлидан ушлаб, нариги хонага олиб кетди. Укам ҳўнг-ҳўнг йиғлаб:

— Ҳа, ҳеч нарсага тушунмас эканманми... Ҳаммасига ақлим етибди-ку... Нимага мени тушунмайди дейсизлар,— деб уйни кўтарди.

Ойим укамни тинчитгач, хонага қайтиб кирди.

— Шу замоннинг болаларига ҳайронман. Ҳамма нарсага ақли етади-я,— деди бояги жувоннинг эри.

Мен олдинроқ лип этиб ўрнимдан туриб кетган эдим.

Тўғриси айтсам, укамнинг бу қилиғидан кўп хурсанд бўлдим.

Дарс пайтида ўқитувчимиз мен нима хаёлда ўтирганимни сезгандай:

— Юртимизда республика эълон қилингач, эркаклар билан аёллар тенг ҳуқуққа эга бўлди. Энди ҳар соҳада уларнинг ҳуқуқи тенг, ўртада заррача фарқ йўқ,— деди.

Бу гап Яшарнинг эркаклик нафсониятига оғир ботди.

— Ҳечам фарқ йўқми?

— Асло.

— Ростданми?

— Ҳа!— ўшқирди ўқитувчи.

— Ундай бўлса нимага «хотин-қизларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш жамияти» тузилган? Нега эркакларники йўқ? Ойим шу жамиятга аъзо, биламан буни.

Бефаросат Нашъа луқма ташлади:

— Жониворларни ҳимоя қиладиган жамият ҳам тузилган...

Уйга қайтаётганда ҳам нуқул шу ҳақда гаплашиб келдик. Кечки овқатдан кейин дадам газета ўқиб ўтирган эди. Эълонга кўзим тушди. Янги казино очилибди. Стриптизга тушадиган хотинларнинг яланғоч расми илова қилинган.

— Дада, эркаклар нега стриптиз ўйнамайди?

Дадам газетани бир чеккага улоқтириб, менга ғалати қилиб тикилди.

— Эсинг жойидами, ўғлим? Эркак кишига бало борми стриптиз ўйнаб?!

— Уқитувчимиз бугун эркаклар билан аёллар тенг ҳуқуқли бўлган, деб айтди-ку, ахир. Ҳуқуқ тенг бўлгандан кейин эркаклар ҳам стриптизга тушиши керак-да.

— Эр кишининг йўриғи бошқа, ўғлим. Ҳар ҳолда эркак билан хотин кишининг ўртасида қандайдир фарқ бўлиши керак.

Иш тикиб ўтирган жойида ойим гап ташлади.

— Нимасини айтасиз. Эркак киши кечаси билан кўчада санғиб юрса ҳеч ким ҳеч нарса демайди. Аёл киши қилса-я шу ишни... Дарров бадном бўлади. Бунисига нима дейсиз? Тўғрими шу?

Дадам билан ойим гап талашиб қолишди.

Менга берган саволинг ҳақида кўп ўйлаб кўрдим. Тагига етолмадим. Кимдан сўрамай, тузукроқ жавоб ололмадим. Менимча, аёл кишининг ҳам, эркак кишининг ҳам ўзига яраша бахти бор. Тарихда жуда кўп оқила, буюк аёллар ўтган. Агар шу аёллардан: «Эркак бўлиб туғилишни истармидингиз?» деб сўралганида нима деб жавоб берган бўлишарди, биласанми? Чамамда, йўқ, истамайман, деган бўлишарди. Ўғил ёки қиз бўлиб туғилишининг аҳамияти йўқ. Энг муҳими — ҳар ким ўз-ўзидан, ўз ишидан рози бўлсин. Бахт мана шунда.

Сенга чин юракдан муваффақият тилайман.

Аҳмад Тарбай

Умров суюғи

Истамбул, 22 декабрь, 1963 йил

Зайнаб дўстим!

Сендан ҳар икки-уч кунда бир марта хат олишга ўрганиб қолган эканман. Кунига почтальонни кутаман. Мактабдан кела солиб, менга хат-хабар борми, деб ойимдан ҳам сўрайман. Агар сендан хат келмаган бўлса ўзимни қўярга жой тополмай юраман. Одатда сенга хат ёзиб юборганимнинг тўртинчи ёки бешинчи кунига бориб жавоб олгувчи эдим. Аммо мана тўққиз кун ҳам бўлдики, сендан ҳамон дарак йўқ. Юрагимга гулгула тушди. Жавобини ҳам кутмай, дарров хатга ўтирдим.

Сенга олдинги хатни ёзиб юборганимнинг эртаси кунни синфимизда қизиқ бир ҳангома бўлди. Мана, эшит.

Анатомия дарсида ўтирган эдик, директор бир одамни бошлаб синфга кириб келди. Билсак, инспектор экан. Инс-

пектор уқитувчимиз билан алланималарни гаплашиб олгач, ўғиз деган болани ўрнидан тургазди. Ўғизни сен танимайсан. Сендан кейин келган. Илгари Ташрада туришаркан, шу йили Истамбулга кўчиб келишибди. Мактабга биринчи келган кунидек бу болага қойил қолдик. Нимасига қойил қолдик, биласанми? Улгудек чаққон бола экан. Худди маймуннинг ўзи-я... Бечоранинг заиф томони ҳам бор экан. Нуқул дудуқланиб гапираркан. Олдинига болалар дудуғини юзига солиб, калака қилиб юришди. Ўғиз заррача парво қилмади. Бунақа гапларни эшитавериб, кўникиб кетганга ўхшайди. Болалар қарашсаки, унинг жиғига тегиб бўлмайди, фойдаси йўқ. Шунинг учун масхара қилмай қўйишди. Кейин билсак, ўғиз ўзига ишониб юраркан, шу ваддан майда-чуйда гапларга эътибор бермас экан.

Қайси кун танаффусда ҳовлида ўйнаб юрган эдик, ўғиз дабдурустдан: «Дарахтга ким олдин чиқишдан ўйнаймиз, зўри борми?» деб чираниб қолди. Шу гапниям минг марта тугилиб айтди. Ҳамма мени кўрсатди. Дудуқ бола билан мусобақа қилишни ўзимга эп кўрмай, рози бўлмадим. Кейин маълум бўлишича, жуда тўғри иш қилган эканман.

— Сен дудуқланиб бир марта дарахтга чиққунча мен ўн марта қайтиб тушаман,— деди Чингиз ўртага чиқиб. Шу бемаъни ҳазилгайм кулганлар бўлди.

Ҳовлидаги каштан дарахти эсингда бўлса керак. Шунинг тагига мих билан узун чизиқ тортдик. Ўғиз билан Чингиз иккови чизиққа туришди. «Бир! Икки! Уч!» дейишимиз билан иккови югуриб бориб каштанга ёпишди. Чингиз оёғини кўтараман деб лапанглаб турган эди, ўғиз бир зумда кўринмай қолди. Бир пайт дарахтнинг тепаси шитирлади. Бундоқ карасак, ўғиз аллақачон каштаннинг энг баланд шохига чиқиб олибди. Дудуқланиб алланималар деяпти. Олдин тушунмадик. Кейин билсак, у:

— Ҳа, Чингиз, каштан сенга ёқиб қолдим дейман, тана-сига маҳкам ёпишиб олибсан!— деб майна қилаётган экан.

Чингиз бир амаллаб юқорига чиқиб олди. Чиқишга чиқди-ю, лекин ярмига борганида яна юқорига кўтарилишга юраги бетламади. Буни кўриб, ўғиз төпа шохдан пастга абжирлик билан сирғалиб тушди. Чингизнинг олдида бир зум тўхталиб, осонгина яна ерга тушди.

— Қани, яна зўри борми? Ким гаров ўйнайди мен билан?— деди у бизга бир-бир қараб. Ҳеч ким индамади. Шу-шу орамизда ўғизнинг обрўси ошиб кетди.

Мине ўғизнинг шундоққина орқасида ўтиради. Бундай чаққон ва эпчил бола билан олдинма-кейин ўтирганидан Миненинг оғзи қулоғида.

Уғиз икки кун ўқишга келмади. Оғриб қолибди. Дарсга келмаган кунининг эртасига Минне:

— Уғиз нимага дудуқланиб гапиради, биласизларми?— деб қолди. Биз қизиқиб бунинг сабабини сўрадик.

— Менга ўзи гапириб берди,— деди Минне бу сирни фақат ўзи билгандан керилиб.— Болалигида отаси уни кўп калтакларкан. Қўрқанидан дудуқ бўлиб қолибди. Узи шундоқ деди. Энди дарахтга чиқишга нега уста бўлиб қолганининг сирини ҳам айтиб берайми?

— Қани, қани, эшитайлик.

— Отасининг жаҳли қўзғаб қолганида у шартта қочиб кетаркан. Кейин отаси таёқ билан уни қувларкан. Уғиз қўлга тушмаслик учун дарахтга чиқиб оларкан. Катта одамни кўтармайдиган ингичка шохлар уни калтакдан сақлаб қоларкан. Шу тариқа у дарахтга чиқишни ўрганиб олган экан.

Мана, ҳозир инспекторнинг олдида тик турган Уғиз шу. Деворда учта диаграмма осиб қўйилган. Одамнинг скелети, бош суяги ва ошқозон органлари тасвирланган.

— Бунинг номи нима?— деб сўради инспектор скелетнинг бир жойини кўрсатиб.

Уғиз жавоб бермади.

— Бу суяк нима деб аталади?

Уғиз яна чурқ этмай тураверди.

— Умров суяги,— шивирлади унинг орқасида ўтирган Минне.

— Ум... ўм... умров суяги!

— Ҳм... Ундай бўлса буниси нима?

Инспекторнинг бу гапини эшитиб, Уғиз тараддудга тушди. Янглишган эканман, умров суягини энди сўраяпти, деб ўйлади шекилли яна:

— Умров суяги,— деб жавоб берди.

Инспектор бу гал тизза косасига ишора қилди:

— Хўш, бунга нима дейилади?

Уғиз бечора бутунлай гангиб қолди.

— Ум... ўм... умров суяги!

— Ҳа, бу-чи?— дарғазаб бўлиб сўради инспектор. Энди у нариги диаграммадаги бўйин томирларини сўраган эди.

— Умров суяги, афандим.

Уғиз чалкашиб кетди. Олдинги айтганим хато бўлса керак, умров суягини энди сўраяпти, деган хаёлда ҳамма сўрагандарига бир хил жавоб бераверди. Гап чиқиши ҳам ниҳоятда қийин, шунинг учун қора терга тушиб кетди. Энди инспекторнинг ўзи ҳам дудуқлана бошлади.

— Жу... жу... жуда соз. Бунинг номи нима?

— Ум... умров суяги.

Инспекторнинг қони қайнаб кетди.

— Ҳе, бўлди, инсоф билан-да, ахир! Одамнинг танасида умров суягидай бошқа нарса йўқми?! Бор, жойингга ўтир! Кейинги кунларда сенга айтиб беришга арзийдиган воқеа фақат шу.

Бундан олдинги хатимга сендан ҳалигача жавоб келгани йўқ. Нима, чиндан ҳам ётиб қолдингми? Жавоб кутаман.

Аҳмад Тарбай

Атаманиннг туғилган куни

Анқара, 25 декабрь, 1963 йил

Аҳмад!

14 ва 22 декабрда ёзган хатларингни олдим. Катта раҳмат. Ётиб қолганим учун хатларингга вақтида жавоб қайтаролмадим. Пича ётиб олдим, шамоллаб қолибман. Барибир шундаям хат ёзсам бўларди-ю, лекин уни қутига ким ташлайди? Ойим билан опамга эса бергим келмади. Аксига юриб, Метин ҳам мен билан баравар оғриб қолди. Кеча оёққа турдим, бугундан мактабга қатнаппман. Ўқишдан келибоқ жавобга ўтирган эдим, ойим сендан хат келганини айтиб қолди. Конвертдаги адресни илгарироқ кўрган экан, шунинг учун:

— Аҳмаддан келибди. Уртоғинг оқибатли экан. Сени эсдан чиқармай келяпти,— деди.

Хатингни ўқиб бўлиб, Метиннинг олдида кирдим. Ҳалиям тургани йўқ. Термометрни қўйиб, иситмасини ўлчадим — 38,2.

Аслида икковимиз арзимаган нарса билан шамоллаб қолдик. Синфимизда Атаман деган бола бор, шунинг туғилган кунига борган эдик. Уша ердан касал бўлиб қайтдик. Биздан ташқари яна учта бола ҳам шамоллаб ётибди.

Ота-оналар мажлисида ойим Атаманиннг онаси билан танишиб қолган экан, у: «Яқинда ўғлимизнинг туғилган куни бўлади, болаларни олиб албатта келинг, кутамиз», деб айтди. Кейин уй адресимизни ёзиб олиб, ўзимиз машинада олиб кетамиз, дебди.

Ойим Метин икковимизни юборишга розилик берган экан, у: «Хўжайин билан ўзингиз ҳам келинг. Келмасангиз хафа бўламиз», деб туриб олибди. Ойим ноилож ваъда берибди.

Буни эшитиб, дадамнинг хуноби ошди. «Ёш боланиннг туғилган кунини бизга нима бор?» деб гижиниб турган эди, ойим уларга борамиз деб ваъда бериб қўйганини айтди. Хуллас, ҳаммамиз борадиган бўлдик. Атаманиннг туғилган куни

билан табриклаш учун совга-салом олдик. Мен китоб, Метин эса авторучка тақдим қиладиган бўлди.

Пешиндан кейин уйимизнинг олдида машина тўхтади. Бизни олиб кетгани келишибди. Дадам Атамanning отаси билан машинада танишиб олди. Машина ўзлариники экан.

Бировнинг ғийбатини қиляпти, деб мендан ранжишинг мумкин. Лекин мен ғийбат қилаётганим йўқ. Уларнинг уйида нима кўрган бўлсам, шунини ёзаман.

Улар жуда бадавлат туришаркан. Шундоққина сезилиб турибди. Бир пайт ойим дадамга қараб: «Буларда пул кўпу, дид йўқ экан. Манави жиҳозларни кўр, сираям бир-бирига мос эмас-а!» деб пичирлаганини эшитиб қолдим.

Атамanning дадаси ҳар икки гапнинг бирида «каминангиз» ёки «ҳазратлари» деб туришга одатланган экан.

Уй ичи кенгу, аммо меҳмон ҳам кўп. Қолаверса, узун-қисқа бўлиб келаётганларнинг ҳали кети кўринмайди. Ун бештага яқин бола йиғилди, лекин катталарнинг сони ўттиздан ошиб кетди. Бизга ўхшаб бошқа болалар ҳам ота-оналари билан келишган экан.

— Бу нима, ойи, бугун ўзи кимнинг туғилган куни — Атамanningими ёки дадасиникими?— ҳайрон бўлиб сўради Метин.

Бирор жойда Метиннинг оғзидан ноҳўя гап чиққудай бўлса, ойим уни одатда секингина чимчилаб кўярди. Бу гал ҳам бировга билдирмай аста ўймалаб олган эди, Метин жимиб қолди.

— Уйимиз торлик қилиб қолди, айланай,— деди Атамanning онаси ойимга зорланиб.— Худога шукур, обрўйимиз жойида, ҳамма йўқлаб келаверади. Чақирмасак, кейин хафа бўлишади. Одамнинг юзи иссиқ бўларкан. Келаси йил ўғлоннинг туғилган кунини бирон каттароқ ресторанда ўтказмасак бўлмайди. Хўжайинни ҳам кўндириб қўйдим. Барака топкур, бизнинг хўжайин ҳечам сўзимни ерда қолдирмайди, нима десам, шунга кўнади.

Бу хотин эрини хўжайин, Атамanning эса ўғлон деб чақираркан.

— Бизнинг хўжайин шунақа, ҳечам гапимни иккита қилмайдилар. Хўш, сизники қанақа, дурустми?

Ойимнинг бу андишасиз гапга жаҳли чиққанини юзидан сездим.

— Хўжайин деганингиз ким у?

Атамanning онаси илжайиб қўйди:

— Хўжайин деб эрга айтилади-да, овсин. Хўш, у кишиям гапга кўнадиган хилиданмилар?

— Уй анча исиб кетганга ўхшайдими?— деди ойим гапни бошқа ёққа буриб.

— Ҳа, ўғлоннинг туғилган куни шарафига кўмирни аямай ёқдик. Батареялар қизиб кетди шекилли... Хўжайиннинг ўзлари яхши одамлару, аммо лекин жуда кўнгиллари бўшда. Ўғлонимиз шарафига батареялар қизиб турсин, деб тайинладилар. Ҳа, айтмоқчи, идораларида икки-уч секретарь қиз ишлайди. Ҳеч кераги йўқ шунча қизнинг. Эркак зоти шунақа бўларкан. Бирини олиб бирига урсин буларнинг.

— Қани, дадангиздан бир хабар олинглар-чи, нима қиляпти экан,— деб ойим мен билан Метинни чиқариб юборди.

Эркаклар катта залда ўтиришган экан. Стол тўла ҳархил ноз-неъматлар. Атамanning отаси билан гаплашиб ўтирган дадам бизни кўрибоқ энсаси қотди.

— Ойингни бир ўзини ташлаб келибсанлар-да?!

Метин ўйлаб-нетиб ўтирмади:

— Ўзлари шу ёққа юбордилар-ку.

— Булар ҳазратларига тегишлими?— деб сўради Атамanning дадаси.

— Ҳа, шундоқ.

— Умри билан берган бўлсин... Ҳа, нима деётган эдим?

Эсимга тушди... Шу мен зиқна одамни ёмон кўраман. Мен сизга айтсам, хотин зоти зиқна бўларкан... Масалан, бизнинг хотинни олиб кўрайлик. Бозордан апельсин оладиган бўлса икки хилини танлайди. Бири яхшиси-ю, бири ёмон. Энг пачоқ, энг арзон апельсинни атайлаб хизматкорларга олади. Уларга шуниси ҳам бўлаверармиш. Хўш хотин, бу бемаъниликнинг ташла, хизматкор ҳам сенга ўхшаган одам, дастурхон ҳаммага битта бўлиши керак, деб каминангиз тоза насихат қилди, бўлмади. Хотин кишига гап уқтириб бўлмас экан. Бу ишинг одамгарчиликдан эмас, десам ҳам тушунмайди. Хўш хотин, сен апельсиндан ўн қуруш¹ юлиб қоладиган бўлсанг, рўзғорга икки юз лирالىк зарар келтиришинг мумкин. Чунки шу арзимаган нарса билан хизматкорнинг нафсонияти оғрийди, охири у идиш-товоқ юваётганида икки юз лира турадиган чинни лаганни пақ этиб ташлаб юборадиди, қўлимдан тушиб кетди, деб баҳона қилади. Минг марта айтдим бу гапни. Қани бунинг фаҳми етса...

— Бор, ойингнинг олдига жўналаринг!— ҳайдаб берди дадам бизни.

Ҳаммамиз тоза зерикдик. Болаларнинг қий-чуви жонига тегди шекилли, меҳмон аёллардан бири:

— Бола-чақа билан бир жойга ҳечам бориш керак эмас. Қулоқни қоқиб, қўлга беришади,— деди ёнидаги жувонга энгашиб.

¹ Қуруш — майда пул. Бир лира юз қурушдан иборат. (Тарж.)

Дадам:

— Кетайлик, энди бас,— деб шипшиган эди, ойим кўнмади.

— Бирпас турайлик... Дарров кетсак айб бўлади.

Атаманинг отаси газета кўтариб келиб қолди.

— Каминангиз йўқсил болаларга қўлдан келганча ёрдам бериб келадилар,— деди у дадамга қараб.— Ҳар байрамда қуруқ қўймайман... Буни қаранг, шуни ҳам ёзиб чиқишибди-я...

Еш болаларни бир жойга тўплашди. Атаманга тақдим этилган совға-саломларни столга териб қўйишибди. Хона димиқиб кетган экан, деразани очиб юборишди. Метин икковимиз роса терлаган эканмиз, деразага яқинроқ келиб турдик. Бирпасда тумов бўлдик. Зотилжам шу ердан бошланди.

Дадам мезбонлардан кетишга рухсат сўраган эди, Атаманинг отаси жавоб бермади.

— Бу қанақаси?! Овқат пишсин, бир-икки қадахдан отайлик, кейин кетарсизлар.

Дадам зарур иши борлигини айтиб, узр сўради.

Кўчага чиқдик.

— Айб менда, кечирасан,— деди ойим дадамнинг хуноби ошганини кўриб.— Буйақа бўлишини билмовдим. Ойиси ҳадеб чақираверганидан кейин ваъда бериб қўйган эдим. Нима қилай, гапини қайтаролмадим...

Эртаси куни иситмам ўттиз тўққизга чиқди.

Хатингда Ҳикматнинг ҳоли кейин нима кечди, деб сўраган экансан. Ҳикмат бир ҳафтадан бери мактабда кўринмайди. Бечорага нима бўлдийкин, билмайман. Бирортамиз ҳам уйини билмас эканмиз. Унинг бошига тушган кулфат менга қаттиқ таъсир қилди. Шунга кўра бу ҳақда хатнинг охирида ёзипман.

Менга ўхшаб сен ҳам кечикиб жавоб ёзмассан, деб умид қиламан.

Зайнаб. Елқир

Қўлбола донишманд

Зайнаб!

Сенгаям, уканггаям саломатлик тилайман. Бундан кейин касал бўлманглар. Ойинг мени эслабдилар. Раҳмат. Жуда хурсанд бўлдим.

Атаманинг туғилган куни қандай ўтганини жуда чиройли қилиб таърифлабсан.

Биласанми, мен шу вақтга қадар бирор марта ҳам туғил-

ган кунимни нишонлаган эмасман. Бизнинг уйимизда бунақа одат йўқ, қолаверса, мен ҳам бошқаларнинг туғилган кунига бормайман. Ростини айтсам, умримда бир марта шунақа маросимда бўлганман. Ушанда ойим билан қариндошимизникига меҳмонга борган эдик. Қариндошимизнинг қизи мени бир дугонасининг туғилган кунига олиб борди. Меҳмонга борганимизда иккита қизиқ воқеа рўй берди. Ҳали-ҳали буни эслаб юраман.

Келганларнинг орасида бир шум бола бор экан, ўша кўп машмашаларга сабабчи бўлди. Бу бола шунақаям безори эканки, уйни бирпасда ағдар-тўнтар қилиб ташлади. Шумлигининг чеки йўқ экан. Ҳамма ўтирган эди, бир пайт ҳожатхонанинг эшиги ичкаридан гумбурлаб қолди. Утирганлар югуриб боришди. Эшикни биров қулфлаб қўйибди. Қамалиб қолган аёл бир томондан жон ҳолатда эшикни гумбурлатиб урса, иккинчи томондан:

— Қимдир устимдан қулфлаб кетибди! Очинг тезроқ!— деб дод соларди.

Уй эгалари гир айланиб калидни қидиришади.

— Менинг ўғлим қилган бу ишни... ўғилчани топинглар, ўғилчани,— дейди зўр бериб бақбақалоқ пакана бир одам.

Ҳамма қидириш билан овора-ю, у бўлса оғзини кўпиртириб арандасини мақтайди:

— Занғар жуда ўткир бола чиқди-да, турган-битгани ўта, ўт... Мени айтди дейсиз, хоним афандимни устидан қулфлаб кетган ҳам ўша.

Жувон ҳожатхона эшигини тешиб юборай деяпти-ю, бунинг бўлса жағи тинмайди.

— Ишқилиб, кўз тегмасину, жуда ақлли бола-да. Қўлига китоб олганини билмайману, аммо лекин имтиҳондан ўтиб кетаверади. Китобга бир қараса бўлди, миясига ёпишиб қолади. Ешлик пайтимда мен ҳам шунқа эдим. Китоб ўқиб ўтирмасдим. Отасига тортган баччағар. Уртоқлари китобдан бош кўтармайди, нукул ўқигани ўқиган. Бизнинг ўғил китоб бетини кўрмайди-ю, лекин синфда ҳам қолмайди. Аслида ўзим мук тушиб дарс қиладиган болаларни ёқтирмайман...

Уйдагиларнинг ҳаммаси мана шу мияси ўткир болани қидириб топиш билан овора.

— Қаравотнинг тагини қараб кўринглар. Уйда ҳамиша қаравотнинг тагига бекиниб олгучи эди,— деб қолди бир пайт бақалоқ одам.

Уйнинг эгаси унинг айтганини қилиб энди энгашган эди ҳамки, тепадан бир нарса тарақ этиб бошига тушди. Хайрият, калид экан. Шу заҳотиёқ шкаф тепасидан бир бола ўзини қаравотга отди.

— Ана, айтмадимми бу ўшанинг қилиғи деб. Ақли кўп-да, нуқул шўхлик қилади.

Ота суйган безори ўша куни ҳамманинг жонига тегди...

Иккинчи бир воқеанинг қаҳрамони — донишмандлик мактабини ўтаётган бола.

Ўша куни меҳмонда бир бола билан танишдим. Кўзойнак тақиб олган чуваккина бир бола экан. Қўл бериб сўрашдик. Исмини сўрасам, ғинг демади. Ҳам кўздан, ҳам қулоқдан олган бўлса керак, деб ўйладим. Баландроқ овоз билан саволни қайтардим. Худди нозик масалани ечиб бераётган одамдай ўйланиб қолди, анчадан кейин зўрға исмини айтди. Мен нечанчи синфда ўқишини сўрадим. Бу гал ҳам роса ўйлаб, кейин жавоб берди. Ўзича бирор гап айтмайди-ю, лекин савол берсанг, жавоб олгунча хуноб бўлиб кетасан. Бирпас гаплашиб, юрагим сиқилиб кетди, ёнидан секин жилвордим.

— Бу боланг дўсарга ўхшайди,— дедим мени бу ерга олиб келган қариндошимга.

Қариндошим кулиб юборди.

— Бу нима деганинг. Ахир отаси уни донишманд қилмоқчи-ку?

Гапга унинг ўртоғи аралашди.

— Мактабда уни ҳамма кичик донишманд, деб чақиради.

— Ия, исмини сўрасанг, анқайиб туради-ю, бу қанақа донишманд бўлди?

— Ҳамма гап шунда эмиш. Донишмандлар сукут сақлаб туриши керак экан. Отаси айтибди. Биров исминг нима деб сўрасаям дарҳол жавоб берма, пича ўйлаб ол, донолар: «Олдин ўйла, кейин сўйла» дейишган, деб уқтирибди.

Қизлар бу кичкина донишмандни менга роса таърифлаб беришди. Айтишларича, унинг отаси анча бамаъни одам эмиш. Кўп йил заҳмат чекиб дунёда ўтган жамики донишмандларнинг таржимаи ҳолини ўрганиб чиқибди. Шундан кейин унда донишманд боланинг отаси бўлиш ҳаваси уйғонибди. Узоқ йиллик тадқиқот ишларидан маълум бўлишича, кўп донишмандлар оталари қартайиб қолганда дунёга келган эканлар. Ўйлаб қўйган ниятини амалга ошириш учун у ҳам сочига оқ тушиб; ёши анчага бориб қолгандан кейин ўйланибди.

— Бу гапларни сизга ким айтди? Донишманднинг ўзини?— ҳайрон бўлиб сўрадим.

Маълум бўлишича, бундан бутун маҳалла хабардор экан. Буни қизлар катталардан эшитишибди.

Бўлғуси донишманднинг отаси уйланишга уйланибди-ю, лекин анча вақт фарзанд кўролмай юрибди. Боёқиш донишманднинг отаси деб ном чиқариш иштиёқида керагидан ор-

ниқ қариб қолган эканми, хуллас, фарзанд ҳасратида кўп суюниб юрибди. Охири кунлардан бирида хотини бош қоронғи бўлганини айтибди. Энди у: «Ишқилиб, бола заиф турилсин» деб илтижо қиладиган бўлибди. Нега деганда, аксарият донишмандлар нимжон чақалоқлардан ётишиб чиққан экан. Хотинининг кўзи ёрибди. Тилаб олган чақалоғи шунчакам нимжон эканки, унинг тирик қолишига ҳеч кимнинг кўзи етмабди. Ҳайтовур, бола ўлмай қопти. Қадим замонларда бир донишманд шоир ўтган экан. Қалин бир китобда нақл этилишича, ўша зукко шоир жуда ёшлигида она сутидан маҳрум бўлган экан. Донишманд боланинг отаси шу китобни топиб ўқиғач, бир ойлик чақалоқни она кўкрагидан ажратиб олибди. Бола бир ёшида беланчақдан йиқилиб, кўзи шикастланган экан, отаси бағоят хурсанд бўлибди. Сабаби — аллақайси бир донишманд ҳам гилай ўтган экан. Энди унинг ягона тилаги қолибди. Ишқилиб, ўғлимнинг бўйи ўсма-син, деб оҳ-зор чекиб юрганмиш. Зотан, унинг билишича, донишманд халқи аксарият паст бўйли бўлар экан.

Шу гаплардан кейин мен бу бола нима учун ўзининг исминиям дарров айтиб беролмаслигига тушундим. Назаримда, у сукут сақлаб жавоб беришдан кўра, кўпроқ отини эслашга ҳаракат қиладиганга ўхшайди.

Ҳикмат мактабга келмай қўйганини эшитиб, қаттиқ хафа бўлдим. Бечора қизнинг аҳволи нима кечдийкин?

Кеча мактабда бизни эмлаб кетишди. Шунинг учун бугун дарсга бормадим. Ҳозир хатни қутига ташлаб келаман. Кейин арифметикага ўтираман. Уқитувчимиз уйга анча вазифа берган эди. Чап қўлим роса оғрипти. Ҳатто қимирлатолмайман.

Омон бўл, Зайнаб. Сенга ҳамиша муваффақият тилайман.

Аҳмад. Тарбай

Томат-тома сел бўлур

Қардошим Аҳмад!

Тунов куни хатингни, ундан бир кун олдин эса янги йил табригингни олдин. Ҳар иккиси учун кўп раҳмат. Янги йилдан бир кун олдин мен ҳам сенга табрик хати юборган эдим. Ҳар ҳолда бориб етган бўлса керак. Лекин сен табрикни жуда бошлабсан. Расмларинг бирам чиройли чиқиб-тики. Менинг эсимга ҳам келмовди бу нарса. Келганидаям барибир сенчалик чизолмасдим. Расмларингни синфдан бо-лаларга кўрсатдим. Ҳамма қойил қолди.

Янги йилнинг биринчи куни бизнинг уйда янги йил кечасидан ҳам завқли бўлди. Бошидан гапириб берсам ҳам арзийди.

Дадам билан ойим режа билан, тежаб-тергаб рўзгор қиладиган одамлар. Аммо бу зикналик эмас. Уларнинг мақсади — кўрпага қараб оёқ узатиш. Шунинг учун ҳар нарсани авайлаш, ортиқча чиқимга йўл қўймаслик керак, деб бизга насиҳат қилишади. Мабодо столда авторучкам қолиб кетгудай бўлса, дадам:

— Авторучкани очиқ ташлаб кетма, сиёҳи қуриб қолади. Ерга тушса пероси синади. Кейин янгисини олишга тўғри келади. Чиқим кўпаяди. Одам деган ҳар нарсада тежовли бўлиши керак,— деб қулоғимга қуяди.

Укам дафтарнинг бир томонига ёзиб, иккинчисини бўш қолдирса ёки бир-икки бетини ташлаб кетса, ўша куни ойимдан роса гап эшитади.

— Бунақа зараркунанда бўлма, ўғлим. Ахир тома-тома кўл бўлур деган гап бор. Ҳар куни бир бетдан қолдириб кетаверсанг, бир йилда қалин бир дафтар бўлади-я. Шундай оппоқ дафтарни ташлагани қандоқ кўзинг қияди?

Метин жуда кўп қалам йўқотади.

— Қалам сотиб олавериш жонимга тегди, нуқул йўқотганинг йўқотган-а,— деб нолиб қолади ойим.

Тўғри, тежовлиқ иш бежовлиқ, деган гап бор. Аммо ҳаддан ошиб кетса ҳам бўлмас экан. Айниқса бувимнинг гапи жон-жонимдан ўтиб кетади. Икки гапнинг бирида у киши:

— Сақласанг — минг кунлик, сақламасанг — бир кунлик, деганлар, отин қизим. Тома-тома кўл бўлур, дейишади ахир,— деб насиҳат ўқийдилар.

Бир куни бувамиз укам икковимизга пул йиғадиган қутича олиб келдилар.

— Шу нарса эсингизда бўлсинки, оз-оздан кўп бўлади. Ота-боболаримиз тома-тома кўл бўлур, деб айтишган. Қани, тома-тома нима бўларкан?

Бувамнинг одати шу: нуқул бир нима деса дарров қайтариб сўрайди.

— Кўл бўларкан, бува.

— Ҳа, баракалла, гап деган бундоқ бўпти.

Шу мақолни эшитсам кўнглим айнийдиган бўлиб қолди. Худонинг берган куни уни минг марталаб такрорлашади.

Янги йил кечаси ойим билан дадам казинога борадиган бўлишди. Илгарилари янги йилни ҳаммамиз уйда бирга кутиб олардик, бу йил сал бошқачароқ бўлди.

Дадамнинг ўртоқлари казинодан илгарироқ жой олиб қўйишган экан, кечга яқин кетишди. Лекин дадам анъанани бузмади. Ҳаммамиз бир дастурхонда ўтириб овқат қилдик, роса ўйнаб-кулдик. Улар анчадан кейин туришди. Казинога опамни ҳам олиб кетишди. Биз бувамгилар билан қолдик. Билган ўйинларимизни ўйнадик. Лото ҳам қилдик. Аммо бувим ҳечам ютолмади. Ўйин пайтида мудраб ўтиргани унга халал берди чамамда.

Ярим кечага яқин ўринга кириб ётдик.

Бир пайт уйғониб қарасам, уй жимжит. Тиқ этган овоз йўқ. Ҳалиям келишманти-да, деб ўйладим. Анчагача кўзимни очиб ётдим. Қоронғида Метиннинг шарпаси кўринди.

— Буларга нима бўлган ўзи?— деди у олдимга келиб.

— Ҳа, нима қипти?

— Бу ёққа юр, кўрасан.

Урнимдан туриб, нариги хонага чиқдим. Бувам билан бувим кетиб қолишган экан. Бундоқ қарасам, опам диванда уст кийими билан чўзилиб ётибди. Бўйнида ранг-баранг қоғоз тасмалар. Ердаги гиламда ағанаб ётган дадам юзига маска тақиб олибди. Қоғоз шапкани бошига эмас, оёғига кийибди. Фақатгина ойим жойига бориб ётган экан. Аммо кийимлари сочилиб ётибди. Бир пой пайпоғини коридорда, иккинчисини ёнида кўрдим.

Ойимнинг устини ёпиб қўйдим. Опамни аранг турғизиб, жойига ётқиздик. Лекин дадамни уйғотиб бўлмади.

Вақт пешиндан оғиб қолган эди, улар сал гимирлаб қолишди. Энг аввал ойим ўзига келди. Кейин у дадамни уйғотди. Охири опам ўрнидан турди. Бўйнидаги маржони йўқмиш. Ҳеч қаердан тополмади. Кечаси бирор ерда йўқотганга ўхшайди.

Гап-сўздан билдимки, казинода ойим билан дадам омадларини синаб кўрмоқчи бўлишибди. Талай пул ютқизишибди.

— Ойнинг охиригача нима еймиз энди?— ташвишланиб сўради ойим.

— Идорадан қарз сўрайман, бошқа илож йўқ,— жавоб берди дадам.

Салдан кейин бувам билан бувим кириб келишди.

— Қалай, янги йилни яхши кутиб олдингларми?— кўнгил сўради бувим.

— Таъзимини едим, энди ҳечам унақа жойларга бормаيمان.

Ойим гапини тугатиб, Метин икковимизни бир чеккага имлаб чақирди.

— Қанча пуллариң бор, менга бериб туриңлар, эртага қайтиб бераман.

Йигиб юрган пулимизни келтириб бердик.

Шу орада эгик тақиллаб қолди. Қўшнимизнинг қизи Нуртон экан. Қўлида бир парча қоғоз. Дадамга экан. Хатни олиб, уйга кирдим. Дадаси ёзибди. Шу сатрларга кўзим тушди: «Дўстим. Кечаги воқеа ўзингга маълум. Ёнимда сариқ чақа ҳам қолмабди. Уйга қандоқ келганимни билмайман. Ҳар қалай, сизлар олиб келган бўлсангиз керак. Пулдан қалайсан? Юз лира керак. Раҳмат».

Хатни дадамга узатдим. Дадам уни ўқигач, ойм билан шивирлашиб олди. Мазмуни, улар пулимиз йўқлигини билдиргилари келмади. Бу гал опамнинг қутичаси иш берди. Дадам билан ойм кўзимизни шамғалат қилиб опамга бир нима дейишди. Кейин опам олиб келган қутичани очиб, ичидан чиққан бор пулни Метиндан бериб юборишди.

Метин дарс қилмоқчи бўлган эди, яна қаламини тополмади. Йўқотиб қўйганга ўхшайди. Буни эшитиб, ойм кўпириб кетди.

— Қанақа овсар боласан ўзи! Нукул қалам йўқотганинг йўқотган-а? Бундоқ авайлаб тутсанг бўлмайдими! Ҳадеб сенга қалам олиб беравераманми?!

Бувамнинг насиҳати бошланди.

— Сақласанг — минг кунлик, сақламасанг — бир кунлик, ўғлим. Ҳўш, сақламасанг нима?

— Бир кунлик, бува!

— Ҳа баракалло! Тома-тома кўл бўлур. Нима бўлур?

Метиндан олдин мен жавоб бердим.

— Ҳеч нарса. Қўл бўлмайди.

— Нега энди? Нимага кўл бўлмас экан?

— Бўлмайди, буважон.

— Ия, нега бўлмас экан?— қовоғини уюб сўради бувам.

— Чунки кўл бўлиши учун ўша жой сал чуқурроқ бўлиши керак. Агар сув турмайдиган теп-текис жой бўлса...

— Ҳа, нима бўларкан?

— Сув шариллаб оқиб кетади. Сел бўлади...

Бувам менга бир хўмрайиб қўйди.

— Уйимизда янги йил шундай бошланди. Энди ойм билан дадам янги йилни бошқа жойда кутиб олмайдиган бўлишди.

Ҳўш, сеники қалай бўлди?

Янги йилда сенга бахт-саодат, ўқишингда муваффақиятлар тилайман.

Бошланиши чакки эмас

Истамбул, 5 январь, 1964 йил

Зайнаб!

Янги йил билан табриклаб ёзган хатингни олганимга кўп бўлди. Раҳмат.

Янги йилни биз катта амакимларникида кутиб олдик. Уйлари жуда кенг. Ҳамма амакимгилар шу ерга йиғилишди.

Мен ҳар куни эрта ётишга ўрганиб қолганим учун янги йил кечаси узоқ ўтиролмадим. Соат ўн иккидан кейин кўзим юмилиб кетаверди. Радио эшитиб ўтириб ухлаб қолибман.

Эртаси куни одатдагидек ўтди. Бирор янгилик бўлгани йўқ. Лекин шуни билиб қўйки, янги йилнинг биринчи кунни сизникида рўй берган воқеа бизнинг уйда тез-тез бўлиб туради. Дадам кўчада пул сарфлаган куни уйда жуда қурумсоқ бўлиб қолади.

Баъзи кунлари у кўчадан тўйиб келади. Шунақа пайтларда сув ичаётганимни кўриб қолса, дарров:

— Қайнаган сувни исроф қилма. Стаканга ўзинг ичадиганингни қуй, тагида қолмасин,— деб танбеҳ беради.

Қолбуки стаканнинг тагида бир-икки қултум сув қолган бўлади. Дадам исрофдан кўрққани учун қолган сувни гулдонга тўқади. Шундай кезларда дадам ўз ҳисобига ошна-оғайнилари яхшилаб меҳмон қилганини билиб оламан.

— Шунча пастани увол қилиб нима қиласан?! Узингга лойиғини олсанг бўлмайдими?— деб ўдагайлайди дадам тиш юваётган бўлсам. Биламанки, у кеча яна зиёфатга тушибди.

Баъзан дадам бирор ўроғлиқ нарса олиб келганида сабрим чидамай канопини узмоқчи бўламан. Шунда у:

— Шошма, канопни секин ечиб ол. Бирор жойга олиб қўй, кунингга ярайди,— деб қолади. Яна биламанки, дадамнинг бугун ҳам кўчада сарфи катта бўлган.

Дадамнинг қизиқ одати бор—оғайнилари билан бирор ерда ўтириб қолса, нукул пулни ўзи тўлагиси келади. Буни неча марта ўз кўзим билан кўрганман. «Чўнтакни ковламанг, қўйинг, хафа бўламан... Мана, менда бор», деб туриб олади.

Аммо эртасига уйда тамоман ўзгариб қолади.

— Эски газеталарни йиртмасдан олиб қўйинглар. Бирор нарсага яраб қолади. Қолаверса, йигиб юрсангиз, кейин сотишингиз ҳам мумкин. Жуда бўлмаса печкага ёқсангиз уйни иснати.

«Тома-тома кўл бўлур» деган мақол сизларникида кўп

Зайнаб Елқир

ишлатилар экан. Бизнинг уйимизда «Ўзингда бўлса, кунингга ярар» дегани тилдан тушмай келади.

Шуниси ҳам борки, кўча-кўйда пулини созуриб келмаган кунлари дадамнинг қўли очиқ бўлади. Янги йил кечасидаям, эртасигаям шунақа бўлди. Дадам янги йилда менга акварель бўёқ олиб бердилар. Февралда икки ҳафтага каникулга чиқамиз. Шунда мацца қилиб сурат чизаман.

Янги йилда бутун уй ичингиз билан ҳаммангизга бахт-саодат тилайман.

Аҳмад Тарбай

Ивирсиқ қиз

Анқара, 8 январь, 1964 йил

Азиз синфдошим Аҳмад!

Авваламбор сенга Ҳикматдан гапирай. Ҳикмат дарсга қатнай бошлади. Ота-онаси яна ярашиб олишибди. Боёқиш жуда хурсанд бундан.

Сенга яна бир янгилик айтмоқчиман. Менга ёзган ҳамма хатларингни йиғиб келаётган эдим, аммо ҳар ер-ҳар ерда тартибсиз сочилиб ётарди. Кеча ҳаммасини тартибга солдим. Ёзган кунларингга қараб олдинма-кейин қилиб чиқдим. Яхши бўлди. Бу нарса сира хаёлимда йўқ эди, бир гап билан шу ишни қилдим. Мана, эшит, бир бошдан гапириб бераман.

Уйда ҳаммаси мени палапартиш иш қиласан, нарсаларинг доим ивирсиб ётади, деб койишади. Ҳолбуки мен қўйган нарсасини тополмай юрадиган, бесаришта одамни ёмон кўраман. Демак, ёмон кўрган одамим ўзим эканман-да.

Якшанба кuni эрта билан уй дафтаримни тополмай хуноб бўлган эдим, ойимдан роса гап эшитиб олдим.

— Нимага бунақа меровсан-а, қизим? Доим бир ниманг йўқолиб қолади-я... Эс-ҳушингни йиғиб юрсанг бўлмай-дими?!

Ойимнинг ёнига дадам қўшилди. Бувам билан бувим келган эди, улар ҳам палапартишлигимни юзимга солишди. Опамга-ку, худо берди — келган жойидан у илиб кетди. Ҳаммалари мени талаб кетишди. Жонимга ора кирган биргина Метин бўлди.

— Бу уйда одам ўзини ҳам йўқотиб қўйиши ҳеч гап эмас, — деди у мени юпатиб.

Ҳаммалари менга ёпишганига роса хўрлигим келди. Аламдан нима қилишимни билмай хонамга кириб, бир чек-

кадан йиғиштиришга тушдим. Стол устини, китоб жавонларини тартибга солдим, буюмларни жой-жойига қўйиб чиқдим. Нарсаларимни йиғиштираётиб, уйдан лабга суртадиган помада, ҳар хил откритка, бир пой пайпоқ топиб олдим. Ҳаммасини уларнинг олдига олиб чиқдим. Ҳалиям менинг ғийбатимни қилиб ўтиришган экан.

— Манави пайпоқ кимники? Тортмадан чиқди, — деб пайпоқни иргитдим.

— Ия, кеча қидириб юрган эдинг-ку буни, — деди ойим дадамга қараб.

— Хўш, помада кимга қарашли?

— Қаерда экан? Қидирмаган жойим қолмади.

— Аллаким столимга қўйиб кетибди.

— Кеча ўша ерда унутган эканман-да, — деб кулди ойим.

Откриткага навбат келди.

— Бу кимники бўлди?

Опам лавлагидек қизариб кетди.

— Қаердан топдинг?

— Кимдир китобларимнинг ичига яшириб қўйибди. Орқасидаги ёзувини ўқиганим йўқ.

Энди ўтириб дарс қилай деган эдим, ручкамни қўйган жойимдан тополмадим. Ҳамма ёқни қараб чиқдим, йўқ.

— Яна нима йўқотдинг? — зарда билан сўради ойим.

— Ручкамни кўрмадингизми?

— Ручка оши ичасанми ўзи? Нуқул ручка йўқотганинг йўқотган-а, қизим...

Ойим дийдиёсини бошлаб юборди.

— Ҳой қиз, бу меровлигинг қачон қолади-а? — деди бувим ойимнинг ёнига қўшилиб.

— Палапартиш бўлма, ҳамма нарсанг саранжом бўлсин, қўйган жойингни билиб юр, деб минг марта айтаман сенга.

Бу қулоққа гап кирадими ўзи?

Дадамдан эшитган гапим бу.

Мени калака қилиш учун опамга баҳона топилди.

— Ма, меникида ёзиб тур. Кўзингга қара, тагин буниям йўқогиб юрма!

Опам ручкани олиб бериш учун ичкари кириб кетди. Бирпасдан кейин унинг:

— Ким олди ручкамни? Ҳозиргина шу ерда эди-я, — деган овози келди.

Бувим бошимни силаб, ётиғи билан насихат қилди:

— Энди ўзингга қараб юргин, Зайнаб қизим. Бўйинг чўзилиб қолди. Ҳадемай бирор уйнинг бекаси бўласан. Қалам-дафтар йўқотиб юрсанг энди уят бўлади. Қиз бола деган саранжом-сарашта бўлиши керак.

— Уйимизда меров йўқ эди, ҳайронман бу кимга тортдийкин,— деб луқма ташлади ойим.

Ҳар куни бўладиган гап шу. Эшитавериб қулоғим пишиб кетган.

Мен буларнинг ичида энг кўп бувамдан ҳайиқиб тураман. Ҳали-ҳали бувамнинг юзига тик қараёлмайди. Ҳатто дадам ҳам унинг олдида анча мулойим бўлиб қолади.

— Ҳаётда кимки эпчил бўлса, ўша ютади.

Бувамнинг одатини сенга гапириб берган эдим. Айтган гапини дарров қайтариб сўрайди.

— Хўш, ким ютаркан?

— Эпчил одам, бува,— деб жавоб бердим.

— Баракалло... Ҳар нарса маълум бир жойда туриши керак. Қаерда туриши керак экан?

— Маълум бир жойда.

— Баракалло. Токи керак бўлиб қолганида топиш осон бўлсин. Хўш, нима экан?

— Токи керак бўлиб қолганида топиш осон бўлсин.

Бувамнинг ҳар бир гапини қайтариб сўраш одати армиядан қолган экан. Дадам шундай деган.

— Жуда тўғри гап бу,— бувамга юзланиб деди дадам.— Мен ҳам шундайман. Қайси чўнтакда нима борлигини кўзимни юмиб айтиб бераман. Енимда нимаики олиб юрсам, ҳаммасининг жойи аниқ. Шунга одатланганман. Рўмолчам, зажигалками, ҳамёнми — ҳаммасининг ўз жойи бор.

— Офарин, худди шундай бўлиши керак,— деди бувам унинг гапини маъқуллаб.

Дадам саришталигини Метин билан менга бир кўрсатиб қўймоқчи бўлди.

— Мана, бир синаб кўрсак ҳам бўлади.

Дадам ўрнидан туриб, кўзини чирт юмиб олди.

— Кўринглар, кўзимни юмдим. Ҳозир қаерда нима туришини айтиб бераман. Нимчамнинг чап чўнтагида зажигалка бўлиши керак. Мана, оламан!

Дадам чўнтакка қўлини солиб, зажигалкани олмоқчи бўлди-ю, лекин тополмади. Роса қидиргани билан зажигалка чиқмади.

— Қизиқ... Қаёқда қолдийкин-а...

Зажигалка топилмагач, дадам бебурд бўлмаслик учун бошқасига ўтди.

— Масалан, авторучка дейлик. Қаерда туришини ёддан биламан. Ҳамиша костюмнинг ички чўнтагида, чап томонда туради. Ишонмасангиз, мана, кўриб қўйинглар.

Чўнтакдан авторучканинг ўрнига термометр чиқди.

Дадам «мана, айтмадимми!» деб кўзини очиб қараган и, термометрни кўриб ўзиям роса ҳайрон бўлди. Ноилож жайган бўлди.

— Тунов куни Метиннинг иситмасини ўлчаган эдим. Ошқичда чўнтакка солиб кетаверган эканман-да... Ҳа, айли. Униси бўлмаса, буниси. Ен дафтарчани ҳамиша чап чўнтакка солиб юраман. Мана костюм, мана чўнтак...

Дадам кўзини юмиб, дафтарчани қидира кетди.

— Чап чўнтагим қани ўзи, ойиси?

— Бу костюмни уста ағдариб берган эди-ку... Чап чўнтак ўнг томонга ўтиб қолган бўлиши керак.

Ен дафтарча ойим айтган жойдан ҳам чиқмади. Дадамнинг чўнтагидан бир ғалтак ип олди.

— Дадангизнинг дафтарчаси қаерда туришини энди билиб олдингизми, болалар?— деди бувам кесатиб.

Бизнинг ўрнимизга жавобни ойим берди:

— Эсим кўрсин... Кеча эрталаб костюмни тикиб қўювдим. Астари сўкилган экан. Чўнтакда ипи қолиб кетибди, билмабман.

Дадам жуда ўсал бўлди, хуноби ошди. Бирор нима билан кўзини оқламоқчи бўлиб яна чўнтаklarини ковлаштираётган эди, бувам:

— Ҳа, намунча ковлаштирасан, туя йўқотдингми?— деб пичинг қилди.

Бувам қотиб-қотиб кулди. Бир пайт уни йўтал тутди.

— Пальтода рўмолча бор эди, олиб беринглар. Унг томондаги чўнтакда,— деб буюрди бувам қаттиқ йўталаркан.

Югуриб бориб пальтони қарадим. Рўмолча кўринмади.

— Айтган жойингизда йўқ-ку, бува!

— Бўлмаган гап... Қани, бу ёққа олиб кел-чи, пальтони... Қирқ йилдан бери шу ерда туради рўмолчам...

Пальтони келтириб бердим. Бувам рўмолчани тополмагач:

— Биров олганга ўхшайди,— деб хўмрайди.

Ойим югуриб бориб нариги хонадан янги рўмолча олиб чиқди, бувамга сездирмай уни секингина пальтонинг ўнг чўнтагига солиб қўйди.

— Ҳаҳ, турган экан-ку! Шу ерда бўлиши керак деб айтмадимми сизга!

Йўтал тинди. Бувам ён-верини тимирскилаб, яна ниманидир қидиришга тушди. Тополмагач, даргазаб бўлди:

— Сигаретим қани? Ҳозиргина чўнтагимда турувди. Ким олди ўзи? Дарҳол топиб беринглар!

Бувамизни ортиқча хуноб қилмаслик учун сигаретни из-

лай кетдик. Шу орада уйга меҳмонлар келди. Эр-хотин қўш-нилар экан. Елиб-югурганимизни кўриб, улар ҳам ишга тушиб кетишди. Ҳамма зир югуриб, бувамнинг сигаретини қидиряпти-ю, у бўлса дам-бадам:

— Оббо лапашанглар-ей! Тезроқ бўлсаларинг-чи, намунча имиллайсанлар-а!— деб зарда қилади.

— Ҳозирча шундан чекиб тура қолинг,— деди меҳмон сигаретини тутиб.

Гапириб балога қолди. Бувамнинг қони қайнаб кетди.

— Ҳозир ўзимникини топиб берасанлар!— деб уйиц бошига кўтарди.

Метин ичкаридан бир жуфт пайпоқ кўтариб чиқди.

— Кимники бу?

— Вой, қаердан топдинг? Қидирмаган жойим қолмовди-ку?— ҳайрон бўлди ойим.

— Бувамнинг сигаретини қидириб юрсам, холодильникнинг устидан чиқиб қолди.

Фир этиб дўкондан бошқа сигарет олиб келиш ҳам мумкин эди-ку, аммо бувамга ичидагидан кўра унинг металл қутиси муҳимроқ эди. Бир томондан, қидирганимиз яхши бўлди. Сигарет баҳонаси билан ўзимиз йўқотиб юрган кўп нарсаларни топиб олдик.

Меҳмонга келган хонимнинг тагидан бир парча қоғоз чиқди.

— Ия, радионинг қоғози-ку,— деб юборди дадам.— Бир ойдан буён тополмай юрувдим.

Дадам қидирган авторучка тарелкаларнинг орасидан чиқди. Кимдир янглишиб пичоқни ахлат қутисига ташлаб юборибди.

Хуллас, анча-мунча нарсаларни топиб, эгасига қайтариб бердик.

— Э-э, буни қаранглар, кимдир сигаретни тагимга қўйиб кетибди-я! Қайси бир фирромнинг иши бу!— деб қолди бир пайт бувам.

Бундоқ қарасак, бувам тушмагур бизни роса овора қилиб қўйиб, сигаретини ўзи бемалол тагига босиб ўтирган экан. Ҳеч ким индамади.

Хуллас, уша куни эшитган гапларим менга алам қилди. Зарда устида хонани йиғштириб чиқдим. Чиндан ҳам уйга анча қарамай қўйган эканман. Энди ивирсиқ қиз деган номдан қутулмоқчиман. Сендан олган хатларим ҳам тўзғиб ётган экан, анча тартибга солиб қўйдим. Ҳаммасини папкага жойладим.

Эски синфдошлар ичида фақат сен менга мунтазам хат ёзиб турибсан. Мине ҳам онда-сонда ёзиб туради. Дамир би-

лан Яшардан бир марта хат олдим. Ҳаммаларига жавоб ёзиб юбордим.

Тез-тез хат ёзиб тур. Келишдикми?

Сенга муваффақиятлар тилаб қолувчи:

Зайнаб Елқир

Айб бўлади

Истамбул, 11 январь, 1964 йил

Азиз дўстим Зайнаб!

Сен билан тўрт йил бирга ўқиганмиз. Сени синфимизнинг энг саранжом-саришта қизларидан деб билардик. Шунинг учун сени ивирсиқ дейишганини эшитиб, жуда ҳайрон бўлдим. Уйда менга лақаб қўйиб олишган. Нуқул лапашанг дейишади. Аммо бунинг тагида жон бор. Дастурхонга ўтирсам, албатта чой тўкмасдан турмайман. Нечоғлиқ уринмай, барибир чойим тўкилиб кетаверади.

Ойинг Метинга нуқул тилингни кесиб оламан, деб пўписа қилишини қайси бир хатингдаям ёзган эдинг. Ҳамма оналар шунақа экан. Менинг ойим ҳам Фатўш деган синглимни хамиша шунақа қўрқитади. Синглим ҳали ёш, йкки йилдан кейин мактабга боради. Бу нарса ўзимнинг ҳам бошимдан ўтган. Менга ҳам ойим тилингни кесиб оламан, деб дағдаға қиларди. Аммо тилим жойида турибди.

Яқинда Фатўш ёмон бир қилиқ кўрсатди. Ойим уни роса уришди, тилингни кесиб оламан, деб пўписа қилди. Лекин бу гал чиндан ҳам Фатўшнинг тили узайиб қолган экан. Мана, эшит воқеани.

Дадамнинг қизиқ одати бор — ҳар икки гапнинг бирида «ҳўв», «вой занғар-ей!» деган бўлмагур сўзларни ишлатиб туради. Фатўш бўлса нақ тўтининг ўзи, кимдан нимани эшитса, дарров шуни қайтаради. У «ҳўв фалончи», «вой занғар-ей!» деб чулдираб қолса, уйдагилар ўзларида йўқ суюниб кетишади. Кейин уни «намунча тили ширин-а. Худди катта одамга ўхшаб гапирди-я», деб эркалашади.

Тунов куни бир қўшни амакимиз бизникига чиқувди. Узи жуда қизиқчи одам. Шунақаям гапни бопплайдики, эшитсанг, қотиб-қотиб куласан. Фатўшни айтмайсанми, нуқул қиқир-қиқир кулади. Аслида бўлаётган гап-сўз билан иши йўғу, ким кулса ўшанга қўшилиб қиқирлайди. Энди кулгининг боисини айтиб берай.

Қўшни амаки ишлайдиган идорага аллақайси мамлакатдан бир мутахассис келган экан. Узи немисмиш. Уша немис бир куни қўшнимизни тўхтатиб:

— Сизнинг юртингизда «хўв» деган сўз кўп ишлатиларкан. Одамлар бир-бирини шу сўз билан чақиришаркан. Бу нима дегани ўзи, жуда қизиқиб қолдим. Кимдан сўрамай, қониқарли жавоб ололмадим,— дебди.

Кўзойнакли кўшнимиз бу гапни эшитиб, нима қилишини билмай қолибди. Агар ростини айтадиган бўлса, ажнабий одам устимиздан кулиб кетиши мумкин. Уйлаб-уйлаб охири бир йўл топибди.

— Жуда тўғри фахмлабсиз, жаноб,— дебди унга қараб кўшнимиз,— ҳақиқатан ҳам «хўв»ни кўп ишлатамиз. Бизда таомил шундай. Деҳқонлар ҳам, ишчи ва хизматчилар ҳам шунга одатланган. Унинг асл маъноси «муҳтарам» демакдир. Бизлар бир-биримизга мурожаат қилганимизда исмнинг олди-га шу сўзни кўшиб айтамиз.

Орадан беш-олти кун ўтган экан, ўша идора раҳбарларининг катта мажлиси чақирилибди. Канон деган одам бош директор экан, мажлисни ўша олиб борибди. Немис мутахассиси шу йиғинда катта нутқ сўзлабди. Мажлис аҳлининг руҳини кўтариш мақсадида гап орасида шу ерда ўрганган бир-иккита туркча сўзларни ҳам қистириб ўтибди. Меҳмон нутқининг энг нозик жойига келган экан, бош директорга қараб қўққисдан: «Хўв Канонбей!» деб юборибди. Ҳамма хижолатдан ерга қарабди: Немис нутқининг охиригача жуда кўп марта Канонбейни тилига олибди. Ҳар гал ўзи билган ўша «муҳтарам» сўзини кўшиб айтармиш. Канонбейнинг бўладигани бўлибди-ю, аммо тишини тишига қўйиб ўтираверибди. Одамлар пиқир-пиқир кулишармиш. Шу-шу Канонбей «хўв» деган лақабни орттирган экан.

Кўзойнакли кўшнимиз буни шунақаям ўхшатиб гапириб бердики, кулавериш ичагимиз узилди. Айниқса Фатўш бир қоп семириб кетди.

Дадам бошқа бир қизиқ воқеани гапириб берди.

Уларнинг фабрикасига янги асбоб-ускуналар келибди. Буларни ўрнатиш учун Америкадан мутахассис чақиришибди. Америкалик бундоқ разм солиб қараса, фабрикадаги одамлар бир сўзни жуда кўп ишлатишармиш. У ҳайрон бўлиб бунинг маъносини дадамдан сўрабди. Дадам у нимани сўраганини бизга гапириб берди. Анчайин бемаза сўз. Мактаб болалари ҳам кўп ишлатади уни. Энди тушунгандирсан?

Дадам фабрикада бош уста бўлиб ишлайди, шунинг учун очигини айтишни ўзига эп кўрмабди. Қолаверса, инглиз тилида бунга нима дейилишини ҳам билмас экан. Шунинг учун дадам унга:

— Бунинг маъноси раҳмат, яъни тенкью дегани,— деб тушунтирибди.

Буни эшитиб, америкалик инженер ҳайратдан ёқасини ушлабди.

— Ана холос,— дебди у қойил қолиб,— сизлар гоёт сертакаллуф халқ экансиз. Биз бу борада хитойликлар билан инглизларнинг олдига тушадиган халқ йўқ, деб ўйлаб юрардик. Чунки улар арзимаган нарсага ҳам миннатдорчилик билдиришади. Аммо сизлар улардан ўтиб кетибсиз. Мен жуда кўп мамлакатларда бўлганман, лекин сизчалик сертакаллуф, хушмуомала одамларни ҳеч қаерда кўрмаганман. Бундан буён мен қайси юртга бормайин, ҳамма жойда сизларни ўртак қилиб кўрсатаман, нозиктаб халқ эканингизни оламга ёман.

«Хайрият, ёлгон гапим яхшиликка яраркан», деб дадам ичидан суюнибди.

Шу гап-сўзнинг эртаси кунини инженер ишга чиқмабди. Тўрт кунгача ундан дарак бўлмабди. Фабрикада иш, тиғиз, янги ускуналарни тезроқ ўрнатиш керак. Инженерни қидирмаган жойлари қолмабди. Ҳеч қаердан дараги чиқмабди. Тўртинчи кунини фабрикага ўзи кириб келибди. Соғ жойи қолмаганмиш, аъзойи бадани дока билан чирмаб ташланганмиш. Машинада аварияга учраган бўлса керак, деб ўйлашибди. Кейин маълум бўлишича, гап бошқа ёқда экан.

Америкалик инженер фабрикадан чиқиб, меҳмонхонага кетаётган экан. Йўлда машинага ўтирибди. Одамларда қизиқ бир одат бор — эшитган гапини ҳеч ким юрагида сақлаб юролмайдди, дарров бировга айтгиси келади. Инженер ҳам шоферга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлибди-да, пулни узатаётиб боя маъносини чақиб олган сўзини айтибди. Шофернинг кўзи олайиб кетибди. Америкалик буни бошқача тушуниб, яна ўша сўзни қайтарган экан, шофер бурнига қараб бир мушт туширибди. Иккови ёқа бўғишиб кетишибди. Охири уларни зўрға ажратиш қўйишибди. Инженер буларга ҳам миннатдорчилик билдирибди. Яна боши балога қолибди. Халойиқ уни оломон қилиб кетибди. Ниҳоят, полициячи етиб келиб, уни бир амаллаб ажратиш олибди. Шўринг қурғур америкалик туркча қилиб полициячига ҳам қуллуқ қилибди.

Жамоат ўртасида полициячига тил теккизиш жиноят-ку! Оёғини ерга тегизмай дарҳол полиция бўлимига олиб боришибди. Комиссар кўрадики, бу одам ажнабий. Қўйиб юборилсин, деб буюради. Инженер бу саховати учун комиссарга турк тилида миннатдорчилик билдиради... Хуллас, у полициянинг қўлидан зўрға қутулиб, тўғри касалхонага бориб тушади. Касалхонада тўрт кунгача ўзига келмай ётади.

Жуда аломат иш бўлган экан, тоза кулдик.

Яқинда дадам уйга меҳмон келади, деб қолди. Нозикроқ меҳмонлар экан, ойим катта ҳозирлик кўрди. Эр-хотин бўлиб

олти киши келишди. Фатўш меҳмонларга ёқиб қолди. Жуда одобли, ширин сўз қиз экан, дейишди. Бола тарбиясидан гап очилиб, кўп мақташди. Дадам ҳам уларга қўшилди.

— Бизнинг хоним болаларни кўчага ёлғиз чиқармайди, афандилар. Шунинг учун ҳам тарбиялари жойида.

— Ҳа, кўча болани бузади. Болалар кўчада ҳар хил ёмон гапларни эшитади. Шунинг учун Фатўшни ҳечам кўчага чиқармайман, — деб қўйди оинм.

— Жуда тўғри иш қиласиз, хоним афандим, — деди меҳмон аёллардан бири оймга қараб. — Кўча у ёқда турсин, ҳозир мактаб ҳам болаларни бузаяпти. Кўз тегмасин, қизчангиз го-ят одобли экан, яхши тарбия берибсиз.

Бу мақтовларни эшитиб, Фатўш шишиб кетди. Бутун билган нарсаларини ишга солиб, яна нималарга қодир эканини меҳмонларга кўрсатиб қўймоқчи бўлди.

— Ҳўв дада!

Фатўш ҳамма кулиб юборади, деб ўйлаган эди. Утирганлар совуққина кулган бўлди. Оғир жимлик чўкди. Дадам хижолатпазликдан нима қиларини билмай, қийин аҳволга тушиб қолди. Фатўш меҳмонлар нега шарақлаб кулмаганига ҳайрон бўлди, яхши эшитишмаган бўлса керак, деган хаёлда қаттиқроқ бақирди:

— Ҳўв дада! Сизга айтяпман!

Мана мен нималарни биламан, дегандай меҳмонларга бир-бир қараб чиқди. Дадам вазиятни юмшатиш учун мулозимгина қилиб:

— Ҳа, оппоқ қизим, нима дейсиз? — деб сўради.

— Дада дейман! Ҳўв дада!

— Ҳа, нима дейсан?

Дадамнинг жаҳли чиқа бошлади, қошлари чимирилди.

Аmmo Фатўш ҳайрон — нега булар кулмайди?

— Ҳўв дада! Сизга айтяпман!

Ойм илжайган бўлди. Лекин Фатўшнинг кўнгли тўлмади — у нима қилиб бўлсаям меҳмонларни қойил қолдириши керак. Бирдан у америкалик инженер дадамдан маъносини сўраган ярамас сўзни айтиб юборди. Фатўш энгиб чиқди. Ҳамма шарақлаб кулиб юборди. Дадамнинг қаттиқ жаҳли чиқди-ю, лекин сездирмади. Фатўшга ўқрайиб қаради. Синглим талтайиб кетиб, бояги гапни яна икки-уч марта такрорлади. Ойм билдики, уни яхшиликча тинчитиб бўлмайди. Шунинг учун:

— Бас энди, жим, бўлмаса тилингни кесиб оламан, — деб қаттиқ жеркиб берди.

Кулишнинг ўрнига сўкиш эшитган Фатўш алаmidан йиғлаб юборди. Қани энди овунса! Охири ойм уни етаклаб,

хонасига олиб чиқиб кетди. Жойига ётқизиб, кейин қайтиб кирди.

— Ҳечқиси йўқ, хоним афандим, хафа бўлманг, — деди меҳмонлардан бири оймни юпатиб. — Бу ҳали ҳолва. Бизникиларнинг оғзидан боди кириб, шоди чиқади. Қизчангиз гўдак ҳали, нима деганини ўзи ҳам билмайди.

— Бунақа бемаъни гапларни кимдан эшитибдийкин, ҳайронман, — деди дадам ўзини гўлликка солиб.

Дадамнинг ёнига ойм қўшилди:

— Менинг ҳам бошим қотди. Кўчага чиқмаса, ёмон болалар билан ўйнамаса...

Фатўш бунга қардан эшитганини чиндан ҳам билишмаса керак, деб ўйлабман. Шунинг учун ҳақ гапни айта қолдим:

— Қарда бўларди, уйда эшитади-да бунақа гапларни.

Дадамнинг тепа сочи тик бўлиб кетди.

— Ҳўв зангар, бизнинг уйимизда ҳеч ким бунақа демайди-ку! — деб бақириб берди. Ҳамма кулиб юборди. Дадамнинг ўзиям ноилож илжайиб қўйди.

Меҳмонлар тарқалишгач, дадам мени ёмон койиб берди.

— Мен қайдан билай. Тўғри кўнгилда сўраяпсизлар, деб ўйлабман, — дедим ўзимни оқламоқчи бўлиб.

Хатим яна чўзилиб кетди, Зайнаб. Бу гал қисқароқ ёзмоқчи эдим, иложини қилолмадим.

Ёзги каникулда Истамбулга келмоқчимисан? Келиб қолсанг, кўришармиз. Сенга ҳавасим келади — Анқарани ҳам кўрдинг. Мен бўлсам ҳали Истамбулдан четга чиққанам йўқ.

Сенга саломатлик тилаган ҳолда хатимни тугатаман.

Аҳмад Тарбай

Ватанпарвар бўлинглар

Анқара, 14 январь, 1964 йил

Аҳмад қардош!

Каникулда Истамбулга бориш-бормаслигимни сўраган экансан. Дадамга отпуска тегмайди. Янги жойга ишга келганига ҳали бир йил тўлгани йўқ. Шунинг учун у ойм икковимизни ёлғиз юбормоқчи. Агар борадиган бўлсак, Истамбулда бир ой тураимиз. Лекин ҳали аниқ эмас. Дадамни ёлғиз ташлаб кетишга оймнинг унча кўнгли йўқ. Бизсиз қийналиб қолиши мумкин. Мабодо борсак, холамникида тўхтаимиз. Сени ўзим топиб оламан.

Яқинда мен ёмон бир иш қилиб қўйдим. Гапириб бермасам бўлмайди. Ҳозирча бундан фақат Метиннинг хабари бор. Сабаби — у ҳам менга шерик бўлган. Сен билан энди уч киши бўламиз.

Ўтган якшанба куни бувамларнинг уйига меҳмонга борган эдик. Анча олисда туришади. Бувам қариб қолганлар, шунинг учун баландга чиқолмайдилар. Уйлари ҳам иккинчи қаватда, ижарага туришади. Аслида уларга биринчи қават муносиб эди-ю, лекин ўзлари бопи топилмади. Ҳозирги турган квартирага ўн саккиз зинани босиб чиқишади. Мен ўзим санаган эмасману лекин бувам ҳар икки гапнинг бирида: «Яна ўн саккиз чоғ зина босдим. Дам ола-ола, зўрға кўтарилдим», дейди. Нега зинадан гапирганимни кейин биласан. Яхшиямки, бувам энг баланддаги квартирада турмайди. Акс ҳолда, ўша куни ҳамма газеталар фалон жойда катта бахтсиз ходиса рўй берди, деб ёзиб чиққан бўларди...

Опамнинг дугоналари келиши керак экан, шунинг учун у уйда қолди. Дадам, ойим, Метин ва мен автобусга тушиб, бувамларникига бордик. Бувам тайёргарлик кўриб қўйган экан, бизни яхшилаб зиёфат қилди. Овқатдан кейин бувам билан дадам рўпара ўтириб олиб, қаҳвахўрликни бошлаб юборишди. Мен уларнинг қаҳва устида гаплашиб ўтиришларини ёқтираман. Шунинг учун ёнларидан жилмадим. Хонада учовимиз қолдик. Газета ўқиётган бўлиб ўтиравердим. Икки қулоғим уларда. Баъзан бошимни кўтариб, секин қараб ҳам қўяман.

Бувам сиёсатга қизиқадиган одам. Дадам билан икковлари ёлғиз қолишса, нуқул шундан баҳс қилишади. Бувамнинг яна бир одати бор — овқатдан кейин уни мудроқ босади. Ўзи қаҳва ичиб ўтирган бўлсаям, кўзи юмилиб қолаверади. Бундай пайтларда у дадамдан сиёсат бобида бир нимани сўраган бўлади. Дадам билганича гапириб бераётганида бувамнинг кўзи илинади. Буни кўриб, дадам жим бўлади. Аммо жойидан жилмай ўтираверади. Бувамнинг боши шилқ этиб тушади ёки ёнбошига қийшаяди. Баъзан эса бемалол орқасига ястаниб олади. Сал ўтмай ўзининг хуррагидан ўзи чўчиб кетади.

— Хў-ў-ш... Кейин нима бўлди?

Шунақада дадам ўрnidан туриб кетган бўлса, қаттиқ ранжийди, мени беҳурмат қипти, деб кўнгли озор топади. Шунинг учун бувам ўтирганида дадам унинг олдидан бир қадам ҳам жилмаслиги шарт.

Мабодо пинакка кетишдан олдин ўзи гапираётган бўлса, кўзини очар-очмас:

— Хўш, нима деб турган эдим? — дея сўраб қолади.

Дадам бундай кезларда ҳушёр бўлиши, гап қаерда чала қолганини айтиб бериши лозим. Агар қиттай янглишиб қолса, бувам дарҳол:

— Йўқ, йўқ, буни гапирувдим... Хўш, нима деяётган эдим? — деб қолади.

Баъзан гап қаерда чала қолганини билмай икковлари тортишиб қолишади. Мен ҳамиша уларнинг гап-сўзларини ҳузур қилиб эшитаман.

— Хў-ў-ш, кейин нима бўлди?

Дадам келган жойидан улаб кетади. Бир лаҳза ўтмай, яна бувамнинг калласи қийшайиб қолади. Катта танаффус бир соатга яқин давом этади. Бувамнинг ўзлари буни мизғиб олиш, деб атайдилар.

— Сен бемалол гапиравер, кўзим юмуқ бўлгани билан қулоғим очиқ, — деб ора-сира гап ташлаб ҳам қўядилар.

Мана, ҳозир ҳам мириқиб қаҳва ичиб ўтиришибди.

— Хўш, оламда нима гаплар бор? Мамлакатда аҳвол қалай? — сўраб қолди бувам.

Дадам энди гапини бошлаган ҳам эдики, бувам пишил-лаб қолди. Калласи шилқ этиб бир томонга қийшайди. Шу ондаёқ сесканиб уйғониб кетди, кўзи кетганини сездирмаслик учун:

— Жуда соз... Бундай вазиятда немислар нима қиларкин? Хўш, нима деб ўйлайсан? — деб қўйди.

Немиснинг нима алоқаси бор бунга, ҳайрон бўлдим. Лекин саволга жавоб бериш керак. Дадам немисни ҳам тиркаб кетди.

— Ҳа, энди немислар илгаригидан анча тараққий этган. Чунки улар...

Шу жойга келганида хонада хуррак эшитилди. Дадам гапини чала қолдириб, қўлига газета олди. Бувам яна кўзини очди.

— Америкаликларнинг муносабати қалай?

Ўзимни аранг босиб ўтирибман. Сал бўш қўйсам, кулиб юбораман. Дадам жиддий жавоб берди:

— Америкаликлар дунёга ҳукмрон бўламан дейди. Америка армияси...

Баъзан бувам одамнинг етти ухлаб тушига кирмаган саволларни бериб қолади:

— Рим папаси нима дейди? Қани, гапиравер...

— Рим папами? Папа нима ҳам дерди... Ўша илгариги...

Бувам мизғиб бўлди шекилли, ҳар ҳолда мавзу ўзгариб қолди. Энди унинг ўзи гапга тушиб кетди. Бувам Туркияни ривожлантириш учун нималар қилиш кераклиги ҳақида

гапирди. Бунинг учун асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини четга сотиш лозим экан. У яна кўп гапларни айтди. Охири хуноби ошди.

— Чиғаноқ нима деган гап? Четга чиғаноқ сотиш билан юртни обод қилиб бўлармиди? Ахир бу чиғаноқ...

Дадам яна газета ўқишга мажбур бўлди. Салдан кейин бувам кўзини очди.

— Ҳа, нима деётган эдим?

— Чиғаноқдан гапираётган эдингиз.

— Қанақа чиғаноқ?!

— Ўзимизнинг чиғаноқ-да. Четга сотаямиз-ку, ўша.

— Ҳа, тўғри, эсимга тушди. Чиғаноқ... Четга чиғаноқ чиқариш билан иш битмайди. Биз сифати ўткир тамаки, пахта, бодом сотишимиз лозим... Иннайкейин, ғалла ҳам... Ахир юртимиз ғаллага, тамакига, бодомга кон-ку. Бодомчилик...

Каллалари яна қийшайиб қолди.

— Қаерда тўхтаб қолувдим?— сўради бувам анчадан кейин ўзига келиб.

— Бодомчилик масаласида.

— Ҳа, тўғри. Бодом масаласида...

Шу пайт эшик тақиллаб қолди. Бориб очдим. Қийим-боши дурустгина, кексароқ бир киши бувамни сўради. Уйга бошлаб олиб кирдим. Бувам меҳмонга пешвоз чиқди.

— Э, келсинлар, афандим, келсинлар... Қаёқдан кун чиқди ўзи!

Меҳмон қўлимга бир қути берди. Устида ипи бор қутини бувимга элтиб бердим. Қаёқдандир Метин етиб келди. Бир-галашиб қутини очдик. Ичи тўла каштан экан. Шакар сепилган каштани бирам яхши кўрамани...

Остонадаёқ бу киши кўзимга иссиқ кўринди-ю, лекин қаерда кўрганимни дарров эслаёлмадим. Уйга кириб, бирпас гапларига қулоқ солиб ўтирдим. Шунда бу одамни бирдан овозидан таниб қолдим. Ким экан, айтайми? Утган йили Республика байрами¹ арафасида мактабимизга бир журналист келган эди, эсингдами? Невараси ҳам бор экан, бизда иккинчи синфда ўқиркан. Республика ҳақида гапириб берган эди. Ўзиям зўр журналист экан. Энди эсингга тушди-ми? Унинг айтган гаплари ҳали-ҳали қулогимда. «Болажонларим, сизлар чинакам ватанпарвар бўлиб етишинлар. Она юртингизни жондан ортиқ севинглар. Уни жуда яхши билиб олинглар. Катта бўлганингизда Анатолия қишлоқларини бирма-бир кезиб чиқинг. Ўз кўзингиз билан кўринг бу жойларни. Узоқ ва йўқсил қишлоқларга бориб ишланглар. Республиканинг

кедажаги сизларнинг қўлингизда, ўғил-қизларим!» — деб насиҳат қилган эди. Айниқса унинг бир гапи ҳечам эсимдан чиқмайди. «Жабрдийда Анатолияга маърифат нуруни олиб боришингиз керак!» деган эди. Ушанда ҳаммамиз буни эшитиб, қаттиқ таъсирланган эдик.

— Мен сизни танийман, афандим, — дедим ўзимни тутолмай. — Утган йили бизнинг мактабимизга келган эдингиз. Сизни Истамбулда кўрувдим.

— Ҳа, шундайми... Неварам ўша ерда ўқийди.

Ширинсухан меҳмоннинг гапларини яна эшитгим келди. Четроққа бориб ўтирдим. Кейин нима бўлди дегин? Бутун орзу-умидларим пучга чиқди. Мана, Аҳмад, гапга қулоқ сол.

Бир ўғли бор экан, ўзи ўқитувчи эмиш. Шаҳарда катта бўлгани учун қишлоқ ҳавоси унга тўғри келмасмиш. Қолаверса, уй-жойли экан. Хотини америкаликмиш. Еш хотини билан Анатолия қишлоқларида тентираб юрса, айб бўлармиш. Катта идораларда бир-иккита ошна-оғайниси бор экан, шуларнинг ёрдами билан ўғлини Истамбулда олиб қолибди. Мактабда ўқитувчилик қилаётган экан. Аммо бу мактаб ўғлига узоқлик қилаётганмиш. Машинада бир соат юриш керак экан. Ўғли шу ваздан қийналиб қолибди. Уйга яқинроқ жойда уч-тўртта мактаб ҳам бор экан. Ўғлини шулардан бирига жойлаштириб қўйиш мақсадида Анқарага келган экан. Бувамнинг яқин ошниси шу соҳада ишларкан. Бувам ўшанга бир оғиз гап айтса, боёқнинг иши тўғри бўлиб кетаркан.

Гапини эшитиб, қоним қайнаб кетди. Одобсизлик бўлса ҳам, шартта бетига айтдим.

— Афандим, бу аҳволда жабрдийда Анатолияга маърифат нуруни ким олиб боради?

У гапимга тушунмади ёки ўзини тушунмаганликка олди.

— Нима дедингиз, қизим?

Бувам ўшқириб берди.

— Бор, ишингни қил! Қаҳва олиб кел!

Қаҳвани келтириб, ховадан чиқиб кетдим.

Ваннахонага кирсам, кир ювишаётган экан. Секингина икки бўлак совун олдим. Тоғорада қайноқ сув турган экан, совунни шунга ташладим. Бирпасда совун эриб кетди. Тоғорани кўтариб, коридорга чиқдим. Латтани тоғорага тикиб, ҳамма зиналарни бирма-бир артиб чиқдим. Ўзимга қулай бўлишлиги учун ишни биринчи қаватдан бошладим. Бундоқ қарасам, Метин юқорида турган экан.

— Ҳа, нима қиляпсан?— деди у ҳайрон бўлиб,

— Дамингни чиқарма, кейин кўрасан.

¹ Туркия республикаси эълон қилинган кун.

Бошқа одам тойиб кетмасин, деган мақсадда тепага чиқиб қараб турдик.

Меҳмон ўрнидан турди. Метин икковимиз ичкари кирдик. Бувам билан дадам уни эшиккача кузатиб қўйишди. Қўл бериб хайрлашишди.

— Хўп, хайр, афандим.

— Яхши боринг, бейафандим.

— Бирор хизматлари бўлса, ҳамиша тайёрмиз, афандим...

Гапи бўғзида қолди. Чап қўли юқорига кўтарилиб, қаттиқ чайқалиб кетди. Бувам билан дадам ичкари кириб кетишди.

— Уйдан чиқиб, нега ўйноқлаб кетди у?— деди бувам дадамга қараб.

Дарҳол жавоб бердим:

— Иши ўнгидан келгани учун хурсанд бўлиб кетгандир-да, бува.

Метин икковимиз югуриб балконга чиқдик. Бундоқ қарасак, бинонинг эшиги олдида иккита оёқ чўзилиб ётибди. Машинаси шу ерда экан, шофёри югуриб келди. Шофёр зўр журналистни аранг турғизди, кейин қўлтиғидан олиб, машинага ўтқазиб қўйди.

Метин ўша куни роса яйраб кулди. Ундан кўнглим тўқ, ҳеч кимга айтмайди. Аммо ўзимни ваҳм босди — бечоранинг боши ёрилса нима бўларди? Ҳар ҳолда омади бор экан, майиб бўлгани йўқ.

Анчадан кейин уйга қайтиб кирдим. Дадамнинг қўлида газета.

— Ҳа, гап нимада эди?— кўзини очди бувам.

— Чаласи қолмовди. Гапни тугатган эдингиз.

— Ҳа, дарвоқе... Хўш, атом уруши бўлармикин?

Дадам бир нималар ҳақида гапирди, кейин бояги меҳмоннинг кимлигини сўради.

— Сўраб нима қиласан уни, ўғлим. Ҳар қандай вазиятда ҳам оёгини тўрт қилиб юрадиганлардан...

— Бува, илтимоси нима бўлади, ўртоғингизга айтиб қўясизми?

— Одамнинг юзи иссиқ бўлади, қизим. Ваъда бериб қўйдим, энди бажариш керак.

Бувам курсига бемалол суяниб олди. Бу гал фикрга толди чамамда. Дадам оёқ учида юриб, ташқари чиқиб кетди.

Сен олдинги хатингда гапим кўпайиб кетди, деган экасан. Меники сениқидан ошиб тушди. Мана, кўрдингми?

Сенга ва ҳамма ўртоқларингга саломлар йўллайман. Ҳаммангизга муваффақият тилаб:

Зайнаб Елқир

P.S. Уша машҳур журналист ўтган йили мактабимизда гапирганида азбаройи таъсирланиб кетганимдан кўз ёши тўкиб олган эдим. Энди бунақа гапларни эшитсам, сираям йиғламайман.

З.Е.

Қироат керак

Истамбул, 20 январь, 1964 йил

Жондан яқин ўртоғим Зайнаб!

Сен айтган машҳур одамни нега танимас эканман? Мактабимизга келиб, ватанпарварлик ҳақида кўпириб гапирганлари ҳамон эсимда турибди.

Хатингда иловаси ҳам бор экан. Бундан буён энди шунақа гапни эшитсам, асло кўз ёши қилмайман, деб ёзибсан. Бу мумкин эмас, Зайнаб. Йиғламай иложинг йўқ. Пиёз тўғраётганда ҳам шундай бўлади. Ҳеч ким кўзидан атайлаб ёш чиқармайди. Узи қуйилиб келаверади. Кўз ачишиб кетганидан кейин ёш чиқади-да, албатта. Сен айтган одамларнинг овози ҳам мана шу аччиқ пиёзга ўхшайди. Буни мен бошимдан ўтгани учун айтяпман. Радиода чиқадиган бир одам бор. Шунинг гапини эшитсам, нуқул кўзимдан тирқираб ёш келади. Қайси бир куниям кўнглим бузилиб турган эди, дадам:

— Ҳа, Аҳмад, нима бўлди? Нега йиғлаяпсан? — деб ҳайрон бўлди.

Бундоқ ўйлаб қарасам, нимага йиғлаётганимни ўзим билмас эканман. Жуда ғалати гап-а бу? Аммо бўлган иш. Кейин ўзимга ҳам қизиқ туюлди, нега бекордан-бекорга йиғлайман, деб ҳайрон бўлдим. Бундоқ дурустроқ ўйлаб қарасам, менга бу одамнинг айтган гапи эмас, балки овози таъсир қиларкан. Унинг пардалари титраб чиқадиган овозини эшитсам, беихтиёр кўзимга ёш келавераркан.

Пиёз тўғраб турган одамдан «нега кўзингиз ёшланыпти?» деб сўраб бўлмайди. Бунинг сабаби маълум ўзи. Худди шунга ўхшаб бировларнинг гапини эшитганда кўзидан тирқираб ёш келади одамга ҳам бир нарса дейиш қийин.

Бир пайт мени бувам мачитга олиб борган эди. Намоз тугаб, имом аҳли мусулмонга араб тилида алланималарни ўқиб берди. Имомга қулоқ солиб ўтирган бувам тўсатдан

хўнграб йиглаб юборди. Бувамни кўриб, мен ҳам ўзимни тутиб туролмадим. Йиги-сиги кўп бўлди. Уйга қайтаётганимизда бувамдан нега йиғлаганини сўрадим.

— Бува, арабчани биласизми? Имомнинг гапига нимага йиғладингиз?

— Қаёқда дейсан, болам. Имом ҳам, мен ҳам арабча тушунмаймиз.

— Унақа бўлса нега йиғлайсиз?

— Қандоқ қилай, бутам. Имом қанчалик қироат билан ўқиганини кўрдингми? Ким билади дейсан, балки қиёматдан гап кетгандир.

Бувамнинг эсига яна имом тушиб, кўзига ёш олди. Мен ҳам унга қўшилдим. Аслида имом одамни кулдирадиган нарсани ўқиган бўлса ҳам ажаб эмас.

Бу воқеани ҳали-ҳали эслаб юраман.

Биз томовда бир киши бор. Ўзи кўчама-кўча ҳар хил сабзавот сотиб юради. Худонинг берган кунни эшигимизнинг тагидан бақириб ўтиб қолади. Шу одамнинг овозини эшитсам, негадир кўнглим бузилиб, кўзимга ғилтиллаб ёш келаверади. Бўлмаса гапининг йиғлайдиган жойи йўқ. «Карам, редиска келди, кеп қолинг», «Мана кимга помидор, кимга пиёз» деб бақириб юради, холос. Бунинг нимасига йиғлайсан, тўғрими? Демак, менга унинг гап-сўзи эмас, балки овози қаттиқ таъсир қиларкан.

Ўқитувчимиз ҳам шеърларни бизга доим қироат билан ўқишни ўргатади. Ўқиш китобида бир шеър бор. «Армон ила кетган эдим» деган мисра билан бошланади. Ўқитувчимиз бизга шуни қандай ўқиш кераклигини ўргатди. «Танда губорим қолмади» деган иккинчи мисрани мумкин қадар чўзиброқ, мунглироқ ўқиш керак, деб тайинлади. Худди бозорла садақа сўраб-юрган маддоҳга ўхшаб, «Танда губо-о-о-рим қолмади» дейиш керак экан.

Шу шеърни эшитсам, кўзим ёшланадиган бўлиб қолди. Бир кунни ўқитувчимиз яна шу шеърни ўқиб кўрсатаётган эди. «Танда губо-о-рим қолмади» деб қироатини келиштирган ҳам эдики, орқа партадан кимдир чидаб туролмади.

— Ё ҳув, ё олло!

— Қайси бетамиз бу! Тур ўрнингдан! — бақириб берди ўқитувчи.

Орқа партадан Яшар турди.

— Кечирасиз, ўқитувчим, билмай айтиб юборибман.

Ўқитувчи айбга иқрор бўлгани учун Яшарни кечирди. Шеър ўқишни яна давом эттирдик.

«Бир қултум сувга зор кўнгил, асти мадорим қолмади».

«Бир қултум...» деб бошланадиган мисрани ўқиганда овоз титраб туриши керак экан. Яъни сен сувни эмас, худди жонингни сўраб қароқчига ёлборяпгандек. Ана шунақа гаплар.

Одам боласи гап-муомалага уста бўлиши, қаерда юмшоқ ва қаерда қаттиқ гапиришни биладими керак. Буни яхши тушунаман. Дадам нукул хўжайинини гапириб юради. Жуда уста одам эмиш. Дадам ҳаммага шунақа деб айтади. Кўпинча фабрика ишчиларининг ўзи ёки уларнинг вакиллари хўжайиннинг олдига кириб, тирикчилик оғир бўлиб кетганини айтиб, иш ҳақини оширишни талаб қилишаркан. Бундай пайтларда хўжайин овозини мумкин қадар юмшатиб, ипақдек мулоимлик билан нималарнидир гапириб бераркан. Гапираётганида ўзидан-ўзи тўлқинланиб, кўзига ёш оларкан. Уни кўриб, ишчиларнинг ҳам юрак-бағри эзилиб кетаркан. Ҳар икки томон обдон хўнгиллаб олгандан кейин ишчилар асл мударрани ҳам унутиб, силлиққина чиқиб кетишаркан. Кейин эс-хушларини йиғиб олгач... «Хўжайин нимани гапирди, нега йиғлади» деб тоза ҳайрон бўлишаркан. Аммо хўжайин буларга нима деганини ҳеч ким аниқ билмас эмиш.

— Ҳозир мен хўжайиннинг олдига кираман. Тавакқал. Нима деб гапирсаям, қаттиқ тураман, кўз ёши қилмайман. Ё ойликни оширади, ё мени ишдан ҳайдайди, — дебди бир кунни дадам ўртоқларига.

Дадам шитоб билан ичкари кириб, «бейафандим!» деб энди оғиз жуфтлаган экан, хўжайин гапни илиб кетибди.

— Биладим, қардошим, биладим. Ҳаммадан сенга қийин. Тирикчилик ҳам оғирлашиб кетди... Хабарим бор, сезиб юрибман.

Бунга кўнгилни бузмаса ҳам бўлади, жўн гап. Аммо ўқиган билан эшитган бошқа бўларкан. Биров сенга сидқидилдан ачиниб, шафоат билан гапириб турганидан кейин тош бўлса ҳам эриб кетаркан. Лекин дадам тишини тишига қўйиб кўнгилни маҳкам қилиб тураверибди. Икки ўртада савол-жавоб бошланибди.

— Қўлингга қанча жон қарайди?

— Беш кишини боқаман.

— Воҳ-воҳ, сенга жабр бўлибди-ю...

Хўжайин чуқур хўрсинибди. Унинг юраги ачишаётганини кўриб, дадамнинг ўпкаси тўлибди-ю, лекин лабини маҳкам тишлаб тураверибди.

— Жужуқлар мактабга қатнайдимми?

— Биттаси ўқийди, иккинчиси уйда.

— Афсус, афсус... Бундан чиқди, иккинчисини ўқитишга қурбинг етмабди-да?

— Йўқ, ёш ҳали. Катта бўлсин, албатта ўқитаман.

Ноиттифоқ мактаб ва оила

Анқара, 24 январь 1964 йил

— Бунинг устига уч йилда бир хотинга пальто олиб бериш керак. Жуда мушкул иш-а?

— Йўқ, нега? Эплаб турибман.

— Ҳа... Хотининг тез-тез оғриб турса ҳам керак...

— Соғлиғи яхши.

— Соғ одам касал бўлмай иложи йўқ, биродар. Етиб қолса нима қиласан? Воҳ-воҳ... Боёқининг ҳоли нима кечади? Докторга кўрсатиш керак, дори-дармон буюради... Ҳаммаси пулнинг заволи... Операцияни нима қилмоқчисан?

— Қанақа операцияни?

— Уғилчани-да...

— Операция нимаси, бейафандим? Ҳеч ҳожати йўқ.

— Ҳозир ҳожати бўлмаса кейин бўлади. Бошда бор нарса бу...

Хўжайиннинг овози қалтираб, кўзи намланибди. Шу пайтгача ўзини маҳкам ушлаб турган дадам буни кўриб ортиқ чидаёлмабди.

— Қўйинг энди, бейафандим, кўнгилни бузманг... Бир иложини қилармиз ахир... Бўлди, йиғламанг.

Дадам хўжайини билан қўшилишиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлашибди.

Шу воқеани гапириб бўлгач, дадам ҳамиша бундай дейди:

— Хўжайин билан нима ҳақда гаплашганимиз эсимда. Лекин ўша жойга келгандан кейин тамоман ўзимни йўқотиб қўйибман. Бу ёғи нима бўлганини билмайман. Хўжайин ўп-қаси шишиб яна алланималарни гапирди, икқовимиз роса йиғлаб-сиқтадик. Алламаҳалдан кейин эс-ҳушимни йиғиб олдим, қани, нима деяпти экан, деб гапига қулоқ солдим. Бундоқ қарасам, ҳазрати Алининг ўғиллари Ҳасан билан Ҳусайн Қарбалода қандоқ шаҳид тушганларини таърифлаб турган экан. Бу зангар гапни қандоқ қилиб Ҳасан билан Ҳусайнга боғлабди, ҳайронман.

Хуллас, дадам ўша кунни хўжайиннинг олдидан қовоғи шишиб чиқибди.

Мана, кўрдингми, Зайнаб, нафаси ўткир одамлар гапирганда йиғламай ҳеч илож йўқ. Агар ўша машҳур журналист мактабга қайта келиб қолгудай бўлса, яна кўз ёшлар тўкилиши турган гап.

Хўп, омон бўл. Хатингни кутаман.

Аҳмад Гарбай

Дўстим Аҳмад!
Ҳозиргина 20 январда ёзган хатингни олдим. Кеча укол қилдирган эдим, шунинг учун бугун ўқишга бормадим. Хатингни ўқиб туриб, қаттиқ кулиб юборган эканман, ойим:

— Бекордан-бекорга нега куласан, қизим? — деб ҳайрон бўлди.

Сендан хат келганини айтдим.

— Нима деб ёзибди ўртоғинг?

Ёзганларингни ойимга ҳам ўқиб бердим. Роса мириқиб кулди.

Сенга мен «Мактаб ва оила иттифоқи» нинг бир мажлисини гапириб бермоқчи бўлиб юрган эдим. Мана бугун шунга имкон туғилди, вақт жуда бемалол. Укол сал оғриб, иситма чиқариб турибди-ю, лекин чидаса бўлади.

Яқинда мактабда ота-оналар мажлиси бўлди. Ўзи ҳар ойда бир марта ўтказиб турилади. Бешинчи синфдан беш бола навбатчилик қиладиган бўлди. Учта қиз ва иккита ўғил бола. Ўша кунни мажлисда бўлган ҳамма гапларни ўз қулоғим билан эшитдим. Жуда ғалати гаплар бўлди. Сенга шуларни айтиб бермоқчиман.

Навбатчиларнинг иши мажлис тугагандан кейин меҳмонларга чой, лимонад, печенье улашиб чиқишдан иборат. Шунинг учун бизни ичкари қўйишмади. Коридорга чиқиб турдик. Зал ота-оналар билан лиқ тўлгани учун димиқиб кетди, ахири эшикнинг иккала тавақасини ланг очиб юборишди. Коридорда туриб, ҳамма гапларни эшитиб олдик.

Директор жаноблари мажлисда биринчи бўлиб нутқ сўзлади. У нутқини мулоғим оҳангда бошлаган бўлса, кейин ўдағайлашга ўтди. Гапнинг асосий мазмуни шу бўлди: ота-оналар фарзандларини ўз ҳолига ташлаб қўйишган, натижада, ҳамма оғирлик мактабга тушяпти. Шуни унутмаслик керакки, мактаб аслида оиланинг ўзидан бошланади. Ота-она уйда болани тергаб туриши, вақтида дарс қилдириши, мактабга келиб, унинг ўқишидан, юриш-туришидан хабар олиб туриши лозим.

Залда пичир-пичир гаплар ўраллашиб қолди. Директор мактаб ишларига шўнғиб кетгани учун ўзига вақти қолмаётганидан нолиб гапирди.

— Уғлим лицейнинг биринчи синфида ўқийди. Шу мактаб ишларидан бўшаб лицейга боролмайман. Уғлимнинг ўқишлари қанақа, билмайман. Бир келиб кетинг, деб кўп хат

юберишди, аммо вақт қани бунга... Ишим бошимдан ошиб ётган бўлса...

«Мактаб ва оила иттифоқи» нинг раиси қилиб бир аёл сайланган. Директордан кейин у ота-оналарга сўз берди. Утирганлардан бири минбарга чиқди. Бу одам ўқувчилар она тилларини яхши билмайдилар, деб шикоят қилди.

— Бу қандоқ гап, афандим, ўғлимга нима учун она тилини ёмон ўқитишади?

Бу кишининг тили бирам ғалати эканки... Гаплари поймапой, ҳечам тушуниб бўлмайди. Бир жумланинг ўзида учала замон феъли кетма-кет келади. Гапи қаерда бошланиб, қаерда тугаганини билолмайсан.

— Асло мумкин бўлмайди, афандим. Француз тили бўлганида гўрга эди, нега бўш сабоқ олишини билмасдим. Балки тўғри бўлажак бу. Аммо лекин она тилидан ёмон ўқиди, мумкин эмас. Адолатсизлик бўлди... Иннайкикин, менинг ўғлим бошқа миллат фарзанди бўлди, туркча билмай қолажак. У менинг ўғлим, бинобарин турк фарзанди, шундоқ экан, туркча билган шарт. Нега у она тилини билмажак? Тилни гоёта зўр ўқитади, демаганмишман... Лекин ҳар қандай турк боласи керак камида ўрта тилни билади. Уғлим гапирди, туркча тушунганман, уни онаси тушунди, ўртоқлари тушунажак, демак ўқитувчиси ҳам тушунган керак албатта. Тилдан камида ўрта баҳо олган керак.

— Кечирасиз, гапингизга тушунолмадим,— луқма ташлади синф ўқитувчиси.— Уғлингиз турк бўлгани ва турк тили унга она тили бўлгани учун бу фандан камида ўрта баҳо олиши керак, демоқчимисиз?

— Ҳа, тўғри, шуни гапирганим. Уғлимнинг гапига ҳамма тушунди, ўқитувчиси ҳам тушунган лозим...

— Демак, ўғлингизнинг гапига тушунар экансиз-да?

— Ҳа, албатта.

— Уғлингиз ҳам сизни тушунадими?

— Тушунди бўлиши керак.

Залда ғала-говур бошланди. Директор уни тинчитиб, жойига ўтказиб қўйди.

Оталардан яна бири сўзга чиқди. У гоҳ пайтлари ўғли айрим нарсаларни сўраб қолганида жавоб беролмай қийналишини гапирди.

— Унинг сўраган нарсасини мен нега билмайман, афандим? Нима учун билмаслигим керак?

Шунга ҳам хуноб бўладими, деб турган эдим, сабаби бошқа ёқда экан.

— Мен билмаган нарсани ёш бола қандоқ тушуниши мумкин? Мутлақо ўзлаштиролмайди. Аслида ўзим лицейни битир-

ганман. Бошланғич мактабда ўқийдиган ўғлимнинг саволига баъзан жавоб беролмай қоламан-а. Шу тўғрими ахир? Фарзандларимиз гўдак ҳали, программани сал енгилроқ тузиш керак. Миясини ачитишнинг нима кераги бор?!

Бошқа бир жувон унга қарши гапирди. Бу жувон ўқувчиларнинг билими саёз бўлиб кетаётганидан, улар кўп нарсани билмаслигидан шикоят қилди.

— Қизимдан нимани сўрамай, ҳечам дурустроқ жавоб ололмайман. Ҳайронман, бизнинг замонамизда ўқув программалари жуда кенг бўларди. Мана битта мисол. Тунов кунни икковимиз ошхонага кирдик. Бир киши тишини ковлаб ўтирган экан, қизим ўшани кўрсатиб: «Ойи, бу киши нега кавш қайтаряпти?» деб сўраб қолса бўладими! Илтимос қиламан, тўртинчи синф ўқувчиси одамзод сут эмизувчилар тоифасига кирмаслигини билиб қўйсин.

Директор ўқув программаси мактабда эмас, балки маориф министрлигида тузулишини, шунинг учун бу масала бевосита министрликка тааллуқли эканини айтиб, уни тинчитмоқчи бўлди. Лекин жувон ҳам бўш келмади.

— Бир нарса бўлса, нуқул ҳукуматни рўкач қиламиз. Одамзод сут эмизувчиларга кирмайди, деб айтиб қўйиш на ҳукуматнинг ва на министрликнинг иши бўлмаса керак албатта.

Ҳаммалари бир-бирини кулдириш учун атайлаб майнавозчилик қилаётгандек туюлди менга. Лекин вазоҳатлари гоёта жиддий эди.

Синфимизда Мурод деган бир бола бор. Мабодо ўқитувчи уни чақириб қолса:

— Кимга айтяпсиз? — деб бўзраяди.

— Кимга бўларди, сенга-да!

— Менгами, афандим?

— Ҳа, сенга айтяпман.

— Ростдан менгами, афандим?

Ўқитувчи унинг исмини айтиб чақирсаям ёки синфда икковидан бошқа одам бўлмасаям Мурод нуқул анқовсираб тураверади. Бунни кўриб, ўқитувчи жиғибийрон бўлади.

— Рўпарамда турган сенмисан ахир?! Сенга бўлмай, кимга айтяпман, Мурод!

Мурод шунда ҳам орқа-олдига қараб аланглайди. Бир кунй орқасига ўгирилиб, қуп-қуруқ деворга қараб шунақаям тикилдики... Узиям роса кулишдик.

Бир киши ўрнидан турди. Кейин билсак, у Муроднинг отаси экан.

— Рухсат этсангиз, мен ҳам икки оғиз гапирсам.

— Марҳамат, афандим, эшитамиз,— деди раислик қилаётган хоним.

— Менга айтяпсизми? — ҳайрон бўлиб сўради Муроднинг отаси.

— Ҳа, сизга. Гапираман деяпсиз-ку.

— Қим? Менми?

— Ҳа, сиз.

— Мен-а?

— Шундоқ, афандим. Марҳамат, сўз сизга.

Муродга ўхшаб у кишиям қўлини кўксига қўйди:

— Мен гапирайми?

Залдан туриб аллаким: «Йўқ, сиз эмас, мен!» деб луқма ташлаган эди, гур этиб кулги кўтарилди.

Муроднинг отаси нутқини бошлаб юборди. У мактабда болаларга копток ўннатмаслик керак, ўғлим коптокка берилиб дарсларидан қолиб кетяпти, деди.

— Ўғлингиз қайси синфда ўқийди? — луқма ташлади дилектор.

— Ким, менинг ўғлимми?

— Ҳа, сизнинг ўғлингиз.

Муроднинг отаси пича ўйланиб турғач:

— Шу мактабда ўқийди,— деб жавоб берди.

— Хўш, синфи борми? Нечанчи?

— Нима нечанчи?

Кимдир яна: «Оёқ кийимингизни сўраётдилар. Размерини айтинг!» деб қичқирган эди, зал шарақлаб кулиб юборди.

Боёқиш ўғли нечанчи синфда ўқишиниям билмас экан. Муроднинг исм-фамилиясини айтгандан кейингина бу киши ўртоғимизнинг отаси эканлиги маълум бўлди.

Яна бир нотик сўзга чиқиб, бир қулоч ваъзхонлик қилди. Шунақаям гапни чайнаб гапирарканки, ўтирганларнинг тоза энсаси қотди.

— Туркия фақат асаларичилик ҳисобига тараққий этиши мумкин, жаноблар,— деб бошлади у нутқини.

Асаларичилик билан ота-оналар мажлиси ўртасида қандай алоқа бўлиши мумкинлигини тушунолмаганимиз туфайли кулгидан ўзимизни аранг тийиб турибмиз.

У асаларичиликка онд жуда кўп китоб ўқиб чиққанини айтиб, асалари қандай бўлишини тушунтириб берди.

— Асалари одатда кичкина бўлади. Қанотлари ҳам бор. Доим учиб юради. Узи асал қилади. Киши организмга асалнинг фойдаси катта. Ғоят фойдали нарса. Асални нонуштага ёки овқатдан кейин истеъмол қилиш мумкин. Мураббоси ҳам лаззатли бўлади. Аслида асал икки хил бўлади...

Нотик оғзидан бол томиб, асаларичилик хусусида роса маъруза қилиб бўлгач, бевосита ариларга ўтди.

— Мен сизга айтсам, арилар икки хил бўлади — қовоқари ва асалари.

Залда гала-говур бошланди. Директорнинг сабри тугади.

— Хўш, асаларининг кимга кераги бор?

— Асаларими? Ахир ундан асал олинади.

— Яхши, асалнинг нима кераги бор?

— Нега кераги бўлмасин? Асал ҳамма нарсага керак.

— Хўп, мактабга асалнинг нима алоқаси бор?

— Рухсат этсинлар, бу ёғини энди айтаман. Ҳозир бир

жаноб фарзандларимизнинг олган билимидан бирор наф бўлсин, турмушда фойдаси тегсин, деб гапирди. Жуда тўғри таклиф. Мен ўғлимдан қиёс қиламан. Ўғлим уч бурчак бурчакларининг йиғиндиси бир юз саксон градус бўлишини билади-ю, лекин асалари ҳақида мутлақо тасавури йўқ. Хўш, ўша бурчаклар йиғиндиси юз саксон градус бўладими ёки беш мингми — бунинг кимга кераги бор? Қанча бўлса бўлаверсин. Мана, ўзларингиз айтинг-чи, шунча йил яшаб, қайси бирчизмига керак бўлиб қолди бу нарса? Биров биздан уч бурчакни сўрадимми? Асло йўқ. Шундоқ экан, ҳар хил бемаъни нарсалар билан ўғил-қизларимизнинг миясини ачитишмасин. Уларга фойдали нарсаларни, масалан, айтишлик, асаларичиликни ўқитишсин. Туркия фақат асаларичилик ҳисобига тараққий этиши мумкин. Зотан, асалари қўй билан сигирдан фарқ қилади. Сигир сут беради-ку, лекин унга ем-хашак керак. Асалари бўлса сиздан ҳеч нимани талаб қилмаган ҳолда мўл-кўл беради.

— Таклифингиз жуда тўғри, жаноб,— деди бир киши ўрнидан туриб.— Аммо шаҳар шаронтида асаларичиликни ривожлантириб бўлмайди. Нега десангиз, шаҳарнинг ҳавоси ёмон, чанг-тўзон, тутун сероб. Асалари бунга қандоқ чидайдди? Қолаверса, асаларидан шаронтга қараб асал олиш мумкин. Шаҳар ичида у асал эмас, қатрон бериши мумкин. Шундоқ, афандим. Энди менинг бошқа бир таклифим бор. Асаларичилик билан бошни қотиргандан кўра товукларга эътибор берган маъқул. Товуқ яхши нарса. Фарзандларимиз товуқ боқиш ҳунарини яхшилаб эгаллаб олишса борми.

Директор унинг гапини бўлди.

— Мен яна қайтариб айтаман, афандим. Мактабда асаларичиликни йўлга қўйиш, товуқ ёки сигир-бузоқ боқиш бизга боғлиқ эмас. Дарс программалари маориф министрлигида тасдиқланади. Қолаверса, бу ер қишлоқ хўжалик мактаби эмас.

— Мавзудан анча четга чиқиб кетган кўринамиз,— деди пўрим бир аёл ўрнидан туриб.— «Мактаб ва оила иттифоқи»

нинг аъзоси сифатида менинг бир таклифим бор. Мактабда қашшоқ болалар ҳам ўқийди. Шуларга ёрдам бериш керак. Хўш, нима қиламиз? Лотерея ўйнаб пул тўплаймизми ёки ўтган йилдагидек уларга бир кеча уюштириб берамизми?

Узоқ тортишувлардан кейин йўқсил болаларга бир кеча уюштириб беришга қарор қилишди. Шу ернинг ўзидаёқ ота-оналардан хайр-эҳсон пули йиғиб олинди.

Мажлис тугаб, ҳамма ўқитувчиларни ўраб олди. Ҳар ким ўқитувчидан ўз фарзандини суриштира кетди. Биз, навбатчилар залга кириб, меҳмонларнинг олдига чой, лимонад, печенье қўйиб чиқдик.

Очигини айтсам, шу кунни роса хумордан чиқдим. Қани энди шунақа мажлислар тез-тез бўлиб турса. Сизларда ҳам мажлис бўлиб қолса, бир иложини қилиб албатта кир. Гапларни эшит.

Мажлисга ойим борган эди. Уйга қайтгач, ойимдан: «Сиз ҳам нимага сўзга чиқмадингиз?» деб сўрадим.

— Навбат тегдими ўзи менга? Ҳаммаси оғзига келганини вайсайди.

— Айтадиган гапингиз бормиди?

— Нега бўлмас экан? Нима, менда лаб-даҳан йўқми?! Бирор нимани топиб гапирардим. Гал беришмаса нима қилай Мана, Аҳмад, хатим яна чўзилиб кетди. Сеники ҳолва экан.

Минегга айтиб қўй, ҳалигача ундан жавоб олганим йўқ. Сенга муваффақият тилаб:

Зайнаб Елқир

Зукколар мусобақаси

Истамбул, 30 январь, 1964 йил

Зайнаб!

Хатингни олдим. Сен ҳикоя қилиб берган мажлис худди кинолентага ўхшаб кўз ўнгимда жонланиб кетди. Дадам ота-оналар мажлисига ҳечам бормади. Чунки сира вақти йўқ. Ҳар кунни фабрикадан ҳориб-толиб келади. Баъзи кунлари иши кўпайиб кетса, ярим кечада қайтади. Дадам фақат якшанба кунни биз билан бирга бўлади. Бутун рўзгор ташвиши ойимнинг елкасида. Мажлисга боришга, очиги, қўли тегмайди.

Сенга айтадиган бир хушхабарим бор — зукколар мусобақасида улоқни бизнинг донишманд илиб кетди.

Гапимга тушунмаган бўлсанг керак. Донишманд ким, би-

ласанми? Синглим Фатўш. Ўтган якшанба кунни олтига зукко бола ўзаро мусобақа ўтказишди. Тўғрироғи, уларни бир-бирига катталар чўқиштирди. Шу мусобақада биринчи ўринни ўзимизнинг Фатўш олди. Ҳалоли ҳам шу.

Менинг иккита амаким бор. Катта амаким бир ўғилу бир қиз, кичиги эса бир ўғил кўрган. Уша якшанба кунни амакимгилар уй ичи билан бизникига келишди. Дадам бир инженер ўртоғини ҳам чақирган экан. Кейин кўшнимиз чиқди. Булар ҳам арзандаларини олиб келишибди. Хуллас, уйимизда олти бола жам бўлди.

Катта амакимнинг қизиқ бир одати бор: кимни кўрса, шунга ўғил-қизини мақтайди, жуда мияси ўткир, бало бола бўлишган, деб керилади. Ҳар гал уларнинг янги-янги қилмишларини гапириб беради.

— Тунов кунни кичиги нима ҳунар кўрсатди денг? Оғзим очилиб қолибди. Худо ҳаққи, биров эшитса ишонмайди.

Катта амаким нуқул гапни шундан бошлайди. Қенжатоининг қилган иши шу бўптики, амаким кечкурун уйга келиши билан югуриб бориб шиппагини олиб келибди.

— Мушздай боланинг шунга ақли етганига ҳайронман. Тавба деб ёқамни ушлаймак. Шиппак кийишимни билганини қаранг... Вой фаросатингдан ўргилай-ей... Гуж-гуж мия экан бунинг боши.

Шиппакка фаросати етган бу зукко бола неча ёшда, биласанми?

Хўкиздай бўлиб қолган, Фатўшдан бир ёш катта.

Инженер гапни илиб кетди.

— Шу замоннинг болалари жуда ўткир бўлиб кетган. Бизнинг қизча ҳам шундай. Ҳали еттига тўлгани йўғу, французчани бидирлаб гапирди.

— Епирай! Аломат-ку!

— Балли, жуда аломат қиз! Французчани қотириб ташлайди.

Катта амаким гап оқимини яна ўғлига бурди:

— Қенжамиз жуда ўткир бўлган-да, кўз тегмасин. Опасини босиб тушади. Опасиям лекин чакки эмас. Икковиям балойи азм... Қайси куниям уйга кечроқ қайтган эдим, ойиси ўғилчадан нолиб гапирди. Ҳеч сўзимга кирмаяпти, катта бўлиб кучим етмай қолди, кўчадан бери келмайди, ўзинг чақириб келмасанг бўлмайди, деб қолди. Борсам, кўча чангитиб копток ўйнаётган экан. Терлаб кетибди, ҳамма ёғи чанг-тўзон. Уйга кир, десам унамайди. Зўрлаб олиб кетмоқчи бўлдим. Яқинроқ борган эдим, бирам тирақайлаб қочдик... Қувиб етолмадим. Бир қарич боланинг шунчалик тез чопишини кўриб ҳайрон қолдим. Тоза антиқа чиқди-да бу ўғил,

— Менинг қизимни айтмайсизми... Шунақаям ақлли бўлганки...

Қўшнимиз энди қизини таърифламоқчи бўлиб турган эди, катта амаким фурсатни қўлдан чиқаргиси келмади.

— Кечирасиз, гапиргизни олдим... Кейин орқасидан роса югурдим. Етолмадим. «Уйга юр, бўлмаса калтак ейсан» деб охири дағдаға қилишга мажбур бўлдим. «Нима, сиз ойимсиз, мени туққанмисиз? Ишингиз бўлмасин» деса бўладими! Бу хумпарнинг гапидаги мантиққа қаранг! Узи зўр-да, зўр... Катта одамнинг ақлига келмайди бу гап...

Амаким гап орасида ўқтин-ўқтин ўғилчасига қараб, мамнун жилмайиб кўяди. Буни кўриб, бошқа меҳмонлар ҳам ноилож кулган бўлади.

— Умри билан берган бўлсин. Қойил, ўғилчангиз жуда ақлли бола экан,— деди инженер.

Буни эшитиб амаким яна эриб кетди.

— Нимасини айтасиз, афандим. Шайтонга дарс беради бу хумпар. Ҳатто уйда ким қайси ишга қодир эканини ҳам билди...

Бу бола менга қариндош. Узи мендан бир ярим ёш кичик. Дуруст бола. Аммо унинг дадасига маъқул тушган қилиқлари ўтакетган тарбиясизликнинг ўзи. Мен шундоқ деб ўйлайман.

Гапи чала қолган қўшнимиз келган жойидан бошлаб юборди.

— Қизчамиз ҳозирдаёқ рассом бўлиб қолган. Чизган расмларини кўрсангиз, ҳавасингиз келади. Жуда антиқа.

— Қизимнинг қўли гул, ишқилиб, ёмон кўздан асрасин,— қўшиб қўйди онаси.

Навбат кичик амакимга тегди.

— Шу замоннинг болалари жуда ўткир бўлиб кетяпти-да. Ҳаммаси бир-биридан ўтаман дейди. Шу бизнинг ўғилча денг...

Билсак, амакимнинг ўғилчаси жуда хушовоз экан.

— Бизнинг Фатўшимиз раққоса бўладиганга ўхшайди,— деди дадам ҳам гапга қўшилиб.— Твист деган бир ўйин бор экан. Шуни бирам бошлаб ташлайдики, асти қўяверасиз.

— Қизимни яллаци қилмайман, кераги йўқ,— эътироз қилди ойим.

— Хомлик қилма, хотин. Раққоса бошқа, яллаци бошқа. Фарқи бор. Қизимиз яллаци эмас, раққоса бўлади.

— Барибир бегонанинг олдида ечиниб ўйнайди-да. Хоҳламайман буни!

Шу гапларни эшитиб ўтириб, миямга ғалати бир фикр келди. Айтайлик, ўтирганлардан бири яна ўғилчасини мақтаб

кетади. «Ўғлим тушмагур энди йигирмага чиқди. Тунов куни онасини эмиб ўтирганида менга қараб: «Дада, менга хотин олиб беринг!» деб қолса бўладими. Ё тавба! Шу ёшда боланинг тили чиққанини кўрганмисиз?! Вой замонандан ўргилай шунқорлар-ей!» Буни эшитиб, ҳамма ёқа ушлайди. Шу нарсанинг бўлиши мумкинми? Албатта мумкин. Бояги гапларни айтган одамларнинг шунга ақли етмасиди?

Қайси бир куни қўшнимиз янги гап топиб келди. Бир ярим яшар боласи атак-чечак қилаётган эмиш. Ойимга шуни қувона-қувона гапирди. Мен ҳайрон бўлдим. Нима, бир ярим яшар бола юрмасдан учиши керак эканми?!

Ёш бола нима ҳунар кўрсатса, ҳаммасига ажабланаверишар экан-да. Қизиқ, Гўдакнинг тили чиққанигаям ҳайрон бўлишди. Бола деган одамга ўхшаб гапирмай, увиллаши керак эканми?! Тавба.

Мияси бутун болалар бирпасда уйимизни бошга кўтариб, тўс-тўполонни чиқариб юборишди.

Бояги инженернинг Ториқ деган ўғли бор. Қап-катта бола ўрта мактабнинг иккинчи синфида ўқийди. Инженер шу ўғилдан гап очди.

— Ешлигида Ториқ жуда ажойиб бола эди. Нимагадир кейин ўзгариб қолди.

— Қани, қани, нимаси ажойиб эди?— қизиқиб сўради кичик амаким.

Инженернинг ўғли ҳам шу ерда. Отаси гапиряпти-ю, мен унга разм соламан: турқи совуқ, сўтак бир бола, холос.

Ториқни онаси чақириб қолди. Унинг уч-тўрт марта овози эшитилган бўлсаям, Ториқ миқ этмай ўтираверди. Охири деразини очиб ўшқирди:

— Ҳа! Нима дейсан!

Ота-оналар ўз фарзандлари нималарга қобил эканини бир кўрсатиб қўйишмоқчи эди. Ҳамма шу фурсатни сабрсизлик билан кутарди. Охири катта амакимнинг сабри чидамади. У беш яшар қизини имлаб чақирди.

— Қани, қизим, амакиларингга ашула айтиб бер-чи. Мазза қилиб бир эшитишсин.

Қизча жилпанглаб, ноз қилди.

— Э-э...

— Бўла қол, оппоқ қизим.

— Айтгим келмаяпти.

— Ака-сингилнинг музыкага жуда ихлоси баланд,— қис-тириб ўтди келин ойим.— Қуйни дарров илиб олишди. Пианино чалганда қўллари бирам келишиб турадики. Пианино бўлганида ўғлим бошлаб мензурка чалиб берарди-я.

— Мензурка эмас, мазурка, хоним, — деди амаким уни тузатмоқчи бўлиб.

— Мензурками, мазурками — ҳаммаси бир гур эмасми... Эшлигимда мен ҳам музика шайдоси эдим, иккови менга тортган.

Қизларини яна қистаб кетишди.

— Бўл энди, қизим. Айтмасанг ҳай олиб бермайман.

— Обермасангиз оберманг...

Навбат порага келди.

— Ашула айтиб берсанг, битта шоколад, бераман.

— Нимани айтай?

— «Бейўғлининг қизларини».

Амаким гунука чойнакни олиб, қопқоғини тиқиллатди. Келин ойим бармоқ шиқиллатди. Ниҳоят, чийиллаган бир овоз эшитилди. Қўшиқ бошланди.

«Бейўғлининг қизлари, ёр-эй,

Бейўғлининг қизлари, ёр-эй,

Сузилиб турар кўзалари, ёр-эй...»

Қиз дам-бадам тўхтаб қолади. Онаси у ёғини улаб юборади. Шундагина нимжон овоз қулоққа чалинади.

Қўшиқ тугагач, ҳамма чапак чалди. Келин ойим инженернинг хотинидан уэр сўраган бўлди:

— Бугун тоби қочиб турибди, холаси, овозининг мазаси йўқ.

— Жуда бинойидек овозлари бор экан, кўз тегмасин, — деди у эътироз билдириб.

Кичик амаким навбатни ўғлига олиб бермоқчи бўлди.

— Қани, ўғлим, сен энди шеър ўқиб бер-чи

Бола бир бурчакка биқиниб олди.

— Ия, ня, ўғлим, бўла қол энди.

Болани тоза қисташди, ялиниб-ёлборишди ҳамки, бўлмади. Амакимнинг жаҳли кўзгади:

— Айтавермайсанми, шумтака, нега инжиқлик қиласан!

Ўғли йиглаб юборди. Кейин йиглаб-сиқтаб зўрға шеърни бошлади. Ойиси билан дадаси унга қаратиб турди. Бола битта сўз айтганидан сўнг кейингиси эсидан чиқиб қолар экан.

Амаким билан келин ойим далда беришади ёки сўзларни айтаб туришади.

— «Мушукчам... Мушукчам... Мушукчам...»

— Хўш, хўш, у ёғиниям айт-чи, — қистайди уни амаким.

— «Мушукчам... Мушукчам...»

Келин ойим ҳайрон.

— Бугун сенга бир нарса бўлдимми ўзи, ўғлим? Болагиламга кўз текканга ўхшайди...

— «Мушукчам... Мушукчам... Мушукчам...»

— Мингта мушугинг борми ўзи, овсар! — деб ўшқирди амаким. Ҳамма қулиб юборди.

— Болани ўз ҳолига қўйсанг бўлмайдами? Нега унга ҳадеб бақирасан?! Эсини кирди-чиқди қилиб қўйганинг етмайди-ми! — деди келин ойим ўғлининг ёнини олиб.

Бола: — «Мушукчам...»

Амаким: — «Бор...»

Бола: — «Бор кичкина... Кичкина... Кичкина...»

Келин ойим: — «Ичганлари...»

Бола: — «Ичганлари...»

Амаким: — «Сутгина».

Бола: — «Сутгина».

Келин ойим: — «Миёв, миёв...»

Бола: — «Миёв, миёв қилади».

Амаким: — «Кўзин...»

Бола: «Кўзин сузиб туради. Берсам...»

Амаким: — Хўш, нимани берсам?

Бола: — «Берсам нонни емайди,

Ўзи сичқон тутмайди».

Келин ойим: — Яша, ўғлим.

Бола: — «Дангаса экан билсам,

Менинг бароқ мушукчам».

Бола енгил тин олди. Шеър тугаганига бола ҳам, биз ҳам хурсанд бўлдик. Аммо амакимнинг кўнглидагидек бўлмади чамаси, «хўкизи!» деб ўғлини жеркиб берди.

— Бегона одамларнинг олдида ётсираганга ўхшайди.

Инженернинг хотини келин ойимнинг бу гапини маъқуллади.

— Ҳа, кўпчилик ўтирибди, уялган бўлса керак.

Биз чапак чалиб турган эдик, амакиваччам енгига кўз ёшини артиб, ташқарига чиқиб кетди.

— Расмларингни олиб келганмисан, қизим? — Қўшнимиз қўли гул қизидан сўради. — Бор бўлмаса, олиб чиқ, амакиларинг бир кўришин.

— Э-э... — деди қизи эриниб.

Ойиси луқма ташлади:

— Бўёқлар топилса, шу ернинг ўзидаям расм солаверди қизим.

Дадам менга қаради.

— Бўёқларингни олиб чиқ, ўғлим.

Ғижиниб кетдим. Лекин иложим қанча. Дадамнинг ўзи янги йилда совға қилган бўёқларни зўрға олиб чиқдим. Рўй-хуш бермай қутичани қизга узатдим. Қизча стол устига мункайиб олгач, қоғоз бетига бўёқларни чаплай бошлади. Буни кўриб, диққинафас бўлдим. Четроққа бориб турдим.

Шу орада инженер меҳмон французчани шариллатиб га-
пирадиган қизини ёнига чақирди. Кейин французчалаб унга
бир нима деди.

— Уи,— жавоб берди қизча.

Отасининг кейинги саволига у худди шу жавобни бер-
ди. Инженер нима демасин, қизи шу битта сўзни айтади.
Охири отасининг хуноби ошди.

— «Уи»¹ дан бошқа сўз қуриб қолганми?

— Бўлмаса «но»² деб айтайми? «Но»га- келганмидик?

— Ҳа, албатта. «Но» деб жавоб бериш керак. Шунинг
навбати.

Қизча «но»га ўтиб олди. Дадаси нимани сўрамасин, ҳам-
масига «но» деб жавоб қайтариб турди. Ота-боланинг гапига
диққат билан қулоқ солиб турдим. Чунки бўлган воқеани
сенга ёзиб юборишга аҳд қилган эдим. Аммо инженернинг
французча айтган гапларига сира тушунмадим. Эсимда қол-
ган баъзи жумлаларни эса лицейда ўқийдиган бир боладан
сўраб билиб олдим.

— Ферм ла порт,³— деди тўсатдан отаси.

Қизи «вой» деганича югуриб бориб онасини бетидан ўпди.

— «Ферм ла порт»— онаини ўп, деган гап эмас, қизим.
Сен айтган нарса «бэз ла мер»⁴ бўлади.

— Боланинг ҳам жиннисини чиқарасан,— деди онаси
қизининг ёнини олиб.

— Бўлмаса «ферм ла порт» деганда нима қилиш керак?

— Ҳа, шуниям билмайсанми, деразани оч, дегани-да!—
билагонлик қилди онаси.

— Сен бизга халақит берма, хотин,— деди инженер уни
босиб.— «Увр ла фнетр»⁵ни айтяпсан сен. Ферма ла порт —
эшикни ёпиб кел, дегани!

Хотиниям бўш келмади.

— Ҳеч-да. Мактабда бизга шундоқ дейишган эди.

Эр-хотин тортишиб кетишди.

— Французча биламан деб керилмай қўя қол. Биз ҳам
ўқиганмиз французчани. Истаган одамингдан бориб сўрай
қол. Ферм ла порт — деразани оч дегани,— деди хотини яна
гап бермай.

— Мен ахир ўқишдан ташқари Францияда ҳам яшаган-
ман-ку.

¹ Уи (Oui) — французча. „ҳа“ деган маънода. (Тарж.)

² Но (Non) — французча. „йўқ“ деган маънода. (Тарж.)

³ Ferme la porte (фр.) — эшикни ёп. (Тарж.)

⁴ Baise la mere (фр.) — ойнаини ўп. (Тарж.)

⁵ Ouvrez la fenetre (фр.) — деразани оч. (Тарж.)

— Вой бирга борувдик-ку. Ҳов эсингдами, икковимиз бир
куни магазинга кирувдик. Менга сийнабанд олиб бермоқчи
бўлувдинг-ку! Эсингга тушдимми? Ушанда сотувчи қизга имо-
шора билан тушунтирганинда овбоп тўрва кўрсатувди-а?!

— Гапинг қизиқ бўлди-ку, жоним,— деди норози бўлиб
инженер.— Ахир Франция билан Германияни чалкаштириб
юбординг-ку. Бу воқеа Германияда бўлган эди. Французлар-
нинг ўзлари қойил қолишади-ку менга...

Эр-хотинининг тортишувига рассом қизнинг дадаси чек
қўйди.

— Суратинг бўлдими, қизим?— сўради у қизидан.

— Тамом бўлди.

Тўсатдан қизнинг онаси чирқиллаб қолди.

— Вой расмларинг ордона қолгур... Яп-янги кўйлакни
расво қилибди-ку!

Бундоқ қарасак, моҳир рассомимиз циркдаги қизиқчи-
ларга ўхшаб ҳамма ёнига бўёқ суриб чиқибди.

— Баракалла, қизим, жуда бошлабсан,— деди чорасиз
қолган ота.

Закий болани кўрса, дадам айниқса эриб кетади. Истеъ-
додини кўрсатмаган битта бизнинг Фатўш қолди.

— Қизимдан ажойиб раққоса чиқади,— деди дадам меҳ-
монларга қараб. Кейин синглимга ўгирилди.— Қани, қизим,
бир твистга тушгин, буларнинг оғзи очилиб қолсин.

Бир бурчакка тикилиб олган Фатўш қимир этмади.

— Бўл энди, оппоқ қизим.

Синглим бошини кўтармай, ерга қараб тураверди. Уни
ўйинга тортиш учун дадамнинг ўзи твистни бошлаб юборди.
Инженер билан хотиниям даврага қўшилди.

— Қани юр, биз билан ўйна,— деб роса Фатўшни қис-
ташди.

«Бор, ўйнаб бера қол» деб ойим секингина Фатўшни ор-
қасидан итарган эди, синглим боядан бери нега бўзрайиб
тургани маълум бўлди.

— Вой ўлмасам, ишини ўхшатиб қўйибди-ку, қизим!— де-
ганича ойим Фатўшни даст кўтариб ташқарига олиб чиқиб
кетди.

— Ия, бунақа одати йўқ эди-ку,— ҳайрон бўлди дадам.
Инженернинг хотини юпатган бўлди:

— Бола болалигига боради-да, афандим. Майли, ҳечқиси
йўқ.

— Кўпчиликнинг салавати босгандир...

Закий болаларнинг мусобақаси мана шундай якунланди.
Бу мусобақада синглим Фатўш голиб чиққанига имоним ко-
мил.

Меҳмонлар тарқалишди. Дафтаримни олиб, дадамнинг олдига бордим.

— Манавини эшитинг, дада, жуда қизиқ гап экан,— дедим дафтарни очиб.— Бир китобда кўриб, кўчириб олган эдим. Мана: «Мабодо эшак одамга ўхшаб гапирса ва одам боласи унинг ўрнига юк ташиса буни нормаль ҳол деб бўлмайди. Ваҳолонки баъзи кишилар «фалончининг эшаги тилга кирганмиш» деб карнай чалиб юришади. Одам боласи гапирди, эшак юк ташийди. Бунинг ҳеч ажабланидиган жойи йўқ».

— Хўш, буни менга нимага ўқиб беряпсан?

— Айтмоқчи бўлган гапим шуки, ёш бола каттанинг ишини қилмаслиги керак. Бола болалигича қолгани маъқул.

— Кўп валдирама!

Хуллас, зукколар мусобақаси ҳам сен айтган мажлисдан қолишмади. Тоза мириқиб кулдик.

Хатингни кутаман. Омон бўл, дўстим.

Аҳмад Тарбай

Лаббай, жоним!

Анқара, 3 февраль, 1964 йил

Аҳмад!

30 январда юборган хатингни олдим. Катта раҳмат. Нақ каникул бошланган куни қўлимга тегди. Қулавериб, кўзимда ёш қолмади.

Бизнинг оилада ақл бобида танҳо бўлади, деб дастлаб опамга роса умид боғлаб юришди. Аммо ширин орзулар сароб бўлиб чиққанидан кейин уйдагилар қўлни ювиб қўлтиққа уришди. Каттасидан чиқмаган, кичигидан чиқадими, деган андиша билан Метин икковимиздан бутунлай умидларини узишди.

Опам баланд дорга осилиб юрган пайтлар ҳали-ҳали эсимда. Мен у маҳалда жуда ёш эдим, ўқишга бормасдим. Дадам ҳар куни ишдан қайтгач, опам билан французчадан машқ қиларди. Опамнинг французча бир шеърни ҳечам ёд-долмай, икки-уч ҳафтагача қийналиб юрганлари шундоқ эсимда турибди. Мен уларнинг олдида ўтирардим. Шеър қайта-қайта ўқилаверганидан менга ёд бўлиб кетган эди. Мана, орадан қанча йил ўтди, лекин ўша шеър ҳамон қулогимда жаранглайди. Маъносини билмасам ҳам, сўзлари дилимга жо бўлиб кетган. Бу шеърни ёдлатиш учун дадам роса тер тўккан эди. Дадамнинг меҳнати зое кетгани йўқ —

мендан бўлак уни ойим билан оқсоч хотин ҳам бинойидек ёдлаб олишди.

Дадамнинг бир ўртоғи бўларди. Европада ўқиган экан. Уша одам бир куни дадамга:

— Чет тилни ўрганиш учун алоҳида қобилият керак. Француз тилини ўргатаман деб болани бекорга қийнама, қўй, бу ишни,— деб маслаҳат берибди.— Мен, Парижда бўлганман. Бинобарин Парижда минг йил турсаям французчани ўрганолмаган одамларни кўп кўрганман. Уларнинг умри қаҳвахонада ўтарди. Оқибатда улар французчани эмас, балки официантлар туркчани ўрганиб олишарди. Айрим кишиларда чет тилга лаёқат бўлмайди, лекин улар ўз тилларини бошқаларга ўргатишга уста бўладилар. Эҳтимол, сенинг қизинг ҳам шулар жумласидандир... Ҳар қандай болада бирор нарсага қобилият бўлади. Лекин у боланинг ич-ичида яшириниб ётади. Шунга кўра болада яшириниб ётган мана шу ҳақиқий қобилиятни сеза билиш, уни юзага чиқариш, қолаверса, ҳар томонлама камол топтириш керак бўлади.

Шу гапдан кейин дадам опамдаги ички қобилиятни юзага чиқариш мақсадида уйга ўқитувчи ёллаб, унга скрипкадан дарс уюштириб берди. Аммо опамдаги яширин қобилиятнинг скрипкага сираям алоқаси йўқ экан.

— Бу қизнинг қулоғи жуда оғир экан,— дебди бир куни ўқитувчи.— Ҳатто мениям ишдан чиқариб қўйди. Унга дарс бера бошлаганимдан бери «до»ни «си»дан ажратолмай қолдим. Эшикнинг гижирлаши менга скрипка чалгандек бўлиб туюляпти.

Чиндан ҳам опам овозни яхши ажратолмайди. Ошхонада стакан синса, биров келдими, деб эшикка югуради. Мактабда ўқиб юрганидаёқ муаллими унга:

— Ҳамма ашула айтаётганида сен тек тур, қизим. Бошқаларни ҳам янглиштириб юборяпсан,— деб айтган экан.

Шундан кейин опамни рассомликка ўқитмоқчи бўлишди. Бундан ҳам бирор наф чиқмади. Энди навбат рақсга келди. Аммо рақс дарсларининг опамга фойдаси катта бўлди. У илгарилари уйда ҳар нарсага қоқилиб юрар, оғир чамадон кўтарган одамдай нуқул ўзини стол-стулларга уриб оларди. Рақс машғулотларидан кейин у гавдасини кўтариб, орқа-ўнгига қараб юрадиган бўлиб қолди.

Ойим билан дадам нечоғлиқ ҳаракат қилишмасин, опамдаги яширин истеъдодни ҳечам юзага чиқариб бўлмади.

— Ҳа, майли, қизимизнинг истеъдодни бир кунмас, бир кун ўзи лоп этиб чиқиб қолар. Олдин ўқишини битирсинчи,— дейишди ўлар охири кутаверишдан чарчаб.

Опам бир синфда икки йил ўқишни ўзига одат қилиб ол-

ган эди, негадир лицейга борганда шуниям эплолмади. Лицейнинг иккинчи синфида кетма-кет уч йил ўтириб қолди. Дарҳол кавушини тўғрилаб қўйишди.

— Қизимнинг ўқишга ҳаваси йўқ, худди рўзгор ишларига туғилганга ўхшайди,— деди шунда ойим.

Ҳар қалай опамнинг шу соҳадаги қобилиятини синаб кўришмаган эди. Аммо синов муддати кўпга чўзилмади — опам ошхонадан ҳам қувилди. Сабаби — опам ошхонага бирров кириб чиққудай бўлса, ҳамма ёқ алғов-далғов бўлиб кетаверди. Бирор нарсани қўйган жойдан топиб бўлмай қолди. Ҳатто қозон-кастрюллар ҳам ғойиб бўлиб қолар, икки-уч кундан кейин эса кутилмаган жойдан чиқарди.

Опамни врачга кўрсатишди.

— Боладан истейдод излаб, энка-тенкасини чиқариб қўйибсизлар. Овсар бўлиб қолибди. Энди уни тинч қўйинглар, ўзига келсин,— деб маслаҳат берибди.

Ана шундан кейин опамни ўз ҳолига ташлаб қўйишди. Боёқиш анча ўзига келиб қолди.

Аммо Метин икковимиз опамнинг касрига қолдик. Дадам билан ойим опам билан кўп овора бўлиб, чарчашган экан, бизга сира эътибор бермай қўйишди. Мен-ку, майли-я, аммо Метинга жабр бўлди. Чунки Метин техникага жуда қизиқади. Уйда нима бўлса, ҳаммасига унинг қўли теккан. Радио-приёмник, кир ювиш машинаси, дадамнинг соқол оладиган асбоби, холодильник, пилесос, газ плитаси ва ҳоказолар Метинни кўрса қалтираб туради, дейман. Укам соатнинг бирор мурватини олиб кастрюлга ўрнатади ёки тикув машинасининг ичидаги лаш-лушини радиоприёмникка жойлайди. Шу ваздан дадам уни устабузармён деб чақиради. Аслида эса, Метиннинг қўли қичиб туришига сабаб унинг техникага бўлган зўр иштиёқидир...

Қўшнилариимиздан бирининг Нуртон деган қизи бор. Мана бунга антиқа деса бўлади. Нуртон бир ўтиришда беш кишининг овқатини пок-покиза тушириб қўяди. Шундаям онасининг кўнгли тўлмайди.

— Болагинамга кўз тегди, иштаҳасининг мазаси йўқ,— деб зорланади. Кейин унга хилма-хил шарбат, витамин, балиқ мойи тиқиштиради. Бақбақалоқ қиз бўлган. Отасиям унинг худди ўзи — хўппасемиз.

Одатда улар бирор жойга боришадиган бўлса Нуртонни бизникига ташлаб кетишади. Метин ҳам шундай. Дадам билан ойим кинога кетган куни уларникига чиқишга мажбур. Уйда уни қолдириб ҳам бўлмайди: бинойидек ишлаб турган приёмник ёки холодильник бирпасда расвоёйи жаҳон бўлади. Мен ҳам унга бас келолмайман, кўнгила бўшлиқ қилиб қўяман.

Ахир кастрюлнинг қопқоғига соат улайман, неча минутда овқат тайёр бўларкин, кўрамиз, деб турса қандоқ қилиб йўқ дейман?! Мана шунинг учун ҳам уйдагилар кинога борадиган бўлишса Метин икковимиз Нуртонларникига чиқамиз.

Тунов куниям Нуртонларнинг уйида эдик. Мен Метин билан Нуртонга эртақ ўқиб бераётган эдим. Бир маҳал Нуртон сув ичиб келаман, деб чиқиб кетди. Дарров изига қайтди.

— Ойим билан дадам уришаётган экан. Юринглар, томоша қиламиз,— деб қолди Нуртон.

— Қаердан билдинг?

— Ҳа, ўзим биламан-да... Сув ичгани кетаётгудим, ойим кўриб қолдилар. Дарров дадамга қараб: «Жонгинам» деди. Дадам ҳам «Севган ёрим, асалим» деб жавоб бердилар. Икковлари жанжаллашиб туришган бўлса мени кўришлари билан нуқул шунақа дейишади. Бир-бирларига ширин гап қилишмаса, менинг тарбиям бузиларкан. Бошқа пайтлари бир-бирларининг отини айтиб чақиради. Қани, юринглар, томоша қиламиз.

— Биз энди уйга чиқайлик. Ҳадемай кинодан қайтиб қолишади,— дедим бунга кўнмай.

Нуртоннинг ота-онаси билан хайрлашгани қўшни хонага чиқдик. Аммо шу ердаёқ пушаймон бўлдим. Билганимда бу ёққа кирмасдим. Энди вақт ўтди, орқага қайтиб бўлмайди.

Дастлаб полдаги кўзага кўзим тушди. Чил-чил синиб ётибди. Нуртоннинг ойиси ёқавайрон, сочлари тўзғиган. Дадасининг эса юз-кўзи тирналган.

— Кўзани супуриб ол, азизим,— деди Нуртоннинг дадаси мулоғимлик билан.

— Ия, Нуртон келдимми?

Ойиси орқасига ўгирилиб қараган эди, бизни кўрди. Кейин қизига танбеҳ берди:

— Эшикни тақиллатиб киргин, деб айтаман-ку сенга. Намунча қулоқсиз бўлмасанг.— Сўнг эридан сўради:— қаҳва олиб келайми, жонгинам?

— Майли, азизим, майли... Аммо жуда ширин қилиб юбормагин, асалим.

Нуртоннинг дадаси ўтирган жойда аёл кишининг шиппаги ётибди.

— Ойи, Зайнаб опамгилар кетишмоқчи,— деди Нуртон.

— Емон йиқилганга ўхшайман, ҳалиям оғрияпти,— деди дадаси юзини буруштириб.

Уйга чиқдик. Метин ўрнига кириб ётди. Мен хатга ўтирдим. Ана, дадамнинг йўтали эшитилди. Кинодан қайтишибди. Хўп, кўришгунча хайр. Соғ бўл, Аҳмад.

Зайнаб Елқир.

Меҳмон кутдик

Истамбул, 10 февраль, 1964 йил

Азиз дўстим Зайнаб!

Хатингни олдим. Қўшни квартирада бўлган воқеани ёзган экансан. Хатингни ўқиётиб, яхшиям бизнинг уйимиз кичкина, атиги учта хонаси бор, нима гап бўлса дарров биламиз, деб суюндим. Бизникида унақа номаъқул ишлар бўлмайди. Аммо мен сенга айтсам, оиламизда кўнгилсиз воқеалар ҳалиям бўлиб туради. Утган якшанба кунни худди шундай бўлди.

Дадам бир кунни ишдан қайтгач, якшанба кунни хўжайин бизникига меҳмонга келади, деб қолди. Олдинига ишонмадим, ҳазил бўлса керак, деб юравердим. Чунки дадам хўжайинини жуда ёмон кўради, буни биламан. Қаерда шу одамдан гап очилиб қолгудай бўлса, дадамнинг қони қайнаб кетади, гўрига ғишт қалаб, роса авра-астарини ағдариб сўкади.

— Бу одамнинг бизда нима иши бор, нега келади?— ҳайрон бўлиб оймдан сўрадим.

— Бу нима деганинг? Даданнинг хўжайини у ахир.

— Дадам уни ёмон кўради-ку?!

— Даданг ёмон кўрса, дадангни у яхши кўради.

— Нима учун?

— Чунки даданг ҳозир фабрикада обрўли, касаба союз вакили қилиб сайланган.

Фабрика ишчилари дадамни бундан бир ой олдин касаба союз комитетига ўзларидан вакил қилиб сайлашганини эшитган эдим. Хўжайин шунинг учун келмоқчи бўлган экан-да, деб қўйдим ичимда.

Дадамнинг хўжайинини илгари ҳечам кўрмаганман. Қанақа одам экан, деб ичимга гулгула тушди. Девдай баҳайбат бир одам бўлса керак, деган хаёлда юрдим.

Уйимизда тайёргарлик ишлари зўрайиб кетди. Бир кунни дадам ишдан кела солиб, девор оқлашга тушди. Деворни оқлаб туриб ҳам хўжайинини буралатиб сўкяпти.

— Нега деворларни оқлаясиз, дада? Хўжайиннинг келишигами?

— Хўжайиннинг нимаси?!— Дадам қўлидаги чўткани зарда билан челаққа тикди.— Деворни унинг учун оқлаётганим йўқ. Кўрмайсанми, ҳамма ёқ кир бўлиб кетибди.

Ойим қўни-қўшнидан тарелка, стакан, дастурхон топиб чиқди. Шанба кунни эса эрта билан ошхонага кириб олиб, кечгача пишириқ билан овора бўлди.

Якшанба кунни дадам жуда эрта турди. Дам олиш кунлари бемалол ухларди, шунинг учун ҳайрон бўлдим.

— Меҳмон шунақа эрта келадими, дада?

— Меҳмон келаркан, деб барвақт турганим йўқ, ўғлим.

Нонуштадан кейин дадам деразанинг олдига ўтириб олди. Икки кўзи кўчада. Дам-бадам ўрнидан туриб кетади-да:

— Бу хумпар қаёқда қолдийкин?— деб ғижиниб қўяди.

Ойим дастурхонни тузаб қўйди. Шундоқ бўлсам ошхона билан уйга зир югуриб, кам-кўстини қидиради. Дадам фиғони ошиб уйда гир айланиб юрган эди, бирдан кўча томондан машинанинг сигнали эшитилди.

— Ана, келди! Югурларинг! Эшикни очинглари! Нимага қаққаясанлар?! Тезроқ бўлсаларинг-чи!— бўкириб берди дадам. Узи эса бошини деразадан чиқариб, кўчага мўралади. Дадамнинг овозидан ҳуркиб кетган ойим жон ҳолатда эшикка қараб югурди. Очиб қарасаки, ҳеч ким йўқ.

Ойим икки кундан бери Фатўшнинг қулоғига гап қуяди. Меҳмоннинг олдида уни қилу, буни қилма, деган мазмунда. Ойимнинг одоб дарслариям нуқул мен бор пайтда ўтади. Бунинг бир чеккаси менга ҳам тегишли бўлса керак-да.

Мана, Фатўш ясаниб олган. Ойим менга секин кўз қирини ташлаб қўйди-да, яна насиҳатга ўтди.

— Меҳмон борида одоб сақлаб ўтиргин, оппоқ қизим. Бировнинг олдида оғизга қўл тикиб бўлмайди. Уқдингми? Иннайкейин, ерга тушган нарсани оғзингга солма. Ҳа, қулоғингда бўлсин. Йўталмоқчи бўлсанг, оғзингга қўлингни тут. Яна шуни билиб қўйки, меҳмоннинг олдида нонни тишлаб синдирма, керагини ушатиб ол. Хўпми, дўмбоғим? Яна мен сенга айтсам, биров сени чақириб қолса, «ҳа» деб ўтирмагин. Уят бўлади. «Ҳа» деган сўзни зинҳор оғзингга олма.

— Бўлмаса нима дейишим керак?

— Бегона одамнинг олдида «ҳа» деса, айб бўлади. Лаббай, деб жавоб бериш керак.

Ойим ҳар замон-ҳар замонда менга кўз қирини ташлаб қўяди. Бундан унча кўнгли тўлмади шекилли, шарт этиб менга ўгирилди.

— Меҳмонга бир нима демоқчи бўлсанг, олдин «афандим» дегин, ўғлим. Гапинг тугагандан кейин ҳам «афандим» деб қўшиб қўй. Хўпми?

Деразанинг тагида хўжайинини оқ қилиб ўтирган дадам бирданига «ана, келди!» деб қичқирганича эшикка отилди. Ойнадан мўралаб қараган эдим, эшигимизнинг олдида турган ялтироқ машинага кўзим тушди. Усти қизил рангга бўялган экан.

Сал ўтмай дадамнинг:

— Буюрсинлар, афандим... Роса бизни мунтазир қилдингиз-да, тақсир... Қани, қани, ичкарига марҳамат қилсинлар, афандим... Қадамларига ҳасанот,— деган овози келди.

Коридорга чиқдим. Дадам меҳмонни ечинтириб, пальто билан шляпасини қозикқа илиб қўйди. Бундоқ қарасам, дадамнинг хўжайини сираям мен ўйлаган девга ўхшамас экан. Кичкинагина, хуштабиат одам экан. Дадам бу кишини нега ёқтирмай юрганига, ҳозир бўлса атрофида бунчалик айланиб-ўргилишига тушунолмамай ҳайрон бўлдим.

Фатўш меҳмонни қўлидан ўпиб саломлашди. Мен у билан қўл бериб сўрашган эдим, дадам:

— Амакингни қўлини ўпмайсанми, ўғлим,— деб қолди. Ноилож ўпишга мажбур бўлдим.

Дадам хўжайини билан гапга тушиб кетишди. Салдан кейин ойм уларни дастурхонга таклиф қилди.

— Йўқ, овора бўлманг, овқатга турмайман,— деб меҳмон узр сўради.

Ана, холос. Ойим шунини деб неча кундан бери типирчилаб юрган бўлса-ю, бу киши кетаман деб туриб олса! Лекин дадам бундан келмади— хўжайинини билагидан тортиб, зўрға дастурхонга ўтқазди.

Дадам билан ойм типирчилаб тургани учун мен ҳам ўзимни йўқотиб қўйдим. Юрагим пўкиллаб ура бошлади. Бир пайт дадам столдаги стаканларга сув қуйиб узат, деб буюрган эди, қўлимдаги графинни дастурхонга тўкиб юбордим. Дадам:

— Қап-катта йигит бўлиб қолган бўлсанг ҳам, ҳалигича сув қуйишни билмайсан-а,— деб койиб берди. Латта билан столни артмоқчи бўлиб, ўзиям салат тўла лаганчани ағдариб юборди.

— Кечирасиз, костюмга тегмадими?— меҳмондан сўради ойм шоша-пиша унинг олдига келиб.

Тарки одат— амри маҳол, дегандек Фатўш яна шўрвасини тўкиб юборди. Ойим уни уришиб берган эди, бечора:

— Ахир, ўзингиз туртиб юбордингиз-ку,— деб уввос тортди.

— Буларингга овқатни бошқа сузиб бер, деб айтдим-ку сенга,— жеркиб ташлади дадам.

— Юм оғзингни, меҳмоннинг олдида йиғласа айб бўлади. Ойим буни секин гапирган бўлсаям, ҳаммамиз эшитдик.

Фатўш меҳмон борида йиғлаб бўлмаслигини тушуниб, дарров жим бўлди-ю, аммо анчагача ўпкасини босолмай ҳиқиллаб ўтирди.

Ойим ҳамманинг тарелкасига гўшт солиб бермоқчи бўлди. Меҳмон ҳам тарелкасини тутди. Аммо ўзи дадамга ўги-

рилиб, ниманидир тушунтираётган эди. Ойим катта қошиқдаги бир бўлақ гўштни энди соламан деганида у тарелкани тортиб олди. Гўшт шалоп этиб столдаги мураббога тушди.

— Вой шўрим, нима қилиб қўйдим!— чинқириб юборди ойм.

Ҳаммамиз эсанкираб қолганимиздан стол айқаш-уйқаш бўлиб кетди.

Дадам боядан бери тузнинг ўрнига овқатига қалампир сепиб ўтирган экан, бирдан буни пайқаб қолиб, фигони ошди:

— Тузлиқ қани? Қирғин келдими унга?!

Азбаройи гангиб қолганидан ойм тузлиқнинг ўрнига дадамга горчицани узатиб юборди. Дарҳол столдан тузни олиб бердим. Дадам тузлиқни олиб қаттиқ силкитиб юборган эди, қопқоғи билан ичидаги ҳамма тузи ошига тушди.

Бора-бора ойм гапидан ҳам адашиб қолди. Бир пайт у ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ меҳмонга қараб:

— Қалай юрибсиз, афандим?— деб қолса бўладими!

— Лаббай, хоним?— ҳайрон бўлди меҳмон.

Ойим сал ўзига келди.

— Овқатни айтяпман, афандим. Еқдими сизга?

— Қўлингиз дард кўрмасин, жуда ширин бўпти.

Тўсатдан Фатўш:

— Ойи, томоғимга бир нима тикилиб қолди,— деб юборди.

Ойим бир қўли билан уни орқасига уриб, иккинчисидан сув узатди.

Дадам бизга пичоқ ўнг қўлда, вилка эса чап қўлда туриши керак, деб тайинлаб қўйган эди. Лекин нечоғлиқ ҳаракат қилмай ҳечам уддасидан чиқолмадим. Охири ўзимга ўнғайини қилдим— вилкани ўнг қўлга олиб, овқатимни еявердим. Дадам ўзи айтгандай қилиб пичоқни ўнг, вилкани эса чап қўлда тутган ҳолда тарелкасидаги гўштни кесмоқчи бўлди. Гўшт пичоқдан ҳурқди шекилли, бир сакраб столдаги апельсинларнинг устига чиқиб олди. Лекин ҳалиям ўзим дуруст эканман— овқат пайтида кўпам хижолат бўлганим йўқ. Дастурхондан тураётиб, бу машмашанинг тугаганига хурсанд бўлганимдан чуқур уҳ тортиб қўйдим.

Овқатдан кейин меҳмон қаҳва ичиб ўтирган эди, тўсатдан менга ўгирилиб:

— Нечанчи синфда ўқийсан, жиян?— деб сўраб қолди.

— Афандим, бешинчида ўқийман, афандим,— деб тугилмай жавоб бердим.

«Афандим» сўзини тиркаб, ойм билан дадамни рози қилдим чамамда. Секин икковларига қараб қўйдим. Жалмайиб ўтиришган экан.

- Хўш, неча ёшдасан?
- Афандим, ўн бирга чиқдим, афандим.
- Катта бўлганда ким бўлмоқчисан?
- Афандим, ёзувчи бўламан, афандим.
- Баракалло...

Ойимнинг лаби қимирлагандек бўлди. Раҳмат айтиш эсимдан чиқибди, шуни шипшитаётганини пайқадим. Меҳмон дадамга бир нима деб турган эди, шартта гапларини бўлдим.

— Афандим, раҳмат, афандим.

Меҳмон ўринсиз ташаккурнинг сабабини тушунолмади. Бир оз ўйлашиб тургач: «Арзимаиди» деб қўйди.

Фатўшнинг антиқа ишлари ҳақида сенга олдин ҳам ёзган эдим. Уша куни у яна ҳунар кўрсатди.

Овқатдан кейин ойим дастурхонни йиғиштириб олаётган эди, бир дона банан ерга тушиб кетди. Фатўш дарров уни ердан олиб столга қўйди.

— Ерга тушган нарсани ҳозир еб бўлмайди-а, ойи?— деди у ойимга қараб.— Меҳмон кетгандан кейин ўзим ейман.

Фатўшнинг бемаъни гапини эшиттирмаслик учунми ёки унинг тилини тийиб қўймоқчи бўлибми— ҳар ҳолда дадам икки-уч марта қаттиқ йўталиб қўйди.

— Меҳмоннинг олдида йўталганда оғизга қўл тутиб туриш керак дада,— деди Фатўш яна билагонлик қилиб.

— Ҳа, Фатўш! Нима деяпсан ўзинг?— аранг жилмайди дадам.

Синглим яна ақл ўргатди.

— Уйга меҳмон келганда «ҳа» деб бўлмайди, дада. Айб бўлади.

Меҳмон ўрнидан турди. Дадам билан ойим уни машина-сигача кузатиб чиқишди. У жўнаб кетгач, уйга қайтиб киришди.

— Уҳ, мени шарманда қилдинглар!— деди дадам хуноби ошиб.

— Мен сенларга тайинлаб айтган эдим-ку, ахир!— унга қўшилди ойим.

Фатўш ҳайрон бўлди.

— Ахир мен меҳмоннинг олдида нонни тишлаб синдирганим йўқ-ку,

Уша куни кечгача ўзимизни қўярга жой тополмай юрдик. Зайнаб, хат билан сенга бир расм ҳам юборяпман. Бутун синф билан тушганмиз. Сендан кейин келган янги ўқитувчи ҳам шу ерда бор.

Сенга катта муваффақиятлар тилайман.

Аҳмад Тарбай

Ёмон одат

Анқара, 16 февраль, 1964 йил

Қадрдон дўстим Аҳмад!

Хатга қўшиб юборган расмингни олдим. Қанчалик суюнганимни билсанг эди! Синфдош ўртоқларимнинг ҳаммасини яна бир кўргандай бўлдим.

Суратда ёнингда турган қиз Мине бўлса керак. Хусайни уни тўсиб олибди, зўрга танидим. Яшар бўлса Чингизнинг елкасига миниб олганга ўхшайди. Нашъа яна эски одатини қилиб, энг олдинга ўтиб олибди. Шу суратни юбориб, зап иш қилибсан-да. Жуда хурсанд бўлдим. Аммо расмдан Дамирни тополмадим. Ҳар ҳолда суратга тушмаган бўлса керак. Янги ўқитувчингиз анча ёшга бориб қолган одам экан, кўрниб турибди.

Мен ҳам сенга расм юборяпман. Укам билан бирга тушганмиз. Қўшни бола ўзининг аппаратида олган эди.

Мана шу ҳафта мен учун жуда оғир келди— қуруқ туҳматга қолдим. Ҳеч қандай асос бўлмаган ҳолда бадном бўлдим. Аслида-ку, мендан ҳам ўтган жойи бор-а, лекин...

Воқеани бир бошдан гапириб берай. Мана, эшит.

Ўқитувчимиз бировдан ёзма ишни кўчириб олган ёки шпаргалка ишлатган болаларни жуда ёмон кўради. Кўчирмачилик— яхши ўқиётган ўртоққа нисбатан хиёнатдир, дейди нуқул. Эси бутун одам бу ишни қилмаслиги керак, кўчирмачилик муғамбирларга ҳос нарса экан.

Дадамнинг ҳам фикри шу. Бировдан кўчириб ёзиш ёмон одат, бу билан ўқитувчини эмас, ўзингни алдайсан, дейдилар.

Дадам жўралари билан йиғилиб қолишса, нуқул мактаб йилларини эслаб ўтиришади. Яқинда яна шундай бўлди. Уша куни бувам ҳам бизникида эдилар. Улфатлар ўқиш йилларини эслаб ўтиришган эди. Нуртон бақалоқнинг дадаси тўсатдан:

— Ҳов, эсингиздами, алгебра ўқитувчиси Сабрибей бўларди. Ушанинг этагига бошлаб шпаргалка осиб қўювдик-а?— деб қолди.

— Вой, бу нимаси? Қани, биз ҳам эштайлик,— ялинди хотини.

— Раҳматли Сабрибейни ҳамма кал деб чақирарди. Узи лицейда бизга алгебрадан дарс берарди. Имтиҳонда юрагимизни ҳовучлаб ўтирардик. Жуда жоҳил одам эди. Бунинг устига: «Менинг имтиҳонимда ҳеч ким шпаргалка ишлатолмайди. Бунақа марди ҳали туғилмаган» деб керилиб ҳам юрарди. Бизга имтиҳон саволларини берганидан кейин

бир жойда ўтирмас, нуқул олдимизда ўралашиб юрарди. Бир куни имтиҳон кетаётган эди, ичимиздан бир бола...

— Наждот сўтакмиди ўша?— унинг гапини бўлди дадам.

— Балли, Наждот сўтак қилувди бу ишни. Ҳозир қаерга-ям элчи бўлиб кетган. Уша Наждот масаланинг тайёр жавобини китобдан кўчириб, кал Сабрининг орқа этагига қадаб қўйди. Орқасида бир парча қоғоз осилиб ётганидан кал Сабрининг мутлақо хабари йўқ. Болаларнинг ҳаммаси ишга тушиб кетди. Аммо Сабрибей бир жойда тек турмайди, пайта-васига қурт тушган одамдай нари бориб, бери келади. Шунинг учун орқасидаги қоғозда бор нарсани кўчириб олиш хийла мушуқ бўлди. Бунинг ҳам йўлини топдик— бирорта-миз уни гапга чалғитиб тураемиз-да, бошқалар кўчириб олади. Менинг ишим юришмай қолди— энди кўчира бошлаганимда қимирлаб қолади. Охири у ёқ-бу ёққа жилпанглаб, Сабрибейда шубҳа туғдирдим. Мени қўлга туширмақчи бўлди шекилли, тепамга келиб, ҳеч нарса билмаган кишидай орқасини ўгириб тураверди. Мен ҳам боплаб кўчириб олдим.

Ишини битирганлар қоғозини топшириб, бирин-кетин чиқиб кетишди. Қўнғироқ чалинган, қолганлар ҳам синфдан чиқишди. Буни қарангки, Сабрибейнинг орқасидаги шпаргалкани олиб қўйиш ҳеч қайсимизнинг эсимизга келмабди. Сабрибей, ёзма ишларни йиғиштириб олгач, орқасидаги қоғозни ликиллашиб тўғри ўқитувчилар хонасига кириб кетди.

Хуллас, айбдор топилмабди. Сабрибей юмшоқ кўнғил одам экан, кўп ялинишганидан кейин болалардан янгидан имтиҳон олибди.

— Усмон қассоб эсингда борми? Униям боплаб қўлга туширган эдик-а?— деди улфатлардан яна бири.

Усмон қассоб деганлари тарих ўқитувчиси экан. Бу одам, аксинча, бир жойда қимир этмай ўтираркану, аммо кўзи худди ўткир прожекторга ўхшаркан. Ҳамма нарсани шундоқ-қина кўриб тураркан. Шунинг учун имтиҳон бўлиб қолса, олдинги қаторда ўтирган болалар нуқул паст баҳо олишаркан. Орқада ўтирганларнинг иши дуруст бўларкан: улар олдинги қаторда ўтирган боланинг орқасига китобни қўйиб, бемалол кўчириб олишавераркан.

Навбат дадамга келди.

— Нофиз қуруқнинг имтиҳони ёдингиздами?

— Ҳа, анави пашша воқеасими?! Увутиб бўладими уни...

Маълум бўлишича, Нофиз қуруқ деганлари кимёдан дарс бераркан. Кўзи ожиз бўлгани учун узоқни яхши кўролмас экан. Бир куни имтиҳондан олдин ўқувчилардан бири катта-катта пашшадан тутиб, қутичага жойлаб олибди. Имтиҳон бошланибди, Ҳалиги бола юпқа қоғозда шпаргалка тайёр-

лапти, кейин уни ингичка ип билан пашшанинг оёғига боғлаб, учираверипти. Маълумки, юки бор пашша узоққа учолмайди, бир кўтарилиб, бир қўнади. Болалар пашшани тутиб, шпаргалкани кўчириб олишар, кейин эса бошқа томонга учириб юборишаркан. Ҳаммалари шундай қилишибди. Бир пайт тўсатдан эшик очилиб, синфга лицей директори кириб келибди. Тасодифни қараки, оёғига шпаргалка боғланган бир пашша икки марта ҳавода гир айланибди-да, тўғри бориб директорнинг тепакалига қўнибди.

— Сизларга ҳеч нима бўлмадимми ўшанда?— сўради Метин.

— Бир болани мактабдан ҳайдашмоқчи бўлишувди, аранг қутулиб қолди.

— Уша ўртоғимиз ҳозир профессор бўлган,— қўшимча қилди Нуртоннинг дадаси.

— Сиз ҳам мактабда шу ишни қилганмисиз, бейафандим?— сўрашди бувамдан.

— Э, қайси мактаб кўрган бола шпаргалка билмайди, жаноблар,— деб бувам бошқа бир воқеани гапириб берди.

Кимёдан оғзаки имтиҳон кетаётган экан. Ичкарига уч кишидан кириб туришибди. Навбат бувамга келибди. Икки ўртоғи билан ичкари кирибди. Иккитаси орқароқда-ю, бир бола олдинда турган экан. Уша энг олдинда турган бола синфнинг энг қолоқ ўқувчиси экан. Ўқитувчининг саволларига сираям жавоб беролмабди. Нимани сўрамасин, чурқ этмай тураверибди. Буни кўриб, ўқитувчининг хуноби ошибди. Қани, осонроқ нарсани сўрай-чи, зора жавоб берса, деган фикрда столда турган графинни кўрсатибди-да: «Хўш, бунинг ичидаги нима?» деб сўрабди. Бола безрайиб тураверибди. Шунда орқароқда турган ўртоғи гижиниб: «Тўнка» дебди секингина.

— Графинда нима бор, ўғлим?

— Тўнка, афандим...

Уша куни эшитган гапларим мени қаттиқ ўйлантириб қўйди. Эртасига танаффусда волейбол ўйнаб турган эдик, ўқитувчимиз ҳам бизга қўшилди. Уйиндан кейин дам олиб ўтирган эдик, миямдан нари кетмай турган саволни ўқитувчига бердим.

— Нима, шпаргалка дейсанми? Бу ишни мен ҳам қилганман, албатта. Аммо бир ўзим эмас,— деб жавоб берди ўқитувчи.— Синфимизда бир аълочи бола бўларди. Бир куни ёзма имтиҳон пайтида ўша бола ҳаммамиздан олдин ишини ёзиб тугатди-да, ташқари чиқиб кетди. Кейин катта картон қоғозга бутун жавобларни ёзиб, таёққа илибди. Ҳовли то-

бир жойда ўтирмас, нукул олдимизда ўралашиб юрарди. Бир куни имтиҳон кетаётган эди, ичимиздан бир бола...

— Наждот сўтакмиди ўша?— унинг гапани бўлди дадам.

— Балли, Наждот сўтак қилувди бу ишни. Ҳозир қаерга-ям элчи бўлиб кетган. Ўша Наждот масаланинг тайёр жавобини китобдан кўчириб, кал Сабрининг орқа этагига қадаб қўйди. Орқасида бир парча қоғоз осилиб ётганидан кал Сабрининг мутлақо хабари йўқ. Болаларнинг ҳаммаси ишга тушиб кетди. Аммо Сабрибей бир жойда тек турмайди, пайта-васига қурт тушган одамдай нари бориб, бери желади. Шунинг учун орқасидаги қоғозда бор нарсани кўчириб олиш хийла мушкул бўлди. Бунинг ҳам-йўлини топдик — бирорта-миз уни гапга чалғитиб тура-миз-да, бошқалар кўчириб олади. Менинг ишим юришмай қолди — энди кўчира бошлаганимда қимирлаб қолади. Охири у ёқ-бу ёққа жилпанглаб, Сабрибейда шубҳа туғдирдим. Мени қўлга туширмоқчи бўлди шекилли, тепамга келиб, ҳеч нарса билмаган кишидай орқасини ўгириб тураверди. Мен ҳам бошлаб кўчириб олдим.

Ишини битирганлар қоғозини топшириб, бирин-кетин чиқиб кетишди. Қўнғироқ чалинган, қолганлар ҳам синфдан чиқишди. Буни қарангки, Сабрибейнинг орқасидаги шпаргалкани олиб қўйиш ҳеч қайсимизнинг эсимизга келмабди. Сабрибей, ёзма ишларни йиғиштириб олган, орқасидаги қоғозни ликилла-тиб тўғри ўқитувчилар хонасига кириб кетди.

Хуллас, айбдор топилмабди. Сабрибей юмшоқ кўнгил одам экан, кўп ялинишганидан кейин болалардан янгидан имтиҳон олибди.

— Усмон қассоб эсингда борми? Униям бошлаб қўлга туширган эдик-а?— деди улфатлардан яна бири.

Усмон қассоб деганлари тарих ўқитувчиси экан. Бу одам, аксинча, бир жойда қимир этмай ўтираркану, аммо кўзи худди ўткир прожекторга ўхшаркан. Ҳамма нарсани шундоқ-қина кўриб тураркан. Шунинг учун имтиҳон бўлиб қолса, олдинги қаторда ўтирган болалар нукул паст баҳо олишаркан. Орқада ўтирганларнинг иши дуруст бўларкан: улар олдинги қаторда ўтирган боланинг орқасига китобни қўйиб, бемалол кўчириб олишавераркан.

Навбат дадамга келди.

— Нофиз қуруқнинг имтиҳони ёдингиздами?

— Ҳа, анави пашша воқеасими?! Унутиб бўладими уни...

Маълум бўлишича, Нофиз қуруқ деганлари кимёдан дарс бераркан. Кўзи ожиз бўлгани учун узоқни яхши кўролма-экан. Бир куни имтиҳондан олдин ўқувчилардан бири катта-катта пашшадан тутиб, қутичага жойлаб олибди. Имтиҳон бошланибди, Ҳалиги бола юпқа қоғозда шпаргалка тайёр-

лапти, кейин уни ингичка ип билан пашшанинг оёғига боғлаб, учираверипти. Маълумки, юки бор пашша узоққа учолмайди, бир кўтарилиб, бир қўнади. Болалар пашшани тутиб, шпаргалкани кўчириб олишар, кейин эса бошқа томонга учуриб юборишаркан. Ҳаммалари шундай қилишибди. Бир пайт тўсатдан эшик очилиб, синфга лицей директори кириб келибди. Тасодифни қараки, оёғига шпаргалка боғланган бир пашша икки марта ҳавода гир айланибди-да, тўғри бориб директорнинг тепакалига қўнибди.

— Сизларга ҳеч нима бўлмадими ўшанда?— сўради Метин.

— Бир болани мактабдан ҳайдашмоқчи бўлишувди, аранг қутулиб қолди.

— Ўша ўртоғимиз ҳозир профессор бўлган,— қўшимча қилди Нуртоннинг дадаси.

— Сиз ҳам мактабда шу ишни қилганмисиз, бейафандим?— сўрашди бувамдан.

— Э, қайси мактаб кўрган бола шпаргалка билмайди, жаноблар,— деб бувам бошқа бир воқеани гапириб берди.

Кимёдан оғзаки имтиҳон кетаётган экан. Ичкарига уч кишидан кириб туришибди. Навбат бувамга келибди. Икки ўртоғи билан ичкари кирибди. Иккитаси орқароқда-ю, бир бола олдинда турган экан. Ўша энг олдинда турган бола синфнинг энг қолоқ ўқувчиси экан. Ўқитувчининг саволларига сираям жавоб беролмабди. Нимани сўрамасин, чурқ этмай тураверибди. Буни кўриб, ўқитувчининг хуноби ошибди. Қани, осонроқ нарсани сўрай-чи, зора жавоб берса, деган фикрда столда турган графинни кўрсатибди-да: «Хўш, бунинг ичидаги нима?» деб сўрабди. Бола безрайиб тураверибди. Шунда орқароқда турган ўртоғи гижиниб: «Тўнка» дебди секингина.

— Графинда нима бор, ўғлим?

— Тўнка, афандим...

Ўша куни эшитган гапларим мени қаттиқ ўйлантириб қўйди. Эртасига танаффусда волейбол ўйнаб турган эдик, ўқитувчимиз ҳам бизга қўшилди. Уйиндан кейин дам олиб ўтирган эдик, миямдан нари кетмай турган саволни ўқитувчига бердим.

— Нима, шпаргалка дейсанми? Бу ишни мен ҳам қилганман, албатта. Аммо бир ўзим эмас,— деб жавоб берди ўқитувчи.— Синфимизда бир аълочи бола бўларди. Бир куни ёзма имтиҳон пайтида ўша бола ҳаммамиздан олдин ишини ёзиб тугатди-да, ташқари чиқиб кетди. Кейин катта картон қоғозга бутун жавобларни ёзиб, таёққа илибди. Ҳовли то-

мондаги деразанинг олдига бориб, таёқни баланд кўтариб турди. Биз ҳам жавобларни боплаб кўчириб олдик...

Эртаси кунини ўқитувчи оилашунослик дарсидан ёзма иш оладиган бўлиб қолди. Унг томонимда Туркон, чапда эса Мурод ўтиради. Муродни билсанг керак, қайси бир хатимдам уни сенга гапириб берган эдим. Ўқитувчи чақириб қолса, менми, деб анқовсирайдиган бола-чи? Энди эсингга тушди-ми? Мурод синфдан ўтолмай, ўтган йили шерикларидан қолиб кетган. Энди биз билан ўқияпти. Ўзи анча тиришқоқ бола-ю, лекин миясига дарс кирмайди. Аммо яхшигина ўртоқ у. Уша кунини Туркон ҳам нимагадир дарс қилмай келган экан. Ёзма иш бўлишини эшитиб, икковни мендан нажот сўраб қолишди.

— Шпаргалка узатолмайману, аммо керак бўлса секин айтиб туришим мумкин,— дедим уларга.

Ўқитувчи саволларни айтиб турди, ҳаммамиз ёзиб олдик. Мана уша саволлар:

«Болани касалдан сақлаш учун нима қилмоқ керак?»

«Касалнинг олдини олиш учун боланинг ўзи нима қилмоғи керак?»

«Тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ўйинлар билан ўйинчоқларни айтиб беринг».

«Жисмоний жазонинг бирор тарбиявий аҳамияти борми?»

Кеча кечкурун ва бугун эрталаб оилашунослик китоби кўлимдан тушмаган эди, шунинг учун қайси саволга қайси бетдан жавоб топиш мумкинлигини биламан. Бундоқ қарсам, Туркон китобни тиззасига қўйиб олган экан.

— Эллигинчи саҳифани очинглар. Эллигинчидан эллик иккинчи бетгача кўчираверинглар,— секин шипшиб қўйдим Туркон билан Мурод икковига.

Ўзим ҳам ишга киришиб кетдим.

— Мени лақиллатибсан-ку,— деб қолди бир пайт Мурод.

— Ҳа, нима бўлди?

— Эллигинчи бетда суяк ҳақида ёзилган-ку!

— Кейинги саҳифани оч!

— Очиб кўрдим. Мушак, қон томирлари бор экан.

Партанинг тагида ушлаб турган китобига кўз қиримни ташладим. Қўлидаги «Анатомия» дарслиги экан.

— Бунга бало борми? «Оилашунослик»ни ол!

Мурод бошқа китобни олиб, шипиллатиб ёза кетди. Салдан кейин Туркон икковни ишни топшириб чиқиб кетишди. Орқаларидан мен чиқдим.

— Меникида эллигинчи бет умуман йўқ экан,— деб қолди бир пайт Мурод.

— Нега энди? Албатта бўлиши керак,— дедим ҳайрон бўлиб.

— Йўқ, худо ҳаққи. Қирқ саккиздан олтмиш тўртгача кўринмади.

Кейин китобини кўрсатди. Гапи тўғри чиқди. Айтган бетлари чиндан ҳам йўқ экан. Бунинг эвазига олдинги бобдан иккита берилибди. Ҳар ҳолда китобни муқовалаш пайтида хато кетган кўринади.

— Хўш, кейин нима қилдинг?

— Қирқ саккиздан у ёғини кўчиравердим. Таваккал-да.

Эртасига ўқитувчи ёзма ишларимизнинг натижасини ўқиб берди. Туркон билан менга аъло қўйибди.

— Энди мен сизларга синфдошингиз Муроднинг ёзма ишини ўқиб бермоқчиман,— деди у кутилмаганда.— Мана, эшитинглар. Биринчи савол: «Болани касалдан сақлаш учун нима қилмоқ керак?» Жавоб: «Тез эскирмаслиги, бежирим ва озода бўлишлиги учун уларни эҳтиёт қилиш, вақт-вақти билан дазмоллаб туриш керак».

Ҳамма шарақлаб кулиб юборди.

— Жим бўлинглар! Энди иккинчи саволга ўтаман. «Касалнинг олдини олиш учун боланинг ўзи нима қилмоғи керак?» Мана, Муроднинг ёзган жавоби: «Уни тез-тез чўткалаб туриш керак. Чангини қоқиб бўлгач, қоziққа илиб қўйинг. Мавсуми ўтгандан кейин эса бўҳчага тугиб, сандиққа солиб қўйиш керак. Мабодо у қаттиқ кирланган бўлса, қайноқ сувга солиб, совун билан ишқалаб ювиш, кейин офтобга ёйиб қуритиш керак».

Кулавериб, болаларнинг ичаги узилаёзди. Муроднинг шаънига ҳар хил кесатик гаплар ёғилиб тушди. Боёқш қаттиқ ўсал бўлди.

— Ахир бу гапларни мен ўзим тўқиганим йўқ, китобдан олиб ёздим-ку,— деди у охири йиғламсираб.

— Ҳа, балли, китобдан кўчиргансан, биламан,— деди ўқитувчи.— Аммо шунда ҳам янглишибсан. «Бола тарбияси» ўрнига «Қийим-бошга қараш» деган бобни кўчирибсан.

— Зайнаб менга шундоқ деган эди.

Ўқитувчи ялт этиб менга қаради.

— Ия, Зайнаб, ўртоғингга кўчирмачиликни ўргатганинг етмагандек яна алдайсанми ҳам?

Энди орқага чекиниб бўлмайди. Шунинг учун:

— Мен ҳечам алдаганим йўқ, ўқитувчим,— дедим.— Саволларга китобнинг қайси бетидан жавоб топиш мумкинлигини айтиб бердим, холос.

Ўқитувчимиз Муроднинг китобини очиб кўрган эди, масала равшан бўлди.

— Барибир бунни ойингга айтиб бермасам бўлмайди,— деб ўқитувчи менга пўписа қилди.

Ойинни мактабга чақириб нима ёмонлик қилганимни айтишди. Кечкурун уйда тоза дашном эшитдим. Дадам:

— Жуда номаъқул иш қилибсан, қизим, чакки бўпти,— деб койиб бердилар.

Яхшиямки ўша куни бувам бизникида эди. Бувам жонимга ора кирди.

— Бўлди энди, боламни кўпам койийверманглар,— деди бувам ёнимни олиб.— Уртоғига айтиб берган бўлса нима қипти, осмон узилиб ерга тушибдими? Ўзи китобдан кўчириб олмапти-ку, ахир.

— Бировга айтиб берди нима-ю, кўчириб олди нима, икковиям бир гўр,— деди ойим ҳовуридан тушмай.

— Бас энди, бўлди... Мактабда бу ишни ким қилмаган дейсан...

Метин луқма ташлади:

— Лекин ҳаммаям қўлга тушавермайди-да.

Иложим қанча, бўлар иш бўлди энди. Шундоқ бўлсаям ўринсиз таъналар эшитиб, дилим хуфтон бўлди. Айниқса Метиннинг гап-сўзи ошиб тушди. Икки гапнинг бирида нуқул: «Чакки бўпти-да. Бунни эплаган одам қилади. Қўлга тушиб, шарманда бўлишнинг нима кераги бор!» деб пичинг қилади.

Хатингни кутаман. Иложи борича тўлароқ ёз. Майлими? Хўп, яхши қол. Сенга муваффақият тилаб:

Зайнаб Елқир

Уй қайси ҳолатда!

Истамбул, 26 февраль, 1964 йил

Жигарим Зайнаб!

12 февралда ичига расм солиб юборган хатинг учун катта раҳмат.

Синфингга бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеадан қаттиқ ранжибсан. Ҳа, ҳақлисан. Уртоғингга яхшилик қиламан деб ўзинг ёмонотлик бўлибсан. Муродни эсласам, боёқишга ҳам ачинаман, ҳам қилган иши учун ундан ўпкалайман.

Синфимиздаги Хусайнни танийсан-а? Муродга ўхшаб Хусайн ҳам яқинда тоза кулги бўлди. Аммо у айбини бировга тўнкагани йўқ. Чунки мард бола у. Илгари сенга ҳам ёзган эдим. Бир куни жой таллашиб дарахтдан йиқилиб тушганида ким уни итариб юборганини ҳеч кимга айтмаган эди.

Сен Истамбулда ўқиб юрганингга Хусайнларнинг уйига ҳеч борганмидинг? Торгина кулбада туришади. Уйларини кўрмаган бўлсанг ҳам, турмушлари жуда ночор эканини билсанг керак. Мен уларникига ҳар замонда бориб тураман, шунинг учун уйларидаги аҳволдан яхши хабардорман. Каталакка ўхшаган иккита кичкина хонада етти жон туришади. Шу жой танқислиги сабабми ёки қаттиқ муҳтожликданми — ишқилиб уйларида ҳечам ҳаловат йўқ. Менга ўзини яқин тутиб, Хусайн баъзан оиладаги ночорликдан ҳасрат қилиб гапирди. Бечоранинг ҳолига ачинаман. Айрим кунлари мактабга қовоғи шишиб, кўзи қизарган ҳолда келади. Биламанки, ўша куни уйда яна жанжал бўлган. Хусайн кўпам очилиб-сочилик юрмайди, аммо одамови ҳам эмас.

Яқинда Хусайн мактабга яна икки қовоғи шишиб келди. Йиқлаганини бировга сездирмаслик учун жимгина жойига бориб ўтирди, ҳеч ким билан гаплашмади ҳам. Шу орада кўнғироқ чалиниб, дарс бошланиб кетди.

Тил дарси эди. Ўқитувчи отларнинг келишикларда турлашини тушунтириб берди. Келишикларни ёдлаб ҳам олди: бош келишик, қаратқич, тушум, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари.

Келишикларни яхшилаб тушунтириб бергач, ўқитувчи Дамирни турғизиб, «Олтин деразали уй» ҳикоясини ўқишга буюрди. Ушбу ҳикояни ўзинг ҳам билсанг керак. Қисқача мазмуни шундай. Бир ўрмон бўларкан. Шу ўрмон ичидаги кичкинагина кулбада чол-кампир туришаркан. Уларнинг битта қизи бўларкан. Жуда камбағал бўлиб, қўл учидан кун кўришаркан. Ҳар куни қизча кечки пайт остонага чиқиб қараса, узоқдан бир уй кўриниб тураркан. Уйнинг деразалари олтиндай товланиб, жуда чиройли бўлиб кўринаркан. Қизчанинг бундай ажойиб уйга ҳаваси келибди, нима бўлсаям уни бир кўрмоқчи бўлибди. Кунлардан бир куни уйдан чиқиб, ўша томонга қараб юраверибди. Йўл юрибди, йўл юрсаям мўл юрибди, охири ўша жойга етиб борибди. Лекин шу пайт тўсатдан атрофга қоронғи тушибди. Қизча ўрмон ичида ухлаб қолибди. Бир маҳал уйғониб қараса, ўзи келган томонда яна бир уй чарақлаб ётганмиш. Унинг ҳам ойналари худди олтинга ўхшаб ялт-ялт этиб турганмиш. Қизча олдинга ҳайрон бўлибди, кейин бу уй ўзлариники эканини, офтоб нури тушиб, шунақа ярақлаб турганини тушунибди.

Дамир ҳикояни ўқиб бўлди.

— Қани, қиссадан ҳисса нима?— сўради ўқитувчи. Бизни кутмай, ўзи жавоб берди:— Ҳар ким ўз турмушидан нолимаслиги керак. Ҳикоядаги қизчага ўхшаб, биз ҳам кўпинча ўзимиз яшаб турган ҳаётнинг қадрига етмаймиз. Ундан сал

узоқлашган тақдирдагина ўзимиз қанчалик бахтли, турмушимиз қанчалик соз эканини англаб етамиз, Демак, ким қандай уйда яшаётган бўлса, унинг учун энг соз уй ўша.

Шундан кейин у ҳикоядан бир жумлани ўқиб берди. Ичида «уй» деган сўз бор экан.

— Қани, Ҳусайн, сен айт-чи, шу жумлада «уй» сўзи қайси келишик ҳолатида келган?

Орқа партада ўз ёғига ўзи қовурилиб ўтирган Ҳусайн ўқитувчининг гапини эшитмади. Урнидан туришга турди-ю, лекин чурқ этиб оғиз очмади.

— Уй қайси ҳолатда, Ҳусайн?

Ҳусайн энди саволни эшитди, аммо бошқача тушунди.

— Яхши деб бўлмайди, ўқитувчим,— деди у ўксиниб.

Ўқитувчи таёқдек қотиб қолди.

— Нима деяпсан ўзинг? Мен сендан уйни сўраяпман. Қайси ҳолатда уй?

Болаларнинг олдида аҳволдан нолиб, калака бўлишни истамаган Ҳусайн:

— Уйнинг ҳолати... яхши эмас, афандим,— деди ўпкаси тўлиб.

— Нега яхши эмас?

— Ҳеч қачон яхши бўлмаган. Ҳозир илгаригидан ҳам баттар.

Ҳусайн нима демоқчи бўлганини ёлғиз мен тушуниб турибман. Болалар бўлса нима гаплигига тушунмай кулиб ётишибди.

— Нимага баттар бўларкан?

Ҳусайннинг томоғига бир нарса қадалгандай овози тиграб кетди.

— Чунки... чунки уйнинг эгаси бизни кўчага ҳайдаяпти. Ижара ҳақини беролмовдик.

Синфда кулги кўтарилди. Ҳусайн жойига ўтириб, икки қўли билан бошини чангаллаб олди.

Ўқитувчи жумлани яна қайтариб ўқиди: «Қизча узоқдан олтин деразали уйни кўрди».

— Қани, Дамир, сен жавоб бер. Шу жумлада уй қайси ҳолатда келган? Яъни қайси келишикда?

— Тушумда, афандим.

Ўқитувчи яна Ҳусайнга ўтирилди:

— Хўш, қайси ҳолатда экан?

Бу гал ҳам Ҳусайн тушунмади. Дамирнинг жавобини ўзича йўйди.

— Тушимда экан, афандим.

Яна кулги бўлди. Ҳусайн тушум келишигини «тушим» деб эшитган эди,

Ҳусайннинг кўнглидан нима кечаётганини ўқитувчи жуда кеч фаҳмлади. Кейин мавзунини ўзгартишга мажбур бўлди.

— Ким қаерда яшаётган бўлса, шунга шукур қилиши керак. Биз қайси уйда турган бўлсак, ўша уй биз учун ажойиб ҳисобланади.

Кечқурун мактабдан қайтишимизда Ҳусайнни юпатиб келдим.

Анқарада об-ҳаво қалай? Бизда яна совуқ турди. Кеча озроқ қор ёрган эди, дарров эриб кетди. Биз турган уйнинг ҳолати чакки эмасу, лекин мен норозиман — залдаги катта печка мен ётган хонани яхши иситмайди. Хўш, сизларники қалай?

Хатингни кутаман, Зайнаб.

Сени бир умр эрдан чиқармайдиган ўртоғинг:

Аҳмад Тарбай

Ёлғон гапирма

Анқара, 16 март, 1964 йил

Аҳмад!

26 февралда юборган хатингга кечикиб жавоб қайтарганим учун узр. Биласанми, биз ҳозир 23 апрелда¹ бўладиган кечага тайёргарлик кўряпмиз. Менга кўп нарсани юклаб қўйишган. Бир томондан, шу кечанинг ташвиши, иккинчи томондан, дарслар ҳам кўпайиб кетди. Хуллас, сенга ўз вақтида жавоб ёзолмадим. Лекин Ҳусайнга икки энлик хат юбордим. Ҳусайннинг бошига тушган кулфатни эшитиб, қаттиқ қайғурдим, буни сен орқали билганимни айтмасдан, кўнглини кўтариб қўйдим.

Сенга жавоб ёзишга вақт тополмай юрган кезларим қизиқ-қизиқ гаплар бўлиб ўтди. Шулардан бирини сенга гапириб берай. Узи Метинга тааллуқли нарса.

Метиннинг гоҳ-гоҳда дадамга ёлғон гапириб қўядиган одати бор. Дадам буни сезиб қолса жуда жаҳли чиқиб кетади. Кейин эса уни ёнига олиб, қаттиқ насиҳат қилади.

— Нима қилсанг қилгини, лекин ёлғон гапирмагин, ўғлим,— дейди дадам бундай пайтларда.— Ёлғоннинг уруғи сероб бўлади. Арзимаган нарсада алдасанг, буни яшириш учун каттароқ ёлғонни ўйлаб топишга мажбур бўласан. Иннайки, сирим ошкор бўлмасин деб бундан ҳам каттароқ

¹ 23 апрель — Туркия мустақиллиги куни.

ёлғонни ишлатасан. Майда ёлғондан ҳамиша катта ёлғон келиб чиқади. Шунинг учун зинҳор ёлғон гапирма, ҳамиша ростгўй бўл!

Дадам шундай деб айтади-ю, лекин Метинни ёлғон гапиршига ўзи мажбур қилади. Нега деганда, Метиннинг пашшадек гуноҳи дадамга туядек бўлиб кўринади. Укам бечора кейин роса сўкиш эшитади. Шунинг учун ҳам у ёлғон ишлатиб дадамнинг дўқ-пўписасидан қутулсам дейди. Лекин барибир охири сир очилиб, роса гап эшитади-я...

— Дадамга нима деб баҳона қилсамикин?— деб қолди бир куни Метин менга термилиб.

Хабарим бор, бир неча кундан бери дадам Метинга бугун албатта сочингни олдириб кел, деб тайинлайди. Метин бўлса ўйин билан овора бўлиб, нуқул буни эсидан чиқаради. Уша куни эрталаб ишга кетаётиб, дадам:

— Ишдан қайтгунимча сочингни олдириб кел, бўлмаса хафа қиламан,— деб Метинни қаттиқ койиб берган эди.

— Тўғрисини гапир, вақтим бўлмади, деб айт. Ёлғон гапирсанг, барибир мисинг чиқади,— деб маслаҳат бердим.

— Тўғрисини айтсам, дадам уришиб берадилар... Берган пулингизни йўқотиб қўйдим, деб айтайми-а?

— Эсинг борми ўзи? Бир мартаям шунақа деб қўлга тушган эдинг-ку. Йўқотдим деган пулинг ёнингдан чиқувди.

— Китоб олдим, десаммикин-а?

— Ростини айтавер яхшиси.

— Еки сартарошхонада одам кўп экан, навбат тегмади, деб айтайми?

Топган баҳоналарига ўзининг ҳам кўнгли тўлмади.

Дадамнинг Зиёбей деган ошнаси бор. Уша куни кечкурун шу киши хотини билан меҳмонга келиб қолишди. Дадамни анчадан бери кўрмаган экан, соғиниб келибди. Аммо кеч кириб, қоронғу тушди ҳамки, дадамдан дарак бўлмади.

— Бирпас ўтиринглар, ҳали замон келиб қолади,— деб ойим меҳмонларни гапга солиб ўтирди. Аммо дадамдан дарак бўлавермагач, ойимнинг ўзи гулгулага тушди.

— Бунақа одати йўқ эди. Намунча кеч қолдийкин-а?

— Ким билади, балки иш-пиши чиқиб қолгандир,— деди Зиёбей ойимни тинчитиб.

— Ҳайронман, иши чиқса, хабар қилгувчи эди.

Метин икковимиз овқатни едик. Яна анча вақт ўтди. Метин ҳам ўрнига кириб ётди. Меҳмонлар энди кетамиз деб туришган эди, бирдан эшик тақиллаб қолди.

— Ана, келди!— деди ойим сапчиб ўрнидан туриб.

— Биз бекиниб оламиз, кўриб ҳайрон бўлади,— деганича меҳмонлар югуриб нариги хонага кириб олишди.

Ойим бориб эшикни очди.

— Қаерда юрибсан? Тинчликми ўзи? Роса хавотир олдик-ку.

— Зиёбей касал экан, кўриб келяпман,— деди дабудрустдан дадам.

— Шундайми? Намунча қолиб кетдинг бўлмаса?

— Оғир ётган экан. Олдида бирпас ўтирдим.

— Вой боёқиш-ей! Ишқилиб, соғайиб кетсич-да!

Дадам яна бир нима демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган ҳам эдики, қўшни хонадан чиқиб келаётган Зиёбей билан хотинига кўзи тушди. Дадам нима дейишини билолмай қолди. Охири:

— Ия-ия-ия... ўзлари ҳам шу ерда эканлар-да!— деб юборди.

— Сенга бир кутилмаган совға тайёрлаб қўймоқчи бўлувдик!

— Чиндан ҳам бу кутилмаган совға бўлди,— деди ойим жилмайиб.

Ҳамайлари дастурхонга ўтиришди.

— Метин ухлаб қолдими?— сўради дадам салдан кейин.

— Ҳа, ухлаб қолди,— дедим шоша-пиша. — Узиям баҳона топаман деб роса чарчади. Сочини бугун ҳам олдиргани йўқ. Эсидан чиқибди. Тўғрисини айтсам, уришиб берадилар, деб сизга ёлғон гапирмоқчи бўлиб турган эди.

Дадам ўшқириб бёрди.

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан! Бор, жойингга ёт!

Хуллас, Метин эртанги жазодан қутулиб қолди.

Аҳмад, тез-тез хат ёзиб тур. Яхши тилакларимни қабул қилгайсан

Зайнаб Елқир

Байрам концерти

Истамбул, 24 апрель, 1964 йил

Зайнаб дўстим!

16 мартда ёзган хатингдан кейин сендан яна бир откритка олдим. Откриткада мендан ранжиганга ўхшайсан, олдинги хатингга кечикиб жавоб ёзганим учун сен ҳам шундай қил-япсанми, дебсан. Мутлақо ундай эмас. Биз ҳам 23 апрель кечасига тайёрланиб юрган эдик. Шунинг ташвиши билан вақт жуда тез ўтиб кетди. Мана, кеча бир амаллаб қутулиб олдик. Гўё елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди. Дарҳол хатга ўтирдим.

Концертимиз зап антиқа ўтди. Биласанми, нимага? Жуда қизиқ ҳангомалар бўлди. Энг кўп маломатга қолган ҳам мен бўлдим. Концерт учун асосан учинчи синф ўқитувчиси жавобгар эди. Музыка ўқитувчиси ашула билан ўйин қисмини ўз зиммасига олди. Ўзимизнинг ўқитувчимиз эса концерт кечасида кўрсатиш учун битта пьеса ёзиб берди.

Мен бир нарсага ҳайронман — катталар нуқул ўз касбларидан нолишадди, кўнгиллари бошқа соҳани кўмсаб юради. Мана, дадамни олиб кўрайлик. Яна озроқ ўқиганимда катта шоир бўлиб кетардим, дейди бизга. Дадам ҳозир ҳам тинч юрмайди. Хийл бўш қолди дегунча шеърга уннаб кетади. Амаким ҳам шундай. Қўлида техниклик ҳунари бору, яна врачликни орзу қилади. Ўқитувчимизнинг бўлса ёзувчиликка кўнгли суст кетган. Кўпинча бизга у: «Аллақачон ёзувчи бўлиб кетардим, лекин насиб қилмаган экан-да», дейди. Бундоқ ўйлаб қарасам, ҳамма бировнинг ҳунарини орзу қиларкан.

Аслида директор босилиб чиққан бирор пьесани саҳнага қўяверинглар, деб тайинлаган эди-ю, аммо ўқитувчимизга буларнинг ҳеч қайсиси маъқул бўлмади. Ўзи энг шимариб ишга тушиб кетди. Янги пьеса ҳам тайёр бўлди. Жуда аянчли чиқибди. Яхшиси, сенга бунинг қисқача мазмунини айтиб бера қолай. Хулқи ёмон бир бола бўлади. Ота-онасини жуда безор қилиб юборади. Бола мактабдан қочади, ишдан қувилди ва ёмон йўлга кириб кетади. Бу шармандаликка чидаёлмаган она оламдан ўтади. Ўғил отасини зўрлаб, пул олиб юради. Бермайдиган бўлса, дўппослайди. Кунлардан бирида у жиноят устида қўлга тушиб, қамалиб кетади. Қамоқдан анча тузалиб чиқади. Бутун қилмишлари учун кечирим сўрагани тўғри отасининг олдига боради. «Отажон, мени кечиринг, гапларингизга кирмадим, насихатларингизга қулоқ солмадим, мана, оқибатда шарманда бўлдим. Энди ҳаммасига тушундим. Утинаман, мени кечиринг!» деб ёлборади. Қадди букчайиб қолган ота: «Ота деган ҳамиша ўғилнинг гуноҳидан ўтади. Мен ҳам сени кечирдим, ўғлим. Парвардигорга илтижо қил, ўз даргоҳида кечирсин», деб хўнграб йиғлаб юборади. Аммо юраги буни кўтаролмай, ерга йиқилади-да, жони узилади.

Пьеса чиндан ҳам жуда қайгули эди. Уни ўқиётганимизда синфда ҳамма бир-бир йиғлаб олди.

— Бошқа бирор енгилроқ пьеса қўйганимиз маъқул эмасми, ўқитувчим?— деб сўрадим.

Ўқитувчимиз мени қаттиқ жеркиб:

— Бу нима қилиқ, Аҳмад?! Яна маҳмаданалик қиялпсанми?

Ҳолбуки буни мен бутунлай бошқа мақсадда сўрагандим. Ветимизга соқол-мўйлов ёпиштириб, катта одамларга тақлид қилиб юргандан кўра мактаб ҳаётидан бирор нимани саҳналаштириб, ўзимизга мосроқ ролларда чиққанимиз яхши эмасми, деб айтмоқчи эдим. Аммо мақсадимни тушунтиролмабман.

Саҳнага соқол-мўйлов ёпиштириб чиққан болалар худди циркдаги лилипутларга ўхшаб қолади. Буни илгарни ҳам кўп кўрганман. Катта одамнинг ролида чиққан бола қанчалик яхши ўйнамасин, барибир залга кулги бўлади. У қанчалик жиддий гапирса, томошабинлар шунчалик кўп кулади. Бас, шундай экан, бира тўла кулгили асарни кўрсатиб қўя қолсак бўлмайдами? Мен шунга айтмоқчийдим. Ўқитувчимиз койиб бергач, индамай қўя қолдим.

Пьеса беш кишига мўлжаллаб ёзилган экан.

— Нюқобил ўғил ролини сен ўйнайсан, Аҳмад. Ўзиям сен бопроқ, қотирасан,— деди ўқитувчи.

Дамирга ота, Минегга эса она роли топширилди.

Ҳамма ўз ролини яхшилаб ёдлаб олди. Уч-тўрт марта репетиция ҳам қилиб кўрдик. Сўнгги репетиция кунни роса ёмғир қўйди. Ўзинг биласан, мактаб тоmidан ёмон чакка ўтади. Ёмғир нақ саҳнанинг тепасидан челақлаб қўйгандек бўлди. Ҳамма ёқ ивиб кетди. Полга қаторасига челақ, тоғора ва кастрюллар қўйиб чиқдик.

Концерт программасига битта хитойча рақс номери ҳам киритишибди. Ўйинчилар группасида мен ҳам бор эканман. Музыка муаллимимиз аллақайси мактабда хитойча рақсни кўриб дилига тугиб қўйган экан, шунга ўйнайдиган бўлдик.

— Ўзимизнинг «Зайбек»ни¹ ўйнасак бўлмайдами?— деб сўрадим ўқитувчидан.

Қачон концерт бўладиган бўлса, нуқул «Зайбек»ни ўйнайсиз, бирор янги нарса кўрсатиш ҳам керак ахир, деган жавобни олдим.

— Бўлмаса биз тенги хитой болалари ҳам концерт қўйганда ўзимизнинг «Зайбек»ка тушишадими?

— Масҳаравозлик қилма!— уришиб берди музыка муаллими.

Аммо мен «Зайбек»ни ўйнаб турган хитой боласини бир зум тасаввур қилдим, мийингимда кулиб қўйдим. Чамамда, хитой болалари ҳам шундай. Хитойча рақсга тушганимизни кўришса борми, роса қийқириб кулишса керагов.

Томдан чакка ўтиб турибди-ю, биз пақир-тоғоралар ўрта-

¹ Зайбек — турк миллий ўйини.

сидя охирги марта репетиция қилиб олдик. Хитойча рақсининг залворидан пол тахталарнинг бели букилиб кетди.

— Бу сенга «Зайбек» эмас, хитойча рақс бўлади, ҳадеб осмонга қараб ирғишлайверма. Хитойликларнинг ўйини оғир-вазмин бўлади, улар кескин ҳаракат қилишмайди,— деди менга танбеҳ бериб музыка ўқитувчимиз.

Мумкин қадар салмоқ билан, вазмин ўйинга тушмоқчи бўламану, аммо «Зайбек» қон-қонимга сингиб кетгани учун беихтиёр осмонга сапчиб кетаман.

— Намунча сакрайверасан, Аҳмад? Хитой руҳига мос келмайди бу. Хитойликларнинг ҳаракати майин бўлади.

— Яхши, лекин хитой руҳи менга мос келмаса, нима қилай? Мен бунга ўрганмаган бўлсам...

Музыка ўқитувчимиз пианинода жўр бўлиб турди, биз рақсга тушдик. Яна бир жойга келганда тўсатдан сакраб юборган эдим, ўқитувчи ирғиб ўрнидан турди-да, менга қараб югурди. Йўлда чакка тўла пақирга қоқилиб ағдарилиб тушди. Ҳамма ёғи шалаббо бўлди. Тоза қиёмат кўтарилди. Хуллас, кечга яқин маълум бўлдики, сўнгги репетициямиз муваффақиятли ўтибди.

Концерт куни ҳам етиб келди. Юрагимиз така-пука бўлиб, парда орқасидан залга мўралаймиз. Тумонат одам йиғилган. Биз саҳнада саф тортиб турибмиз. Ҳаммаси бўлиб эллик боламиз. Синфларимиз ҳам ҳар хил.

Мана, парда очилди. Хор бўлиб, «Мустақиллик марши»ни айтдик. Кейин каттароқ болалар орқага ўтди. Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари «Бугун — йигирма учинчи апрель» деган қўшиқни бошлаб юборишди. Қўшиқ тугагач, залда қарсақлар янграб кетди.

Кейинги айрилган қўшиқ музыка ўқитувчисига сира маъқул бўлмади.

— Бу қандай ўзбошимчалик? Нима қилиб қўйдинглар?! Қўшиқни икки киши ижро этиши керак, деб айтмовдимми? Оломон қилиб юбордиларинг-ку!— деб койиб берди у парда орқасида.

Хитой рақсига навбат келди. Ликопча кўтариб, саҳнага қизлар чиқишди. Эгниларида гулдор юбка билан калта кўйлак. Бизлар ҳам қизлар билан олдинма-кейин саҳнага чиқдик. Қош-кўзимизга куй суртиб, лабимизнинг тепасига қора мўйлов қўндириб олганмиз.

Музыка ўқитувчимиз пианинони бошлаб юборди. Ликопча ушлаган қизлар гоҳ эгилиб, гоҳ туриб орамиздан ўтиб юришибди. Шу ўртада тўсатдан бир фалокат юз берди. Ўқитувчининг панду насихатлари паққос ёдимдан кўтарилиб, сакраб юборибман шекилли, чириган пол тахтасининг ораси

очилиб, ўйинчи қизлардан бирининг этагини қисиб олди. Биз ўлиб-қутулиб муқом қиляпмизу, у бўлса этагини тортиш билан овора. Яна бир сакраб кўрай-чи, зора боёқишнинг этаги чиқса, деган хаёлда олдига келиб бир ирғиб тушдим. Полнинг оғзи очилишга очилди-ю, аммо раққосамиз юбкасини тортиб ололмади. Бечора жон-жаҳди билан бир силкинган эди, шир этиб юбкаси тушиб кетди. Бўлди кулги, бўлди кулги.

— Парда! Пардани ёпинглар!— деб қичқирди музыка ўқитувчимиз саҳна ортидан туриб.

Гулдурас қарсақлар остида парда туширилди.

Шундан кейин турли рақслар ўйналди, қўшиқлар айрилди. Энг охири биз қўйган спектаклга навбат келди.

Ўқитувчимизнинг ўзи бизни грим қилиб чиқди. Мине ойнасининг эски кийим-бошини кийиб олган эди, нақ лилипут кампирнинг ўзи бўлди қолди. Ўқитувчи бурнимнинг тагига қуюқ қилиб елим ёпиштиргач, кетмоннинг сопидек йўғон мўйловни қўндириб қўйди. Елимнинг кучи етмай мўйлов тушиб кетди. Устоз яна бир энлик елим суртиб қўйган эди, мўйловим жойига тушди.

Дамирнинг икки бетини елимлаб, устидан пахта ёпиштиришди. Ота ролида чиққанидан кейин соч-соқоли оппоқ бўлиши керак эди-да. Гримни бир амаллаб тугатдик. Шу пайт ўқитувчимиз тўсатдан:

— Дамир жуда ёш кўриняпти. Кўзойнак тақиб олмаса бўлмайди,— деб қолди.

Холбуки репетицияларда бу ҳақда гап бўлгани йўқ эди. Шу топда қаёқдан кўзойнак топиб бўлади?! Хайрият, директор жонимизга ора кирди. Кўзойнагини олиб, Дамирга берди.

— Лекин эҳтиёт бўл, тагин синдириб-нетиб қўйма. Агар шу бўлмаса, ҳеч нарсага кўзим ўтмайди,— деди у Дамирни огоҳлантириб.

Кўзойнак Дамирни худди митти чолнинг ўзи қилиб қўйди.

— Вой-бў, кўзим қамашиб кетяпти-ку, ҳеч нарсани кўрмайман,— нолиб қолди Дамир.

Гапи тўғри экан. Парда очилганда саҳнага чиқаман деб бошини деворга қаттиқ уриб олди. Орқасидан итариб-суриб, бир амаллаб саҳнага чиқариб юбордик.

Ҳар қалай, спектаклнинг биринчи пардаси аҗча яхши ўтди. Залда янграган қарсақлар бунинг яққол исботи бўлди.

Иккинчи парда бошланди. Мен онамни, яъни Минени савадаб турибман. Отам бўлмиш Дамир менга насихат қилиши керак. Бир пайт бундоқ қарасам, Дамир бизни кўрмаяпти. Томошабинларга орқасини ўгириб олиб, деворга қараб монолог ўқияпти. Ҳар икки гапнинг бирида:

— Ҳой золим бола, бу нима қилганинг ахир?! Сени шу умрда боқиб катта қилганмидик-а?— деб деворга нола қил-япти.

— Бу ёққа қараб гапир, биз орқангда турибмиз,— секин шивирладим қаршисидан чиқиб.

Мен онамни калтаклаб турганимда Дамир уни қўлимдан қутқариб олиши керак эди. Лекин Дамир яна бизни пайқамди, кўзбоғлагич ўйнаётган боладай қўли билан пайпаслаб қолди.

— Урма, урма онагни! Онага қўл кўтариб бўлмайди, оқпадар! Тўхта дейман!— эшик томонга қараб бақиради у.

Биз ўнг ёғида турибмизу, у бўлса чапга қараб бўкиради. Зора овозимни эшитиб, биз томонга ўгирилса, деган ниятда кинода кўрганларимни ишга солдим.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Ураман! Ураётган бўлсам мен бировниямас, ўз онамни уряпман!

Дамир овозимни пайқаб, биз турган томонга ўгирилди-ю, лекин дарров йўқотиб қўйди.

— Ҳой бола, урма деяпман сенга! Илоҳим онани урган қўлларинг синиб тушсин!

Яна уни бу томонга қаратиш учун ханда отаман:

— Ҳа-ҳа-ҳа!

Хуллас, Дамирдан иш чиқмайдиганга ўхшайди. Бизни топиб олишига кўзим етмай қолди. Ноилож Минени Дамирнинг олдига судраб келдим.

— Ҳой оқпадар дейман...

— Бу томондамиз, ота, бизга қараб қўй.

Дамир фаросатли бола эмасми, дарҳол вазиятни тушунди. — Бетингни кўргани кўзим йўқ, оқпадар. Мен отанг бўламан. Керак бўлса менга ўзинг қара!

Пьесадан тамоман четга чиқиб кетдик.

— Кимга қараб гапиряпсан, ота, ахир мен орқангда турибман-ку...

— Ҳар ҳолда сенга эмас. Тоқатим йўқ сен билан гаплашгани...

— Бўлмаса, деворга гап уқтиряпсанми?

— Сендан кўра шу девор маъқул. Гапирсанг, тушунади.

— Сенинг ўрнинга тош тўғсам бўлмасмиди, кунимга ярарди, эвоҳ,— деб ерда инграб ётган Миненинг жони узилди.

Дамир оламдан ўтган Минени бағрига босиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлаши керак.

— Қанисан, хотинжон, қаёқда қолдинг, жабрдийдам!— деганича у ўзини ерга отиб, Минени тимирскилаб қидира бошлади.

Мине ётган жойида унга қараб талпинди.

— Бу ердаман, мен ўлдим.

— Мана энди бирга бўлинглар! — деб Дамирни ёқасидан олдим-да, Миненинг устига улоқтирдим.

Шу билан иккинчи парда ҳам тугади.

Парда туширилгач, ўқитувчимиз Дамирни қаттиқ койиб берди.

— Кўзойнакда кўрмаётган бўлсам, нима қилай ахир,— деди у ҳам ўзини оқлаб.

Охирги пардада Дамирни кўзойнаксиз чиқармоқчи бўлди-ю, лекин шу пайтгача кўзойнакда юрган чол ўлими олдидан бирдан уни ташласа, қизиқ туюлади, деган андишда бу фикрдан воз кечишди.

— Кўзойнакни таққину, лекин ойнагининг устидан қара,— маслаҳат берди директор.

Дамир директорнинг маслаҳатига амал қилгани учун учинчи парда анча силлиқ ўтди. Аммо олдинги сахналарда томошабинларнинг кулги патини қитиқлаб қўйган эканмиз, тўғри гапгаям қийқириқ кўтаришади. Йиғлаш керак бўлган жойда ҳам нуқул кулги қилишади.

Учинчи пардада мен қамоқдан бўшаб, уйга келаман. Энди ўз қилмишларидан пушаймон бўлган ўғилман. Отамга ялиниб, мени кечиршини сўрайман. Залдагиларга қолса, шу ҳам кулги. Бунинг нимаси кулги экан, ҳайронман.

Кечирим сўраб, отамнинг қўлини ўпишим керак. Энди ўпмоқчи бўлиб энгашган эдим, бундоқ қарасам, мўйловининг бир томони ерда ётибди. Яримта мўйлов билан бошни қандоқ кўтараман?!

Дарров бу ёғини келиштириб юбордим.

— Оёғингизга бош қўйиб ялинаман, отажон!— деб Дамирнинг оёғи остига ўзимни олдим.

Айни пайтнинг ўзида ерда ётган мўйловга чанг солдим. Дарров лабнинг тепасига кўндирдим. Аммо фалокат деган нарса ёлғиз юрмас экан. Мўйловнинг чап бўлаги тушган экану, мен уни ўнг томонга ёпиштирибман. Йккови устмауст бўлиб қолди. Дамир буни сезган экан, «чапга ол уни» деб шивирлади. Ҳаракат қилиб кўрдим, бўлмади. Охири мўйловини бураётган кишидек қилиб чап қўлни бўш жойда ушлаб туравердим.

— Мен сени кечирдим, ўғлим,— деди отам ниҳоят.

Мен бўлсам унга мўйлов қиламан. Лекин бунинг ҳам чеки бўлиши керак-да! Қачонгача отамга қараб мўйлов буррайман?!

— Агар гуноҳимдан ўтмаганимда шу мўйловни мана бундоқ қилиб юлиб ташламоқчи эдим, отажон!— дея солиб мўйловни шартта олиб, оёғининг остига ташладим.

— Нима қилиб қўйдинг, болагинам?!

— Сендан айлансин шу мўйлов, отажон! Гуноҳим катта, уни ювишга бу ҳам етмайди.

Спектакль охирига қолди. Энди отам ҳўнг-ҳўнг йиғлаб мени бағрига босиши ва «гуноҳингдан ўтдим, ўғлим. Энди парвардигорга илтижо қил, сени ўзи кечирсин» деб туриб, жонини таслим қилиши керак.

Дамир ҳўнграб йиғлаб юборди. Разм солиб қарасам, ростакамига йиғлаяпти. Спектаклдан кейин айтишига қараганда, юраги эзилиб кетган экан. Хуллас, юз-кўзи чаплашиб, пахта ивиб кетди. «Вой, болагинам!» деб ўзини менга ташлади. Бирпас қучоқлашиб турдик. Кейин бир-биримизни бўшатдик.

Юзига қарасам, биттаям соқол-мўйлов қолмапти. Ҳайрон бўлиб ўзимникини пайпасладим. Ана холос! Мендан соқол ўсиб чиқибди. Боя бир-биримиз билан ачомлашиб турганимизда Дамирнинг ивиб кетган соқоли менга ўтиб қолган экан-да... Бирпасда ўғилдан отага айланиб қолдим. Ҳозир отанинг ерга йиқилиб, жон берадиган пайти. Лекин Дамирнинг ҳеч ўладиган турқи йўқ.

— Бўл энди, Дамир, ўладиган бўлсанг тезроқ ўлмайсанми,— пичирлаб дедим унга.

— Соқол сенга ўтди-ку, энди қайси биримиз ўлишимиз керак?

— Ахир сен отасан, албатта ўлишинг керак. Ерга от ўзингни!

Дамирнинг бўлса ўзини ташлагани ҳечам юраги бетламайди.

— Намунча имиллайсан?! Бўл тез!

— Йиқил десанг йиқилавераману, аммо директорнинг кўзойнаги нима бўлади? Тагин синиб қолса-я?— деди у олдимга келиб.

— Э, гапни чўзма, тез бўл. Спектакль тугаши керак. Шарманда бўлдик!

— Мен гуноҳингдан ўтдим. Энди парвардигорга илтижо қил, сени кечирсин.

Дамир шу гапни айтди-да, кўзойнакни бемалол столга олиб қўйди. Кейин: «Энди мен ўляпман!» деганича гуп этиб ерга ағдарилди. Мен унинг устига ўзимни ташладим. Дарҳол пардани ёпишди. Аммо икковимиз жуда олдинга чиқиб кетган эканмиз, ярим белимиз пардадан ташқарида қолди.

Зал кулги ва қарсак зарбидан ларзага келди.

— Бундай аҳволда ётаверсак бўлмайди, қани, турамиз энди,— деб Дамирга пичирладим.

— Улган одам қанақа қилиб туради?! Хоҳласанг, ўзинг тур, мен ётишим керак.

Аллаким оёғимиздан судраб, парда ичига олди. Урни-миздан туриб кўрсак, ўқитувчимиз экан.

— Расво бўлдик, Аҳмад, энди тоза гап эшитамиз,— деди секингина Дамир.

Юрак ўйноғида саҳна ортига ўтдик. Директор билан ўқитувчилар ҳузур қилиб кўз ёшларини артиб туришган экан.

Хуллас, 23 апрелдаги концертни бошлаб ташладик. Ҳамма Дамирга қойил қолди. Ҳали-ҳали Дамир зўр истеъдод эгаси экан, деб юришибди. Бу гапнинг тагида жон бор. Зотан у, ўқитувчимизнинг трагедиясини ажойиб комедияга айлантириб берди.

Шу кунларда Истамбулнинг ҳавоси жуда ажойиб. Қаникул кунлари Истамбулда дийдор кўришгунча хайр. Омон бўл.

Аҳмад Тарбай

Болалар романи учун конкурс

Истамбул, 25 апрель, 1964 йил

Қадрдоним Зайнаб!

Кунни кеча сенга хат жўнатган эдим, мана бугун эса яна ёзьяман. Роса ҳайрон бўлсанг керак. Кетма-кет хат ёзишимнинг сабаби бор — бир нарсага сен қандоқ қарайсан, шуни билмоқчиман. Агар менинг фикрим сенга маъқул тушса, бир иш қиламиз.

Яқинда бир нарсани эшитиб қолдим. Болалар романи учун конкурс эълон қилинганмиш. Шунини эшитдим, лоп этиб миямга бир фикр келди. Бир-биримизга ёзган хатларимизни тартиб билан тўплаб чиқсак, шунинг ўзи роман бўлмайди-ми? Мен ҳамма хатларингни йиғиб юрибман. Сен ҳам менидан олган хатларингни тартибга солиб, папкага жойлаб қўйганингни биламан. Буни ўзинг айтган эдинг.

Хўш, бунга нима дейсан? Сенга маъқулми шу гап? Агар конкурсга қатнашишга рози бўлсанг, жамики хатларни бир конвертга солиб, авиапочта орқали тезда менга юбор. Икковимиз шерик бўлиб қатнашамиз.

Агар сен шу таклифимга қўшилмайдиган бўлсанг, у ҳолда менга дарҳол хабар қил. Яна бир илтимосим бор. Таклифни маъқул топсанг, бу ҳақда ҳозирча ҳеч кимга гапирмай тур. Конкурсда ютиб чиқсак, уйимиздагиларга бу совға бўлади.

Борди-ю, омадимиз келмаса, у ҳолда ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолаверади. Ҳеч ким буни юзимизга сололмайди.

Жавобингни кутаман.

Ҳурмат ила синфдошинг:

Аҳмад Тарбай

Марра сеники

Анқара, 27 апрель, 1964 йил

Азиз дўстим Аҳмад!

Ҳозиргина хатингни олдим. Дарҳол жавобга ўтирдим. Бўлишим биланоқ ҳамма хатларингни сенга бандероль қилиб жўнатаман.

Сен конкурсга қатнашайлик, деб ёзибсан. Розиман. Кўнглиннга келмасину, лекин бундан бир иш чиқишига кўзим етмай турибди. Сабабини айтайми? Гап шундаки, биз ўз мактубларимизда катта одамларни, ота-оналаримиз ва ўқитувчиларимизни бир галвирдан ўтказиб кўрдик. Энди бу ёгини сўрасанг, конкурсга келган романларни ўқиб, ҳукм чиқарадиган ҳам шуларнинг ўзи. Ўзлари ҳақида ёзилган романга булар ижобий баҳо беришига асло ишонмайман. «Роса беадаб болалар экан» деб бизга ўчакишиб қолишлари ҳам мумкин. Қолаверса, романни конкурсга юборётганингда исм ва адресларимизни ёзсанг, яна балого қоламиз. Шунинг учун исмларимизни ўзгартириб, хатларнинг остига биттадан тахаллус қўйган маъқул. Меники Зайнаб бўлсин. Сен ҳам бирорта исм топиб қўй.

Мен бу билан конкурсда қатнашмайлик, демоқчи эмасман. Бир-биримизга ёзган хатларимизни тўпласак, битта роман бўлишига имоним комил. Майли, буларни конкурсга жўнат. Ғолиб чиқмасак, ўзимизга тан. Биз ҳеч нарса йўқотмаймиз.

Бундан икки-уч кун олдин баъзи хатларингни яна бир ўқиб кўргандим. Билишимча, катталарни кузатиш бобида биз хийла чегарадан чиқиб кетибмиз. Хатларингда нималарни ёзмаган экансан... Эҳтимол, меники ҳам шундайдир. Шу хатларимиз яхлит бир ҳолга келса, қалампирдай аччиқ ҳақиқат ошкор бўлади. Очиги, кўрган ва эшитган нарсаларимизни баъзан ошириб ҳам юборган эканмиз...

Конкурснинг жюри аъзолари катта ёшдаги одамлардан эмас, балки болалардан иборат бўлганида биз бирор мукофотга илиниб қолардик, деб ўйлайман. Аммо шундай бўлса ҳам, бизнинг бир ютуқ томонимиз бор. Мен болалар учун ёзилган баъзи романларни беихтиёр эслаб қолдим. Ҳаммасида ўша сийқа гаплар: қишлоқда туғилган қашшоқ бола қий-

налиб ўқийди, саёҳатга чиққан болалар ажабтовур савдо-ларга қолади ёки камбағал оиланинг фарзанди бемор ётган онасига қарашиш учун ишга кириб кетади. Хуллас, панду на-сиҳат билан тугайдиган китоблар. Бизники эса буларга сира ўхшамайди.

Мабодо конкурсда ютиб чиқмасак ҳам, сенга бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Барибир биринчи ўринни олган бўласан: зотан, сен ҳам ота бўлганингда ҳаммага ўхшаб фарзандларингга шу гапни айтасан. (Илтимос қиламан, лоақал шу охириги хатини конкурсга юбора кўрма.)

Сенга тасалли бериб ўтирмайман. Роман учун мукофот олмасак, кўпам қайғуриб юрма. Катта бўлсам, ёзувчи бўламан, деб юрардинг. Хатларни ўшанда бир китоб қилиб чиқарарсан.

Сенга чин юракдан омад тилайман. Мендан ҳамма ўртоқларга салом.

Зайнаб Елқир

ЁЗУВЧИДАН БОЛАЛАРГА МАКТУБ

Анқара, 11 апрель, 1967 йил

Азиз жигаргўшалар!

Йўқ, азиз жигаргўшаларим!

Мен ҳаммангизни ўз фарзандларимдай севаман. Ҳар қандай севги-муҳаббатда бўлганидек меникида ҳам озроқ худбинлик бор. Биз, катталар сизларда ўз ҳаётимизни, ўз издошларимизни кўрамиз, шундоқ бўлишига қаттиқ ишонамиз. Мен ўз фарзандларимизнигина, фақат турк болаларинигина эмас, дунёдаги ҳамма болаларни — америка, рус, немис, армани, хитой, лўди болаларини ҳам жондан севаман.

Мен сизларга бир нарсани ошкор қилмоқчиман. Буни ўзингиз ҳам яхши биласиз. Ушбу китобдаги хатларни Зайнаб билан Аҳмад эмас, балки мен ёзганман. Зайнаб билан Аҳмадни мен ўйлаб топдим. Икки ўқувчи бола бир-бирига бунчалик кўп, бунчалик батафсил ва бсхато хат ёзиши мумкин эмаслигини ўзингиз ҳам яхши билиб турибсиз. Борди-ю, ора-ларингизда бир-бирига хат ёзишиб юрган болалар бўлса ва бу хатларни яхлит китоб ҳолига келтирсангиз, барибир жумла тузишда, имлода янглишликлар кетган бўлади. Аммо шунисига аминманки, сизларники меникидан дурустроқ чиққан бўларди. Нега деганда, сизлар ўз тилингни ва дилингни билан самимий сўзлаган бўлардингиз. Катталар билан болалар ўртасидаги энг йирик фарқ ҳам шунда. Сизлар ҳам улғайган сари бизга ўхшаб бораверасиз, самимийликдан узоқлашасиз.

Бу асаримда мен қўлимдан келмайдиган бир ишга уннаб кўрдим — ўзимни сизларнинг ўрнингизга қўймоқчи бўлдим. Аслида бунинг ҳеч имкони йўқ. Зотан, катталар ўзларининг болалик даврларидан бир-икки минг йилга узоқлашиб кетган бўлишади. Шунинг учун ҳам биз, катталар ўз болалигимизни мутлақо унутиб юборамиз. Ота-онангиз ҳам, ўқитувчингиз ҳам бир пайтлари бола бўлишганини эсдан чиқаришади.

Зайнаб билан Аҳмад номидан ёзилган мана шу мактублар чиндан ҳам конкурсга қатнашди. Аммо унга мукофот теккани йўқ. Буни адолатсизлик деб ҳам бўлмайди. Бу роман конкурсда мукофот ололмасди ҳам. Чунки китобни ўқиб чиққан жюри аъзолари ҳам болалик йилларини аллақачон эсдан чиқариб юборишган. Зайнаб билан Аҳмад шундоқ бўлишини билишган эди.

Ҳайма ёзувчиларга ўхшаб мен ҳам сизга бир оз насихат қилмоқчи бўлдим. Лекин менинг насихатларим бошқа одамларникига сира ўхшамай қолди. Бўлак иложини тополмадим. Аммо бу киши ҳамиша шунақа экан, деб ўйламанг. Шахсий ҳаётимда мен ҳам ўғил-қизларимга ўша катталарга ўхшаб муомала қиламан. Мен ҳам гўё яқиндагина эмас, бундан минг йил олдин бола бўлгандай иш тутаман. Биз, катталар бунинг хато эканини биламизу, лекин бошқа иложимиз йўқ. Ночормиз.

Мен ушбу китобимда яна бир нарсага уннаб кўрдим — ўзимни катта, сизларни эса ёш бола деб билмадим. Сизлар билан тенглашиб ололмаганим учун сизларни ўзим қатори деб билдим. Ҳа, сизларни катталар қаторига қўшиб қўйдим. Айни бир пайтда ҳали бола эканлигингизни эсдан чиқармасликка ҳаракат қилдим. Шунинг учун ҳам мен китобдан кўзлаган мақсадларимни сизларга рўй-рост гапиряпман.

Қадрли жигаргўшаларим! Ҳаммангизга чид қалбимдан муваффақиятлар тилайман.

Азиз Несин